

ANTONIO GRAMSCI

PISMA
IZ ZATVORA

LJUDSKI DOKUMENTI

ANTONIO GRAMSCI / PISMA IZ ZATVORA

LJUDSKI DOKUMENTI

UREDNIK
ŠIME VUČETIĆ

NASLOV ORIGINALA
ANTONIO GRAMSCI
LETTERE DAL CARCERE

Einaudi — Torino 1947.

PREVEO
STANKO ŠKUNCA

NASLOVNA STRANA
FRANO BAČE

ANTONIO GRAMSCI

PISMA IZ ZATVORA

DRŽAVNO IZDAVAČKO PODUZEĆE HRVATSKE
ZAGREB 1951

I

Rimski zatvor. 20. studenoga 1926.

Draga moja Julka,

sjećaš li se jednoga od tvojih posljednjih pisama? (Bilo je barem posljednje, koje sam primio i pročitao.) Pisala si mi, kako smo nas dvoje još dosta mladi, te da se možemo nadati, da ćemo zajednički vidjeti, kako rastu naša djeca. Treba da se toga sada snažno sjećaš, da snažno misliš na to svaki put, kad misliš na me i kad me povezuješ s djecom. Siguran sam, da ćeš biti jaka i odvažna, kao što si uvijek bila. Morat ćeš biti još više nego u prošlosti, tako da djeca dobro napreduju i u svemu budu dostojna tebe. Razmišljao sam mnogo, vrlo mnogo ovih dana. Nastojao sam zamisliti, kako će se odvijati čitav vaš budući život, jer ja ću sigurno biti dugo bez vaših vijesti; a mislio sam i na prošlost izvlačeći iz nje snažnu volju i beskonačno povjerenje. Jak sam i bit ću jak; mnogo te volim i hoću da doživim da vidim našu malu djecu.

Draga moja, ne bih te nikako htio uznemiriti. Malko sam umoran, jer vrlo malo spavam te stoga ne mogu pisati sve ono, što bih htio i kako bih htio. Hoću da ti što snažnije osjetiš svu moju ljubav i moje povjerenje. Zagrlji sve svoje ukućane; najnježnije grlim tebe i djecu.

Antonio

Ustika,¹ 9. prosinca 1926.

Draga Tanja,

na Ustiku sam stigao 7., a 8. sam primio tvoje pismo od 3. Opisat ću ti u drugim pismima sve dojmove s moga putovanja malo pomalo, kako se sjećanja i različita uzbuđenja budu sjeđivala u mome mozgu i kad se odmorim od napora i besanica. Izuzevši naročite prilike, pod kojima se odvijalo (kao što možeš i misliti, nije jako udobno ni za snažna čovjeka putovati sate i sate ubrzanim vlakom i parobrodom s okovima na rukama i vezan lancem za ruke susjedâ na putu), putovanje je bilo veoma zanimljivo i obilovalo različitim pobudama, od šekspirskih do smiješnih. Ne znam, hoće li mi na primjer, poći za rukom rekonstruirati jedan noćni prizor na prolazu kroz Napulj, u golemoj sobi s veoma mnogo fantazmagoričkih zooloških primjeraka. Vjerujem, da se s time može usporediti jedino prizor s grobarom u Hamletu. Najteži dio puta bio je prijelaz od Palerma do Ustike. Četiri smo puta pokušali prijeći i tri smo se puta morali vratiti u palermску luku, jer parobrodic nije odolio oluji. Pa ipak, znaš li, da sam se ugojio ovoga mjeseca? Sam se čudim, da se osjećam tako dobro i da mi se toliko rači jesti. Mislim, da ću se kroz petnaest dana, čim se odmorim i dovoljno ispaavam, sasvim osloboditi emikranije i otpočeti najnoviju periodu svoje molekularne egzistencije.

Moj dojam o Ustici odličan je sa svakog gledišta. Otok je velik osam kvadratnih kilometara i ima oko tisuću i tri

¹ Otok u Sredozemnom moru, zapadno od Palerma. Talijanski su režimi na taj kao i na mnoge druge talijanske otoke — Lipari, Tremiti, Pantelleria, Lampedusa i t. d. — slali u zatočenje, uglavnom, političke protivnike. Uza sve te otoke vezana su stradanja jugoslavenskih naroda u Narodnooslobodilačkom ratu: tu su bile tamnice i grobnice mnogih naših rodoljuba odvučenih iz raznih krajeva naše zemlje zato, što su mrzili fašizam i okupatora i što su se borili protiv njih. (Op. pr.)

stotine stanovnika od kojih je šest stotina običnih zatvorenika, to jest kriminalaca, koji su više puta kažnjavani. Pučanstvo je vrlo prijazno; prema nama se svi vladaju savršeno korektno.

Mi smo sasvim odijeljeni od kriminalaca, čiji ti život ne bih mogao opisati u nekoliko poteza. Da li se sjećaš Kiplingove novele pod naslovom: *Neobično jahanje* u francuskoj knjizi *Čovjek, koji je htio postati kralj*? Odjednom mi je došla na pamet, činilo mi se, da je proživljavam. Dosad smo ovdje petnaestorica prijatelja. Naš život teče vrlo mirno: bavimo se istraživanjem otoka, koji nam dopušta da dosta dugo šecemo, oko devet do deset kilometara, i uživamo u prekrasnim pejzažima i pogledima na more, divnim zorama i zalazima sunca. Svaka dva dana dolazi parobrodic, koji donosi vijesti, novine i nove prijatelje... Ustika je mnogo ljepša, nego što se vidi na razglednicama, koje ću ti poslati. To je varošica saratenskog tipa, slikovita i puna boja. Ne možeš zamisliti, koliko sam zadovoljan, što mogu tumarati od jednoga do drugog kraja mjesta i otoka i udisati morski zrak poslije jednomjesečnog putovanja od zatvora do zatvora, a osobito poslije oni šesnaest dana, koje sam proživio u *Regina Coeli*² u samici. Namjeravam postati ustički prvak u bacanju kamena s ramena, jer sam već pobijedio sve prijatelje.

Pišem ti malo nepovezano, kako mi na um pada, jer sam još uvijek malo umoran. Draga Tatjana, ne možeš zamisliti, kako je veliko bilo moje uzbuđenje, kad sam u *Regina Coeli* vidio tvoj rukopis na prvoj boci kave, koju sam primio, i pročitao Mariettino³ ime: postao sam potpuno dijete, vidiš, u to vrijeme se u meni javila neka vrsta stida, jer sam znao da će, prema zatvorskim odredbama, moja pisma biti čitana. Ne usudujem se pisati o nekim osjećajima, a ako ih nastojim

² Sudski zatvor u Rimu. (Op. pr.)

³ Marietta i Nilde (koju spominje malo dalje u ovom pismu): prijateljice Tatjane Schucht, inače su posjećivale Gramscijevu obitelj.

ublažiti da bih se prilagodio situaciji, čini mi se da postajem *crkvenjak*⁴. Stoga ću se ograničiti da ti javim neke vijesti o mom boravku u Regina Coeli u vezi s onim što me pitaš. Primio sam vuneni žaket koji mi je bio vrlo koristan, a isto tako čarape i t. d. Bio bih se smrzao bez njih, jer sam otputovao u laganom ogrtaču, a rano ujutro, kad smo pokušali prijeći iz Palerma na Ustiku, bilo je pasji hladno. Primio sam tanjuriće koje mi je bilo žao ostaviti u Rimu, no bio sam siguran da ću ih razbiti, jer sam u jastučnicu (koja mi je izvrsno poslužila) morao staviti sav svoj prtljag. Nisam primio *Cirio*,⁵ ni čokoladu, ni biskvit, te stvari su bile zabranjene: vidio sam da su na listi naznačene, ali uz primjedbu da ne mogu proći. Tako nisam imao šalice za kavu, ali snašao sam se izradivši servis od pola tuceta gušćijih jaja, gordo postavljenih na podnožje od kruha. Primijetio sam, da si se prestrašila zato što je ručak bio skoro uvijek hladan. Ništa zato, uvijek sam jeo, nakon prvih dana barem dva puta onoliko koliko sam jeo u gostionici i nikad nisam osjetio ni najmanju smetnju, međutim sam doznao da su se svi moji prijatelji loše osjećali i da su suviše upotrebljavali sredstva za čišćenje. Sve se više uvjeravam, da sam mnogo jači nego što sam ikad mogao vjerovati, jer sam se, za razliku od svih ostalih, izvukao s običnim umorom. Uvjeravam te, da sam uvijek bio vrlo veseo, osim nekoliko sumornih sati jedne večeri kad su nam po ćelijama isključili svijetlo. Duh što me goni, da opažam komičnu i nakaradnu stranu svih prizora bio je u meni stalno aktivan i usprkos svemu održao me veselim. Uvijek sam čitao, ili skoro uvijek, ilustrirane revije i sportske novine i stao uspostavljati biblioteku. Ovdje sam postavio ovaj program: 1. — osjećati se dobro da bih se osjećao uvijek sve bolje; 2. — stalno i planski studirati njemački i ruski

⁴ Crkvenjak, a u figurativnom značenju može predstavljati i lažna, licemjerna, prevrtljiva čovjeka. (Op. pr.)

⁵ Konzerva od rajčica. (Op. pr.)

jezik; 3. — studirati povijest i ekonomiju. Između sebe ćemo racionalno gimnasticirati.

Draga Tanja, ne smiješ vjerovati, da sam te za ijedan momenat zaboravio i da nisam mislio na te, iako ti još nisam pisao. Tvoje izražavanje je točno, jer svaku stvar, koju sam primio i na kojoj sam vidljivo primijetio znak tvojih dragih ruku, bijaše više nego pozdrav, bilo je nježno milovanje. Htio sam imati Mariettinu adresu; možda bih i Nildi htio pisati: što ti misliš? Da li će me se sjećati i da li će joj biti po volji moj pozdrav? Pisati i primati pisma to su postali trenuci najsnažnijih doživljaja u mom životu.

... Draga Tatjana, pisao sam ti malo konfuzno. Vjerujem, da danas 10. parobrodic ne će moći stići, jer je svu noć puhao strašno jak vjetar koji mi nije dao spavati i pored mekoće kreveta i jastuka od kojih sam se već bio odvikao; vjetar što probija kroz sve pukotine balkona, prozora i vratiju s jaukom i zvukom slikovitih, ali i razdražljivih truba. Piši Juliji i reci joj da se zaista osjećam dobro u svakom pogledu i da će moj ovdašnji boravak, za kojeg, uostalom, ne vjerujem da će biti tako dug kao što je to naredbom određeno, iščupati iz mog tijela sve stare bolesti: možda period potpunog odmora bijaše za me baš prijeko potreban.

Nježno te grlim, draga, jer u tebi grlim sve moje najmilije.

Antonio

III

Ustika, 19. prosinca 1926.

Draga Tanja,

18. sam ti pisao dopisnicu, da te obavijestim o primitku tvog preporučenog pisma od 14.; prethodno sam ti bio pisao opširno pismo na adresu gospode Passarge⁶; pismo ti je mo-

⁶ Gramscijeva gazdarica.

ralo biti uručeno 11. ili 12. Ponavljam glavne događaje iz čitavog ovog vremena.

Uhapšen sam 8. u deset i po sati i odmah sproveden u zatvor. Iz Rima sam oputovao ujutro rano 25. studenog. Boravak u Regina Coeli bio je najgori period zatvora: šesnaest dana potpune izolacije u ćeliji, disciplina vrlo oštra. Tek sam zadnjih dana mogao dobiti sobu u najam⁷. Prva tri dana proveo sam u jednoj ćeliji koja je bila dosta svijetla po danu, a rasvijetljena po noći. Krevet je bio jako prljav, plahte već upotrebljene. Gmizala je najrazličitija gamad. Za čitanje nisam mogao dobiti ništa, niti »Gazzettu dello Sport«, jer još nisam bio pretplaćen. Jeo sam tamničku juhu, koja je bila dosta dobra. A onda sam prešao u drugu ćeliju: ta je po danu bila mračnija, a po noći nerasvijetljena, ali je bila dezinficirana benzinskim plamenom, a rublje je na krevetu bilo čisto. Počeo sam kupovati ponešto iz zatvorske kantine: stearinske svijeće, mlijeko za doručak, govedu juhu i komadić mesa, sir, vino, jábuke, cigarete, novine i ilustrirane revije. Iz obične ćelije prešao sam, bez prethodnog upozorenja, u posebnu sobu koja se plaća; radi toga sam jedan dan ostao bez jela, budući da zatvor daje hranu samo stanovnicima običnih ćelija, dok se oni iz soba koje se plaćaju, moraju »koštirati« (zatvorski izraz) o vlastitom trošku. Soba koja se plaća za me je imala to značenje, što su strunjači pridodali vuneni madrac i jastuk također od vune i što je u ćeliji bio smješten umivaonik s vrbom i stolicom. Trebao sam dobiti i stol, vješalicu i ormarić, ali uprava nije raspolagala s dovoljno namještaja. Imao sam električno svijetlo bez prekidača, te sam se svu noć prevrtao da bih zaštitio oči od svijetla. Život je tekao ovako: u sedam sati ujutro buđenje i pospremanje sobe, oko devet mlijeko koje se je pretvaralo u bijelu kavu kad

⁷ U talijanskim istražnim zatvorima moglo se dobiti posebne sobe s hranom, ako je zatvorenik bio spreman da to plati iz svoga vlastitog džepa. Soba je, ustvari, bila malo bolje namještena ćelija. (Op. pr.)

sam počeo primati hranu iz gostionice. Kava je obično stizala još mlaka, a mlijeko uvijek hladno i od toga sam pravio obilatu kašu. Između devet i podneva dolazio je sat šetnje: jedan sat ili od devet do deset, ili od deset do jedanaest, ili od jedanaest do dvanaest. Puštali su nas pojedinačno, a bilo nam je zabranjeno bilo s kim razgovarati ili pozdravljati koga: išli smo u dvorište razdijeljeno na više dijelova vrlo visokim zidovima, a ograđom od rešetki od ostalog dijela dvorišta. Nadzirao nas je stražar koji je stajao na maloj povišenoj terasi, koja je dominirala prostorom i jedan drugi, koji se šetao ispred ograda; dvorište je bilo uvaljeno između visokih zidova, a s jedne strane isticao se niski dimnjak male zatvorske mehaničke radionice. Ponekad je zrak bio pun dima, a jedamput smo morali oko pola sata ostati pod pljuskom kiše. Oko podne je stizao ručak; čorba je često bila još mlaka, a ostalo uvijek hladno. U tri je bio pregled ćelije i poluga na rešetkama; pregled se ponavljao u deset navečer i u tri ujutro. Spavao sam malo između ova dva zadnja pregleda: kad god me je probudio pregled od tri sata, više nisam mogao zaspati. U krevetu se moralo ostati od sedam i po uvečer do zore. Zabavu su pružali razni glasovi i dijelovi razgovora koje se ponekad moglo čuti iz susjednih ili suprotnih ćelija. Nikad nisam bio kažnjen; Maffi je, međutim, bio tri dana u samici na vodi i kruhu. Zaista se nikad nisam loše osjećao. Iako nikad nisam pojeo svu hranu ipak sam uvijek jeo s većim apetitom nego u gostionici. Imao sam samo drvenu kašiku, a nisam imao ni viljuške, ni čaše, zatim sam imao jedan veći i jedan manji vrč od gline za vodu i vino; a prije nego što mi je dodijeljena soba, koja se plāća, imao sam jednu veliku šolju od gline za juhu i jednu za umivanje.

19. studenog, bez drugog razjašnjenja, saopćena mi je naredba kojom me se kažnjava na pet godina zatočenja u kolonijama. Slijedećih dana dana doznao da bih trebao otputovati za Somaliju. Tek sam 24. navečer indirektno saznao

da ću zatočenje odsjediti na nekom talijanskom otoku. Točno mjesto određenja službeno mi je saopćeno tek u Palermu: mogao sam dospjeti na Ustiku, ali isto tako i na Favignanu. Pantelleriju ili Lampedusu; Tremiti su bili isključeni, jer bih inače bio putovao od Caserte za Foggju. Iz Rima sam 25. ujutro otputovati prvim ubrzanim vlakom za Napulj, gdje sam stigao oko jedan sat poslije podne. Putovao sam u društvu Molinellija, Ferrarija, Volpija i Picellija; i oni su bili uhapšeni 8. Ferrari je u Caserti odvojen za Tremiti: kažem odvojen jer smo i u vagonu bili zajedno vezani jednim dugim lancem. Poslije Rima stalno sam bio u društvu što je znatno utjecalo na raspoloženje; mogli smo se smijati i brbljati uza sve to što smo lancem bili povezani i što su nam okovi stezali obe ruke i što smo u toj dražesnoj opremi morali i jesti i pušiti. Pa ipak smo mogli zapaliti šibice, jesti i piti: ruke su nam malo oticale, ali smo zato osjetili koliko je ljudska mašina savršena i kako se mogla priviknuti na najneprirodnije okolnosti. U granicama propisanih odredaba, karabinijeri što su nas pratili postupali su s nama veoma korektno i prijazno. U Napulju smo ostali dvije noći, u zatvoru del Carmine, uvijek zajedno, a otputovali smo morskim putem uvečer 27. po vrlo mirnom moru. U Palermu smo dobili dosta čist i prozračan sobičak s prekrasnim pogledom na brdo Pellegrino; našli smo druge prijatelje koji su bili određeni za otoke: zastupnika maksimalistu Concu iz Verone i advokata Angelonija, republikanca iz Perugiae. Zatim su stigli drugi, a između njih Maffi koji je bio određen za Pantelleriju.

Iz Palerma sam trebao otputovati 2., a uspio sam otputovati tek 7.; tri pokušaja prijelaza propadoše radi olujnog mora. To je bio najgori dio puta. Zamisli: buđenje u četiri ujutro, formalnosti oko predaje novaca i raznih stvari predanih u pohranu, lanac i okovi, zatvorenička kola do pristaništva, silaženje u čamac da se dođe do parobroda, penjanje stepenicama na palubu, penjanje stepenicama na most broda.

spuštanje drugim stepenicama da bi se došlo do odjeljenja trećeg razreda; sve to vezanih ruku i s drugom trojicom vezan za lanac. Parobrodic putuje u sedam, putuje sat i po, plešući i otimljući se kao dupin, zatim se vraća natrag jer kapetan smatra da je dalji prijelaz nemoguć. Ponavlja se na obratnu stranu niz stepenica, i t. d., povratak u ćeliju, međutim je već podne, zakasnilo se s naredbom za ručak; sve do pet se ne jede, a ujutro se nije jelo. Sve ovo četiri puta s razmakom od jednog dana.

Na Ustiku je već bilo stiglo četvoro prijatelja: Conca, Sbaraglini, bivši zastupnik iz Perugie i dvojica iz Aquile. Nekoliko smo noći spavali u jednoj sobetini. Sad smo se već smjestili u kući, koja je stavljena na naše raspolaganje. Kuća se sastoji iz jedne sobe u prizemlju, gdje spavaju dvojica; u prizemlju je i kuhinja, i jedan sobičak, koji upotrebljavamo kao zajedničko kupatilo za umivanje i oblačenje? Na prvom katu u dvije sobe spavamo četvorica, trojica u jednoj dosta velikoj sobi, a jedan u prolaznoj sobici. Prostrana terasa natkriljuje veću sobu i vlada obalom. Za kuću plaćamo mjesečno sto lira, a dvije lire na dan za krevet, posteljinu i ostalo kućno pokućstvo (dvije lire po glavi). Prve smo dane mnogo potrošili za hranu; ne manje od dvadeset lira na dan. Sada trošimo deset lira dnevno za ručak i večeru. Upravo organiziramo zajedničku menzu, koja će nam omogućiti da se prehranimo s deset lira dnevno što nam ih vlada doznajuje. Već nas je trideset političkih zatočenika, a možda će još netko stići.

Naše dužnosti su različite i složene; najljepša je ta, da iz kuće ne izlazimo prije zore i da se kući moramo vratiti do osam sati navečer. Ne možemo prelaziti određene granice koje, manje više, označuje samo naselje. No dobili smo dozvole, da šetamo po čitavom teritoriju otoka uz obavezu da se do pet sati poslije podne vratimo u određeni prostor. Cjelokupno stanovništvo od oko tisuću šest stotina duša, od koje

je šest stotina prisilnih stanovnika, to jest kriminalaca, sačinjavaju vrlo prijazni i gostoljubivi Sicilijanci. Sa stanovništvom možemo imati dodira. Prisilni stanovnici podvrgnuti su pod jako strog režim. Velika većina, budući da je otok malen, ne može dobiti nikakvo zaposlenje i mora živjeti od četiri svakidašnje lire, koje vlada dodjeljuje. Možeš zamisliti ono što se događa: s n o p č i ć (ovim izrazom se označuje vladina doznaka) potroše najviše na vino. Hrana se svodi na malo tjestenine sa zelenjem i na malo kruha. Neishranjenost u najkraće vrijeme dovodi do najgoreg alkoholizma. Ove prisilne stanovnike zatvaraju u naročite sobe u pet sati poslije podne i stoje svu noć zajedno (od pet poslije podne do sedam ujutro), zatvoreni izvana. Igraju na karte, ponekad izgube s n o p č i ć za više dana i tako padaju u pakleni krug, koji beskonačno traje. Prava je šteta s tog gledišta, što nam je zabranjeno dolaziti u dodir s bićima, koja su dovedena do tako izuzetnog života; mislim da bi se mogla vršiti psihološka i folklorna opažanja jedinstvenog karaktera. Sve ono primitivno što još živi u modernom čovjeku, neodoljivo izbija na površinu, ako se te smrvljene čestice grupiraju prema principima, koji odgovaraju onom bitnom što još postoji u najnižim narodnim slojevima. Postoje četiri temeljne grupe: Sjevernjaci, oni iz srednje Italije, Južnjaci (sa Sicilije) i Sardinici. Sardinici žive potpuno odijeljeni od ostalih. Među Sjevernjacima postoji izvjesna solidarnost, ali čini se, nema nikakve organizacije; oni se ponose time što su kradljivci, džeparoši, prevaranti i što nikad nisu ubili. Među onima iz Srednje Italije najbolje su organizirani Rimljani; niti špijune ne otkrivaju onima iz drugih pokrajina, ali u njih nemaju povjerenja. Južnjaci su najorganiziraniji, kako se priča, ali su među sobom razdijeljeni na: državu napuljsku, državu puljišku, državu sicilijansku. Za Sicilijanca se čast sastoji u tome da nije ukrao, već da je ubio. Sva sam ova obavještenja dobio od jednog robijaša, koji se nalazio u palermskom za-

tvoru na izdržavanju kazne zarađene za vrijeme zatočenja; on se ponosio time što je, prema unaprijed postavljenom planu, zadao ranu duboku deset centimetara (izmjerenu kaže on) gospodaru, koji je s njim slabo postupao. Bilo je određeno deset centimetara i bilo je deset centimetara, ni milimetra više. Bio je krajnje ponosan na ovo remekdjelo. Budi uvjeren, da pozivanje na Kiplingovu novelu nije bilo pretjerano, premda diktirano utiskom prvoga dana.

... Draga Tatjana, srdačno te grlim.

Antonio

IV

Ustika, 8. siječnja 1927.

Draga moja Julijo,

primio sam tvoja pisma od 20. i 27. i dopisnicu od 28. s Delijevim autentičnim potpisom. Više puta sam nastojao da ti pišem: nisam nikad uspio. Iz tvojih pisama vidim, da ti je Tanja razjasnila taj, istina pomalo djetinji razlog, ali do sada još uvijek odlučujući. Namjeravao sam za te pisati neku vrst dnevnika, niz sličica o čitavom mom životu u ovom jedinstvenom i dosta zanimljivom periodu: to ću bez sumnje učiniti. Gledat ću da ti pružim sve elemente tako da možeš zamisliti moj život u njegovoj cjelini i značajnijim pojedinostima. Tako ti moraš uraditi za se. Jako bih volio znati kakvi se odnosi razvijaju između Delija i Julijana, kako Delio zamišlja i izražava dužnost starijeg i iskustvom bogatijeg brata.

Draga Julija upitaj B.-a⁸ iz kakva mu je to izvora stigla vijest da sam se ja bilo kad nalazio u lošim zdravstvenim pri-

⁸ Vinczo Bianco, torinski radnik, Gramscijev prijatelj. Tih se godina Bianco preselio u Moskvu.

likama. Nisam, doista, pretpostavljao da u meni postoji toliko fizičke snage i energije. Otkad sam uhapšen nikad ništa nisam prepatio; svi drugi, tko na ovaj, tko na onaj način, doživjeli su krize živaca, ponekad vrlo teške i sve iste vrste. U palermskom zatvoru, Molinelli se, u jednoj istoj noći, tri puta onesvijestio za vrijeme sna, mučen žestokim napadima, koji su trajali do dvadeset minuta, a nije nikoga bilo moguće pozvati. Ovdje na Ustici, jedan prijatelj iz Abruzza, koji spava u mojoj sobi, kroz mnoge noći se budio, stalno mučen divljom morom, zbog čega je urlikao i đipao na potresan način. Nisam se nikad loše osjećao, jedino što malo spavam; stara stvar koja, uostalom, nije mogla imati prijašnjih posljedica, ako se uzme u obzir prisilna nepomičnost do koje sam bio doveden. Ipak je moj put bio najneugodniji i najmučniji, jer nas je olujno more 11 puta spriječilo da prevalimo put do Ustike. Postao sam veoma ponosan na ovu vrlinu fizičkog otpora za koju nisam pretpostavljao da je imam; zato sam ti o tome i govorio; i ona je neka vrijednost i nije baš na odmet u mom sadašnjem položaju.

Opširno ću ti pisati i do sitnice opisati sav moj život. I ti ćeš meni pisati ili ćeš učiniti da mi piše Genia ili mama o dječjem i vašem životu. Sigurno si jako zaposlena i umorna. Osjećam, da ste vi svi vrlo blizi. Nježno te grlim.

Antonio

V

Ustika, 15. siječnja 1927.

Draga Tanja,

tvoje posljednje pismo nosi datum od 4. siječnja. Ostavila si me jedanaest dana bez vijesti. U prilikama u kojima se nalazim, to me mnogo zabrinjuje. Mislim, da je moguće

uskladiti obostrane zahtjeve, ako se ti s tvoje strane obavežeš, da ćeš mi slati bar jednu dopisnicu svaka tri dana. Ja sam već počeo slijediti taj sistem. Kad ne budem imao razloga za pismo, a to je kod mene najčešći slučaj, poslat ću ti bar dopisnicu, tako da ne propustim nijedan odlazak pošte. Ovdje život teče monotono i bez promjena. Da sam dobro raspoložen, možda bih ti mogao opisati neki prizor iz života mjesta. Mogao bih ti, na primjer, opisati hapšenje jednog svinjčeta, koje zatečeno kako protuzakonito pase uz seosku cestu, bi, prema propisu, sprovedeno u zatvor. Događaj me silno zabavio, ali sam siguran da mi ni ti ni Julija ne ćete vjerovati; možda će mi vjerovati Delio, kad bude imao koju godinu više i bude čuo pričati ovu priču zajedno s ostalima te vrste (onu sa zelenim naočalima, i t. d.); sve su one jednako istinite i može im se vjerovati bez podsmijeha. A zabavio me i način na koji se svinjčce hapsi: uzme ga se za stražnje noge i gura naprijed poput kolica, dok ono urliče kao opsjednuto. Nisam mogao dobiti točna obavještenja o tome kako je moguće utvrditi povredu paše i prolaza. Mislim, da zdravstveni nadzornici poznaju svu sitnu seosku marvu. Jedna druga osobitost, o kojoj ti nisam nikad govorio, jest ta, da još nisam na čitavom otoku vidio nijedno prevozno sredstvo osim magarca: doista veličanstvena životinja, velika uzrasta i znatne pitomosti, što pokazuje da su stanovnici dobre ćudi. U mom selu magarci su poludivlji i ne puštaju da im se itko približi, osim neposrednih gospodara. Još po životinjskoj liniji: jučer sam čuo krasnu priču o konjima, koju je ispričao jedan Arapin ovdje zatočen. Govorio je talijanski nekako čudnovato i dosta nejasno ali u cjelini, njegova je priča bila puna slikovitosti i opisivačke snage. To me sjeća, po nekoj jako čudnoj asocijaciji, na to što sam znao da se u Italiji lako može naći znamenito saracensko zrno; venetski prijatelji mi kažu da ga ima dosta u Venetu i da od njega prave palentu.

Tako sam iscrpio izvjesnu zalihu pogodnih argumenata. Nadam se, da sam te malo razveselio. Čini mi se da tvoju dugu šutnju treba tumačiti kao posljedicu melankolije i umora i da bi te baš trebalo nasmijati... Draga Tanja, moraš mi pisati, jer jedino tvoja pisma primam. Kad ovako dugo ostanem bez tvoje pošte, čini mi se, da sam još više odvojen, da su raskidane sve moje veze sa svijetom.

Nježno te grlim.

Antonio

VI

Ustika, 13. siječnja 1927.

Moja draga Julka,

hoću da ti opišem moj svakidašnji život u njegovim najbitnijim crtama, tako da ga možeš pratiti i od vremena do vremena uhvatiti poneku njegovu crtu. Kao što znaš, jer ti je o tome sigurno već Tanja pisala, stanujem zajedno sa još četiri prijatelja. Dakle, ima nas petoro; razdijeljeni smo na tri spavaće sobice (čitava kuća). Imamo na raspolaganju prekrasnu verandu s koje se danju divimo beskrajnom moru, a noću veličanstvenom nebu. Nebo, čisto od svake gradske dimljivosti, dozvoljava da se uživaju ove divote s najvećom snagom. Boje morske vode i neba, zaista su izvanredne radi raznolikosti i dubine.

Vidio sam jedinstvene duge.

Ujutro se, obično, prvi ustajem. Ja sam kuham kavu. Onda počinje naš život: idemo u školu kao učenici ili kao učitelji. Ako je dan dolaska pošte, idemo na obalu i nestrpljivo čekamo dolazak parobrodića; ako radi lošeg vremena pošta ne stigne, dan je upropašten, jer se po licima raspe neka tuga

U podne se jede. Sudjelujem zajedničkom ručku i baš je danas na meni red da budem konobar i sudoper. Još ne znam, da li ću prije nego što poslužim kod stola, morati ljuštiti krumpir, pripremiti leću ili očistiti salatu. Moj nastup se očekuje s velikom radoznalošću: mnogi su me prijatelji htjeli zamijeniti, ali ja sam nepokolebljivo ostao na tome da izvršim svoj dio posla. Navečer se moramo do osam sati vratiti u naše prostorije. Ponekad dolazi kontrola, da utvrdi jesmo li zaista u kući. Za razliku od običnih robijaša, mi nismo izvana zatvoreni. Druga razlika se sastoji u tome što naš slobodni izlaz traje samo do osam, a ne samo do pet sati. Mogli bismo dobiti i večernje dozvole, ako bi to radi nečega bilo potrebno. Navečer, kod kuće, igramo karata. Već sam uspostavio neku knjižnicu pa mogu čitati i studirati.

Draga Julka, piši opširno o tvom i dječjem životu. Čim ti bude moguće, pošalji mi Julijanovu fotografiju. Je li Delka mnogo napredovao? Da li su mu ponovo narasle kose? Da li je bolest na njemu ostavila kakvu posljedicu? Piši mi mnogo o Julijanu. Je li Genia ozdravila? Čvrsto te grlim.

Antonio

VII

Milanski zatvor, 19. veljače 1927.

Draga Tanja,

već četrdeset dana ne primam tvojih vijesti i ne mogu to sebi razjasniti. Kao što sam ti pisao prije nedjelju dana, onda kad sam odlazio s Ustike, parobrod nije pristajao već skoro deset dana. Sa parobrodom što me je prevezao u Palermo moralo je stići na Ustiku barem nekoliko tvojih pisama, koja su mi trebala biti poslana u Milan. Naprotiv, među poštom, koju sam ovdje primio vraćenu s otoka, nisam našao tvoje

pošte. Draga, ako to zavisi od tebe, a ne (kao što je moguće i vjerovatno) od nekih administrativnih smetnji, onda moraš izbjegavati da tako dugo budem u brizi: budući da sam odvojen, svaka novost i svaki prekid normalnosti, navode me na mučne i tegobne misli. Tvoja posljednja pisma, koja sam na Ustici primio, doista su bila malo zabrinjavajuća. Kakve su to brige o mom zdravlju radi kojih se ti fizički loše osjećaš? Uvjeravam te, da sam se uvijek dobro osjećao i da u meni postoje fizičke snage, koje, i pored nježnog izgleda, nije lako iscrpiti. Zar misliš, da ništa ne znači što sam uvijek živio do krajnosti uzdržljivo i strogo? Sada opažam što će reći ne bolovati od teških bolesti i ne zadati organizmu nijednu povredu od presudne važnosti. Ja se, zaista mogu strašno umoriti, ali se uz mali odmor i ishranu brzo oporavljam. Ukratko, ne znam što bih ti pisao, da te umirim i razvedrim. Da li ću morati pribjeći prijetnjama? Mogao bih ti više ne pisati, znaš, tako da i ti osjetiš što znači biti sasvim bez vijesti.

Zamišljam te ozbiljnom i mračnom, bez ikakva smiješka. Htio bih te nekako razveseliti. Pričat ću ti priče; što ti se čini? Hoću na primjer, da ti kao intermezzo u opisivanju moga putovanja na ovom tako velikom i strašnom svijetu, kažem nešto vrlo zanimljivo o meni samom i mojoj glasovitosti. Ja nisam poznat osim u dosta uskom krugu, radi toga moje ime iskrivljavaju na sve moguće načine: Gràmasci, Granúsci, Gràmisci, Grànisci, Gramàsci, pa i Garamàscion, sa svim najčudnijim varijantama. U Palermu, za vrijeme nekog čekanja radi pregleda prtljaga, sretoh u spremištu grupu torinskih radnika upućenih u zatočenje; zajedno s njima bio je neki strašan tip, anarhist ultra-individualist, poznat pod imenom »Jedini«; on ne će nikome, a naročito ne policiji i uopće vlastima, da povjeri svoje generalije: »Ja sam Jedini i dosta«, to je njegov odgovor. U mnoštvu što je čekalo, Jedini poznade između kriminalaca nekog tipa, Sicilijanca (Jedini je sigurno bio Napuljac ili otuda), uhapšenog radi motiva, koji su bili

neka mješavina politike i kriminala i dođe do predstavljanja: Predstavim se; on me je dugo gledao, zatim upita: »Gramsci, Antonio?« »Da, Antonio«, odgovorih. »Ne može biti, — uzvрати, — jer Antonio Gramsci mora da je gigant, a ne takav čovječuljak«. Ne reče više ništa, povuče se u kut, sjedne na jednu stvar, koja se ne imenuje i stane, kao Mario nad ruševinama Kartage, razmišljati o propasti vlastitih iluzija. Brižljivo je izbjegao da ne bi opet sa mnom razgovarao dok smo još bili zajedno u istoj sobi. Kad su nas rastavili nije me pozdravio.

Kasnije mi se desio sličan događaj, ali, vjerujem, još zanimljiviji i složeniji. Bili smo pred odlaskom: karabinijeri što su nas pratili već su nam bili stavili okove; vezali su me na nov i neugodan način; okovi su ukočili moje ruke, jer je ključna kost bila izvan željeza i bolno je udarala o samo željezo. Uđe zapovjednik pratnje, ogroman vodnik, koji se kod proziva zaustavi na mom imenu i upita me, da li sam bio rođak »glasovitog zastupnika Gramscija«. Odgovorih, da sam taj čovjek ja sam; osmotri me sažalnim pogledom i promrmlja nešto nerazumljivo. Na svim sam postajama čuo kako, u skupovima, koji su se formirali oko zatvoreničkog vagona, govori o meni stalno me kvalificirajući kao »glasovitog zastupnika« (moram nadodati da je naredio da mi se okovi stave na podnošljiviji način), tako da sam, s obzirom na političku situaciju, mislio, kako bih, osim svega, mogao izvući batina od nekog zanesenjaka. U izvjesnom momentu, vodnik, koji je putovao u drugom zatvoreničkom vagonu, prijeđe u vagon gdje sam ja bio i zapodjene razgovor. Bio je izvanredno interesantan i čudan tip, pun »metafizičkih potreba«, kao što bi rekao Schopenhauer, ali koji je uspijevaao da ih zadovolji na najbudalastiji i najneuredniji način, koji se može zamisliti. Rekao mi je, da je uvijek moju osobu zamišljao kao »kiklopsku« i da je mnogo razočaran u tom pogledu. Tada je čitao knjigu od M. Marijanija: *Ravnoteža egoizama*, a tek je bio pročitao

knjigu od nekog Paola Gillesa u kojoj se pobija marksizam. Pazio sam dobro da mu ne kažem kako je Gilles bio francuski anarhist, bez ikakvih znanstvenih ili nekih drugih kvalifikacija. Uživao sam ga slušati kako govori s velikim oduševljenjem o tolikim nesuvislim i različitim idejama i pojmovima, kao što može govoriti samouk, inteligentan ali bez discipline i metoda. U izvjesnom momentu počeo me je zvati »maestro«. Zabavio sam se mnogo, kao što možeš i zamisliti. I tako sam stekao dokaz o mojoj »glasovitosti«. Što ti se čini?

Skoro sam završio pismo. Htio sam ti do sitnica opisati moj život ovdje. Učinit ću to šematski. Ustajem ujutro u šest i po, pola sata prije buđenja. Skuham vrlo toplu kavu (ovdje u Milanu dozvoljeno je vrlo praktično i korisno gorivo »meta«),⁹ uredim čeliju te se obučem i umijem. U sedam i po primim pola litre još toplog mlijeka i odmah ga popijem. U osam idem na zrak, to jest na šetnju, koja traje dva sata. Ponesem knjigu, šetam, čitam, popušim koju cigaretu. U podne primim izvana ručak, a navečer večeru; ne mogu sve pojesti. premda jedem više nego u Rimu. Navečer u sedam idem u krevet i čitam do po prilici jedanaest sati. U toku dana primim pet dnevnika: »Corriere«, »Stampu«, »Popolo d'Italia«, »Giornale d'Italia«, »Secolo«. Pretplatio sam se dvostrukom pretplatom na biblioteku; imam pravo na osam knjiga sedmično. Kupim još poneku reviju, »Il Sole«, milanski dnevnik za ekonomska i financijska pitanja. Tako stalno čitam. Pročitao sam *Nansenovo putovanje* i druge knjige o kojima ću ti govoriti drugi put. Nisam osjetio nikakve nevolje osim hladnoće prvih dana. Piši mi, draga, i pošalji mi vijesti o Juliju, Deliju, Julijanu, Geniji i svima ostalima. I tvoje, tvoje vijesti. Grlim te.

Antonio

⁹ Trgovačko ime za metaloide; to je vrsta goriva u krutom stanju; komad tog goriva liči na kocku šećera.

VIII

Milanski zatvor, 26. veljače 1927.

Draga Tanja,

sada sam već mjesec i po dana bez tvojih, Julijinih i dječjih vijesti. Siguran sam, da si mi pisala. Ne znam čemu bih pripisao, što tvoje vijesti ne stižu do mene. Neko razjašnjenje bi se moglo naći i u tome što su neka pisma bila naslovljena (ne znam zašto) na vojni zatvor i što sam na omotu našao olovkom napisano: »Nema ga«. Moguće da se zbog toga još koje pismo izgubilo. Ipak mi se ne čini mogućim da su se »sva« tvoja pisma izgubila; tada mislim, da postoji neka misteriozna naredba prema kojoj mi jedan dio moje pošte ne uručuju. Stoga nisam siguran niti da ti moja pisma stižu. U slučaju da je tako i radi svake eventualnosti, pošto inislim da je u tvojim pismima bilo neke pa makar i daleke napomene o mjeri koja me je pogodila, molim te, da izbjegavaš takve eventualne napomene, i one najneodređenije i indirektne i da se ograničiš samo na obiteljske vijesti.

Draga Tanja, ako ti ovo moje pismo stigne, odmah mi piši i obavijesti me o tvom, Julijinom i dječjem zdravlju. Nemoj se obazirati na prethodna pisma, koja si mi sigurno pisala; ponovi sve vijesti. Ovo je jedina moja briga i ona me rastužuje toliko da ti to ne mogu reći.

Draga Tanja, nježno te grlim.

Antonio

IX

Milanski zatvor, 19. ožujka 1927.

Draga Tanja,

Ove sam sedmice primio tvoje dvije dopisnice: jednu od 9., a drugu od 11. ožujka: nisam, naprotiv, primio pismo koje spominješ. Vjerovao sam, da ću primiti tvoju poštu vraćenu s Ustike i stvarno mi je s otoka stigao omot s knjigama, a pisar što mi ih je uručio reče mi, da je u omotu bilo zatvorenih pisama i dopisnica, koja su morala još proći cenzuru; nadam se da ću ih primiti kroz par dana. Zahvaljujem ti na vijestima o Juliji i djeci. Ne mogu izravno pisati Juliji, jer očekujem da primim neko njeno jako zakašnjelo pismo. Zamišljam, po čitavom mnoštvu razloga, i njeno duševno, a ne samo njeno fizičko stanje. Mora da je ta bolest bila veoma mučna. Jadni Delio: od šarlaha na gripu u tako kratko vrijeme! Piši baki Juliji¹¹ i moli je, da mi piše jedno dugo pismo na talijanskom ili francuskom, kako može (uostalom, ti bi mi mogla poslati sama prijevod), i da mi, baš potanko, opiše kako djeca žive. Uvjerio sam se, da bake znaju bolje od majki opisivati djecu i njihov razvoj, na stvaran i određen način, objektivnije su, a osim toga imaju iskustvo o čitavom životnom razvoju. Čini mi se, da je bakina nježnost bitnija od majčine (Julija se ipak ne smije uvrijediti i smatrati me gorim no što sam!)

Baš ništa ti ne mogu savjetovati u pogledu Julijana; na tom sam terenu već jednom propao s Delijem. Da sam blizu njega možda bih ja sam znao izraditi nešto što bi mu odgovaralo. Učini ti, prema svom ukusu, i izaberi nešto u moje ime. Ovih dana izradio sam jednu loptu od papira, koja se upravo suši; mislim da ću ti je moći poslati za Delija. Uosta-

¹¹ Ime od milja kojim su Delio i Julijan zvali baku po majci.

lom, još nisam smislio kako da je lakiram, a bez laka bi se zbog vlage lako raspala.

Moj život je uvijek jednako dosadan. Pa i studiranje je mnogo teže nego što bi se moglo činiti. Primio sam nekoliko knjiga i doista mnogo čitam (više od jedne knjige na dan, osim novina), no ne pozivam se na to; mislim na drugo. Muči me ova ideja (mislim, da je to robijaški fenomen): da bi trebalo učiniti nešto *für ewig*,¹² prema složenoj Goetheovoj zamisli, koja je, sjećam se, mnogo mučila našeg Pascolija. Ukratko, htio bih se, prema unaprijed postavljenom planu, sistematski i intenzivno baviti nekim predmetom, koji bi zaukupio i usredotočio moj unutrašnji život. Dosad sam mislio na četiri stvari a već to je znak da se ne mogu sabrati; to su dakle:

1. — Izučavanje, kako se formiralo talijansko javno mnijenje u prošlom stoljeću, drugim riječima izučavanje o talijanskim intelektualcima, o njihovom podrijetlu, o njihovim grupiranjima prema kulturnom strujanju, njihovim različitim načinima mišljenja, i t. d., i t. d. Argumenat zavodljiv u najvećoj mjeri, koji bih, naravno, mogao skicirati jedino u velikim potezima, budući da se uopće ne može imati na raspolaganju obilan materijal, koji bi bio potreban. Sjećaš li se na brzinu i vrlo površno napisanog mog spisa o Južnoj Italiji i o važnosti B. Crocea? Pa dobro, htio bih opširno, s jednog »nezainteresiranog« gledišta, *für ewig*, razviti tezu što sam je tada nabacio.

2. — Naučnu raspravu o uporednoj lingvistici! Ništa manje. No, što bi moglo biti više »nezainteresirano« i *für ewig*? Tu bi se, naravno, radilo o tome da se raspravi samo metodološki i čisto teoretski dio argumenta, a taj dio nikada nije bio sasvim i sistematski tretiran s novog gledišta neolingvisti protiv neogramatičara. (Draga Tanja, ti ćeš se na-

¹² Za vječna vremena.

ježiti od ovog mog pisma!) Jedno od najvećih intelektualnih »kajanja« u mom životu je duboki bol koji sam nanio mom dobrom profesoru Bartoliju, s torinskog univerziteta, koji je bio uvjeren, da sam ja arkandeo sudbinom određen da konačno *porazim* neogramatičare, jer on, budući da je bio iste generacije i povezan milijunima akademskih niti s ovim *olovšem* zloglasnih ljudi, nije htio ići, u svojim istraživanjima, preko granice određene pristojnošću i poštivanjem prema starim nadgrobnim spomenicima učenosti.

3. — Studiju o Pirandellovom teatru i o preoblikovanju talijanskog kazališnog ukusa, ukusa, koji je Pirandello predstavljao i pridonio pri njegovu određivanju. Znaš li da sam ja, mnogo prije Adrijana Tilghera, otkrio i pridonio popularizaciji Pirandellovog teatra? O Pirandellu sam pisao od 1915. do 1920. toliko da bih mogao sastaviti sveščić od dvije stotine stranica, a tadašnja moja tvrđenja bila su originalna i bez uzora. Pirandello je bio ili ljubazno podnašan ili otvoreno ismijavan.

4. — Esej . . . o romanima u nastavku i o narodnom ukusu u književnosti. Ideja mi je došla čitajući vijest o smrti Serafina Renzija, glavnog komičara u jednoj družini što je prikazivala slabe dramske komade, kazališni odraz romana u nastavku, i sjećajući se koliko sam se zabavio svaki put, kad sam otišao da ga slušam, jer predstava je bila dvostruka: nemir, razularene strasti, intervencija svjetine, bila je također zanimljiva predstava.

Što ti se čini o svemu ovome? Na kraju krajeva, ako se dobro pogleda, između ova četiri argumenta postoji srodnost: stvaralački narodni duh u svojim raznim fazama i stupnjevima razvoja postoji u njihovim osnovama u istoj mjeri. Javi mi svoje dojmove; imam veliko povjerenje u tvoj zdrav razum i u osnovanost tvojih sudova. Jesam li ti dosadio? Znaš, pisanje mi nadomješta razgovor; meni se stvarno čini da ti govorim kad ti pišem, samo što se sve svodi na monolog, jer

tvoja pisma ili ne dolaze ili ne odgovaraju započetoj konverzaciji. Stoga mi piši, i to opširno; piši i pisma osim dopisnica. Ja ću ti svake subote pisati jedno pismo (sedmično mogu pisati dva) da ti se izjadam. Ne vraćam se na pričanje o mojim doživljajima i dojmovima s puta, jer ne znam, da li te zanimaju. Jamačno, oni za nas imaju ličnu vrijednost, utoliko što su vezani uz određena raspoloženja, a isto tako i uz određene patnje. Da bi i drugima postali zanimljivi, možda bi ih trebalo iznijeti u književnom obliku; no ja moram pisati naprečac, za kratko vrijeme kad mi ostavljaju pero i tintarnicu . . .

Grlim te, draga; voli me i piši mi.

Antonio

X

Milano, 26. ožujka 1927.

Draga Tanja,

ove sedmičce nisam primio ni tvojih dopisnica, ni tvojih pisama; međutim bilo mi je uručeno tvoje pismo od 17. siječnja (s Julijinim pismom od 10.) oba vraćena s Ustike. Tako sam u stanovitom smislu i do stanovite mjere bio dosta zadovoljan. Ponovo sam osjetio Julijin značaj (ali kako malo piše ova djevojka i kako se zna dobro opravdati s bukom, koju naokolo dižu djeca!) i savjesno sam i dobro prosuđivao tvoje pismo, u kojem sam našao mnoge pogreške (znaš, studiram i ove malenkosti i imao sam dojam da ovo tvoje pismo nije mišljeno na talijanskom, već da je u žurbi i slabo prevedeno, a to znači da si bila umorna i da si se slabo osjećala, a na me si mislila jedino po nekom zamršenom kretanju misli: možda si tek tada primila vijesti o dječjoj i Julijinoj *gripi*), a između ostalih neoprostivo brkanje sv. Ante Pado-

vanskog, koji pada u mjesecu lipnju, sa sv. Antom što ga općenito zovu praseći, koji je baš moj svetac, jer sam rođen 22. siječnja, a do njega držim veoma mnogo radi tolikih razloga čarolijskog karaktera.

Tvoje pismo me je navelo da ponovo mislim o životu na Ustici, kojega si sigurno zamišljala mnogo drugačijim nego što je on stvarno bio. Možda ću ti vremenom nastaviti pričanje mog života iz tih dana, a tada ću ti o njemu dati jasnu sliku; danas nemam volje i osjećam se malko umoran. Na moj zahtjev dobio sam s Ustike grammaticchette — slovnice, slovnice, kratke gramatike? — i *Fausta*. Metod je dobar, ali ako netko počinje s učenjem, potrebna mu je pomoć učitelja. Za me je, naprotiv, odličan, jer moram samo ponoviti ono što znam i moram naročito vježbati. Dobio sam i *Gospodicu seljanku* od Puškina u izdanju Polledro: tekst, literarni i gramatički prijevod i bilješke. Tekst učim napamet. Mislim, da je Puškinova proza dosta dobra, te se stoga ne bojim da ću pamćenje prenatrpati stilskim besmislicama. Smatram da je ovaj metod učenja proze napamet odličan sa svake točke gledišta.

Primio sam, preko Ustike, pismo od moje sestre Terezine s fotografijom njenog sina Franka, koji je rođen nekoliko mjeseci poslije Delija. Čini mi se, da nimalo ne naliče; Delio naprotiv mnogo liči Edmeji,¹³ Franko nije kovrčav i mora da je tamno kestenjast. Osim toga, Delio je sigurno ljepši. Frankove su osnovne crte već suviše naglašene, po čemu se može predvidjeti njihov razvoj prema oštrini i pretjeranosti, dok je još više naglašena ozbiljnost čitava izraza i neka melankolija koja ni po čemu nije djetinja i ta mnogo zabrinjuje. Jesi li poslala njegovu fotografiju mojoj majci, kao što si bila obećala? Učinit ćeš vrlo dobro: jadnica je mnogo prepatila zbog moga hapšenja i vjerujem da tim više trpi,

¹³ Frankova sestrična.

što po našim mjestima teško shvaćaju da netko može dospjeti u zatvor a da nije lopov, ni prevarant, ni ubojica. Ona živi pod okolnostima neprekidnog straha od samog početka rata (moja su tri brata bila na frontu) a njezina je izreka bila i ostala: »Moje će sinove poklati«, koja je na sardinskom izražajno još užasnija nego na talijanskom: »faghère a pezza«. »Pezza« je meso koje se stavlja u prodaju, dok se za čovjeka upotrebljava izraz »carre«. Baš ne znam, kako da je utješim i učinim da ona shvati, kako je meni dosta dobro i kako mi ne prijeti nijedna od opasnosti koje ona zamišlja. To je vrlo teško, jer ona uvijek sumnja da joj se želi sakriti istina i jer se slabo snalazi u sadašnjem životu. Pomisli, ona nikada nije putovala, pa čak niti u Gagliariu nije nikad bila i ja sumnjam da ona smatra tek lijepom pričom mnoge stvari, koje smo joj mi opisali.

Draga Tanja, danas mi nikako ne uspijeva da ti pišem: dali su mi opet neko perce koje dere papir, i primorava me na pravu akrobaciju s prstima. Očekujem tvoja pisma. Grlim te,

Antonio

XI

Milanski zatvor, 4. travnja 1927.

Draga, draga Tanja,

prošle sam sedmice primio tvoje dvije dopisnice (od 19. i od 22. ožujka) i pismo od 26. Mnogo mi je žao što sam te rastužio; ipak mislim, da ti nisi dobro razumjela moje raspoloženje, jer se nisam dobro izrazio, a žao mi je da između nas mogu nastati nesporazumi. Uvjeravam te, da nikada nisam posumnjao da bi me ti mogla zaboraviti ili manje voliti. Kad bih tako nešto samo i izdaleka pomislio, sigurno ti uopće više ne bih pisao: moja narav je uvijek bila takva i radi nje

sam u prošlosti prekinuo mnoga stara prijateljstva. Mogao bih ti samo usmeno razjasniti razlog nerveze, koja me je bila zahvatila nakon što sam dva mjeseca bio bez vijesti: ni ne pokušavam, da to uradim pismom da ne bi pali u druge isto toliko bolne nesporazume. Sada je već sve prošlo i ne ću više ni misliti na to. Pred nekoliko dana promijenio sam i ćeliju i odjel (zatvor je podijeljen na odjele), kao što se vidi iz naslova na pismu. Prije sam bio u I. odjelu, ćelija br. 13: sada sam u II. odjelu, ćelija br. 22. Čini mi se da se poboljšala moja, da tako kažem, tamnička situacija. Moj život teče, ipak, jedno s drugim, kao i prije. Opisat ću ti ga malo potanje; tako ćeš svakog dana moći zamisliti ono što radim. Ćelija je prostrana kao studentska sobica: od oka računam da ima tri metra s četiri i po i tri i po visine. Prozor gleda na dvorište gdje šetamo. Naravno, to nije običan prozor, nego takozvano »vučje ždrijelo« s rešetkama iznutra. Može se vidjeti samo dio neba; ne može se gledati ni u dvorište ni na stranu. Raspored je ove ćelije gori od one prijašnje, koja je bila okrenuta južno od jugo-zapada (sunce se javljalo oko deset sati a u dva sata je obasjavalo središte ćelije trakom od barem šezdeset centimetara); u sadašnjoj ćeliji, koja je zacijelo okrenuta zapadno od jugo-zapada, sunce se javlja oko dva sata i u ćeliji je sve do kasna, ali s jednim trakom od dvadeset i pet centimetara. U ovoj sezoni, toplijoj, možda će tako biti bolje. Još nešto: sadašnja je ćelija smještena nad mehaničkom radionicom zatvora te se čuje šum mašina; već ću se priviknuti. Ćelija je ujedno i vrlo složena. Imam gvozdenu krevet koji visi o zidu i dva madraca (jedan od vune): posteljina se mijenja otprilike svakih petnaest dana. Imam mali stol i neku vrst noćnog ormarića, ogledalo, umivaonik i emajlirani limeni vrč. Posjedujem mnoge predmete od aluminijskih, kupio sam ih kod Rinascente¹⁴ koja je u zatvoru

¹⁴ Trgovačka kuća, jedno trgovačko poduzeće. (Op. pr.)

organizirala jedan odjel. Posjedujem nekoliko mojih knjiga. Svake sedmice dobivam na čitanje osam knjiga iz tamničke biblioteke (dvostruka pretplata). Da bi dobila neku ideju o tome dajem ti popis od ove sedmice, koji je ipak izniman obzirom na relativnu vrijednost ovih knjiga: 1.) Pietro Colletta, *Povijest napuljskog kraljevstva* (odlično); 2.) V. Alfieri: *Autobiografija*; 3.) Molière: *Izabrane komedije*, prijevod gospodina Morettija (smiješan prijevod) 4.) Carducci, dva sve-ska kompletnih djela (osrednja, najgora među Carduccijevim) 5.) Arthur Levy: *Napoleon kao čovjek* (čudno, slavopojka Napoleonu kao »moralnom čovjeku«); 6.) Gina Lombroso: *U Južnoj Americi* (osrednje); 7.) Harnach: *Bit kršćanstva*; Virgilio Brocchi: *Sudbina u šaci*, (roman da psi pobjesne); Salvator Go'tta: *Moja žena* (sreća da je njegova, jer je vrlo dosadna). Ujutro ustajem u šest i po; u šest zvoni buđenje: kava, *toilette*, čišćenje ćelije; uzmem pola litre mlijeka i pojedem jedan kruščić. Oko osam se ide na zrak; to traje dva sata. Šetam, studiram njemačku gramatiku, čitam *Gospojicu seljanku* od Puškina i učim napamet dvadesetak redaka teksta. Kupim »Il Sole«, trgovačko-industrijski list, te pročitam poneku ekonomsku vijest (pročitao sam sve godišnje izvještaje akcionarskih društava); utorkom kupujem »Corriere del Piccoli«, koji me zabavlja; u srijedu »Domenicu del Corriere«; u petak »Guerin Meschino«, takozvani humoristički list. Poslije šetnje, kava. Primam tri dnevnika »Corriere«, »Popolo d'Italia«, »Secolo« (sada »Secolo« izlazi poslije podne i ne ću ga više kupovati, jer ništa ne valja). Ručak stiže u različito vrijeme, od dvanaest do tri: zagrijem juhu (rijetku ili gustu), pojedem komadić mesa (ako je teleće), jer još uvijek ne mogu jesti govedinu, jednu žemlju, komadić sira (voće ne volim) i četvrt litre vina. Čitam neku knjigu, šetam, razmišljam o tolikim stvarima. U četiri, četiri i po primim druga dva dnevnika »Stampu« i »Giornale d' Italia«. U sedam večeram (večera stiže u šest): juhu, dva prijesna jaja, četvrt litre vina;

sir ne mogu pojesti. U sedam i po zvoni znak za tišinu; liježem u krevet i čitam do jedanaest-dvanaest sati. Već dva dana oko devet popijem šalicu čaja od kamilice. (Nastavak u slijedećem broju, jer hoću da ti pišem o drugim stvarima).

Grlim te.

Antonio

XII

Milanski zatvor, 11. travnja 1927.

Draga Tanja,

primio sam tvoje dopisnice od 31. ožujka i 3. travnja. Hvala na vijestima. Očekujem tvoj dolazak u Milano; ali, priznajem ti, ne ću na to suviše računati. Mislio sam, da nije jako ugodno nastavljati opisivanje mog sadašnjeg života, koje sam započeo u prošlom pismu. Bolje da ti redom pišem ono što mi padne na pamet, bez određenog plana. I pisanje je za me postalo fizička muka, jer mi daju strašna pera, koja deru papir i iziskuju napregnutu pažnju kod mehaničkog dijela pisanja. Vjerovao sam, da ću dobiti pero na stalnu upotrebu i bio sam odlučio da pišem radove, koje sam ti spomenuo, međutim dozvolu nisam dobio, a ja ne volim insistirati. Stoga pišem samo dva i po ili tri sata, i za to vrijeme posvršavam sedmičnu poštu (dva pisma). Naravno, ne mogu uzimati zabilješke; to znači, ustvari, da ne mogu studirati redovito i korisno. Čitam površno. Ipak vrijeme prolazi vrlo brzo, brže nego što misliš. Prošlo je pet mjeseci od dana moga hapšenja (8. studenog) i dva mjeseca od dana mog dolaska u Milan. Ne čini se vjerojatno da je toliko vremena prošlo. Treba, međutim, imati na umu činjenicu da sam u ovih pet mjeseci vidio koješta i da sam primio najčudnovatije i naj-

neobičnije dojmove u mom životu. U Rimu: od 8. do 25. studenog: Napulj, u društvu moja četiri druga zastupnika sve do 29. (tri, ne četiri, jer jedan je u Caserti odvojen za Tremiti). Ukrcam se za Palermo i stižem u Palermo 30. Osam dana u Palermu: tri putovanja za Ustiku propala radi olujnog mora. Prvi dodiri sa Sicilijancima uhapšenim radi mafije: jedan novi svijet, koga sam jedino intelektualno poznavao; provjeravam i kontroliram svoje sudove u vezi s tim i priznajem da su dosta ispravni. 7. prosinca stižem na Ustiku. Upoznajem svijet robijaša: fantastične i nevjerojatne stvari. Upoznajem beduinsku koloniju iz Kirenaike, političke zatočenike: vrlo zanimljiva istočnjačka slika. Život na Ustici. 20. siječnja ponovo putujem. Četiri dana u Palermu. Prijelaz do Napulja s običnim kriminalcima, Napulj: upoznajem čitav niz tipova, koji su me izvanredno zainteresirali, jer sam od Južne Italije neposredno poznavao samo Sardiniju. U Napulju, između ostalog, sudjelujem prizoru uvađanja u komoru: upoznajem jednog doživotnog robijaša (nekog Artura) koji na me ostavlja neizbrisivi utisak. Poslije četiri dana putujem iz Napulja; zadržavanje u karabinjerskoj kasarni u Cajanellu; upoznajem moje drugove s lanca, koji će ići sa mnom sve do Bologne. Dva dana u Iserniji s ovim tipovima; dva u Sulmoni. Jednu noć u karabinjerskoj kasarni u Castellamare. A dalje: dva dana s oko šezdeset zatvorenika. Organiziraju prigodne priredbe u moju čast; Rimljani improviziraju vrlo lijepu akademiju s recitacijama: Pascarella¹⁵ i narodne sličice o rimskom apaškom životu. Puljizi, Kalabrezi i Sicilijanci priređuju akademiju: borbu s nožem prema pravilima zločinačkog svijeta četiri južne države (države sicilijanske, države kalabreške, države puljiške, države napuljske): Sicilijanci protiv Puljiza, Puljizi protiv Kalabreza. Između Sicilijanaca i Kalabreza nema takmičenja, jer između ove

¹⁵ Pascarella Cesare, rimski pjesnik; najviše je poznat po svojim pjesmama ispjevanim u rimskom dijalektu. (Op. pr.)

dvije Države postoje strasne mržnje, te bi i akademija postala ozbiljna i krvava. Puljizi su svima učitelji: nenadmašivi borci nožem, s tehnikom punom tajni i ubojitom koja se razvila prema drugim tehnikama i da bi nadmašila sve druge tehnike. Neki stari Puljiz od šezdeset i pet godina, vrlo poštovan, ali bez »državničkog« dostojanstva, porazi sve takmace drugih »Država«, zatim se kao *clou*¹⁶ bori s nožem s jednim drugim Puljizom, mladićem prekrasna tijela i iznenadujuće okretnosti, visokim dostojanstvenikom kome se svi pokoravaju i kroz pola sata razvijaju svu normalnu tehniku svih poznatih borbi s nožem. Prizor zaista veličanstven i nezaboravan i za izvađače i za gledaoce. Preda mnom se otkrivao čitav jedan podzemni, vrlo kompliciran svijet, a vlastitim životom osjećaja, nazorima, čašću, sa željeznim i strahovitim hijerarhijama. Oružje je bilo jednostavno: kašike trljane o zid, tako da je vapno obilježavalo udarce na odijelu. Zatim Bologna, dva dana, novi prizori, a onda Milan. Jasno, ovo pet mjeseci bilo je toliko burno i bogato dojmovima, da ću o tome moći mozgati jednu ili dvije godine.

Ovo ti razjašnjava kako provodim vrijeme, kad ne čitam, ponovo mislim na sve ove stvari, potanko ih analiziram, opijam se ovim sitničavim poslom. Osim toga, sve ono što se događa oko mene i što zapažam, postaje izvanredno zanimljivo. Neprestano se kontroliram, jer ne bih htio postati plijen vlastitih manija koje karakteriziraju psihologiju zatvorenika. U tome mi naročito pomaže izvjestan duh ironičan i pun humora, koji me stalno prati. A ti što radiš i na što misliš? Tko ti kupuje pustolovne romane, sada kad mene nema? Uvjeren sam da si ponovo pročitala divne priče o Corcoranu i njegovoj ljupkoj Lisotti.¹⁷ Da li ove godine po-

¹⁶ Glavna točka u nekom zabavnom programu. (Op. pr.)

¹⁷ Assollant: *Avanture kapetana Corcorana*. Avanturistički roman za omladinu. Lisotta je tigrice, kapetanov nerazdruživi drug.

sjećuješ predavanja na Poliklinici? Je li profesor Caronia taj što je pronašao bakteriju ospice? Zapanjio sam njegove tužne zgrade; iz novina nisam shvatio da li je i profesor Cirincione razriješen dužnosti. Sve je to, barem dijelom, povezano uz problem sicilijanske mafije. Nevjerojatno je kako su Sicilijanci, od najnižih slojeva do najviših vrhunaca, solidarni međusobno i kako i učenjaci od neosporne vrijednosti, radi tog osjećaja solidarnosti trče po rubu Kaznenog zakona. Uvjerio sam se, da su Sicilijanci stvarno poseban svijet; ima više sličnosti između jednog Kalabreza i jednog Pijemontezanina nego između jednog Kalabreza i jednog Sicilijanca. Uopće su strašne optužbe što ih Južnjaci dižu protiv Sicilijanaca: optužuju ih štoviše i radi kanibalizma. Ne bih nikada bio povjerovao da postoje takvi narodni osjećaji. Da bi se pronašlo podrijetlo takvih osjećaja, mislim, da bi trebalo pročitati mnoge historijske knjige o prošlim stoljećima, naročito o periodu odvojenosti između Sicilije i Južne Italije za vrijeme Josipa Bonapartea i Giocchina Murata u Napulju.

... Evo još jednog vrlo zanimljivog predmeta za analizu: kako se zatvorski pravilnik i psihologija, koja na njemu sazrijeva s jedne, i dodir sa zatvorenicima s druge strane, odražuje na stražarsko osoblje. Vjerovao sam, da su dva remekdjela (govorim baš ozbiljno) usredotočila hiljadugodišnje iskustvo ljudi na polju organizacije masa: kaplarski priručnik i katolički katekizam. Uvjerio sam se, da im treba pridodati, premda na mnogo užem polju i iznimnog karaktera, zatvorski pravilnik, koji sadrži u sebi prava bogatstva psihološke introspekcije.

Očekujem Julijina pisma: vjerujem da ću joj moći pisati izravno pošto ih pročitam. Nemoj misliti da je ovo neka djetinjarija.

Jedna važna vijest: od pred nekoliko dana jedem mnogo: povrće, ipak, ne mogu jesti; junački sam se trsio, sad sam odustao, jer mi se strašno gadi.

Ne mogu zaboraviti, da ćeš možda doći i da ćemo se možda (jao) moći ponovo vidjeti pa makar i na nekoliko minuta. Grlim te.

Antonio

XIII

Milanski zatvor, 25. travnja 1927.

Draga Tanja,

primio sam tvoje pismo od 12. i odlučio sam hladno, cinički da te razljutim. Znaš li, da si uobražena? Hoću, da ti to objektivno dokažem i već se zabavljam zamišljajući tvoj bijes (nemoj se ipak suviše rasrditi; to bi mi bilo žao.) Nema sumnje, da je pismo koje mi je poslano na Ustiku bilo sasvim pogrešno, ali tebe ne mogu smatrati odgovornom. Nemoguće je zamisliti život na Ustici, sredinu na Ustici, jer je sasvim izuzetna i izvan svakog normalnog iskustva u ljudskoj zajednici. Jesi li mogla zamisliti stvari kao što je ova? Slušaj. Na Ustiku sam stigao 7. prosinca, osam dana nakon prekida u dolaženju parobroda i nakon četiri neuspjela prijelaza. Bio sam peti politički zatočenik što je stigao. Obavješten odmah, da se snabdijem cigaretama, jer je zaliha bila na izmaku, otišao sam u trafiku i zatražio deset paketa makedonije (šestnaest lira), stavljajući na pult novčanicu od pedeset lira. Prodavačica (mlada žena, sasvim normalnog izgleda) se začudi mome zahtjevu, zatraži da ga ponovim, uzme deset paketa, otvori ih, stane brojiti cigarete jednu po jednu, zbuni se u računu, počne ponovo, uze list papira, stane na dugačko računati s olovkom, prekine računanje, uzme pedeset lira, pogleda ih sa svih strana, na koncu me upita tko sam. Doznajući da sam politički osuđenik, uruči mi cigarete i povrati pedeset lira, kazavši da mogu platiti kad razmijenim

novčanicu. Isti se događaj ponovio i na drugim mjestima a evo razjašnjenja: na Ustici postoji jedino ekonomika soldi; prodaje se jedino na solde; ne potroši se nikada više od pedeset čentezima. Prosječan tip na Ustici u privrednom pogledu je kriminalac, koji prima četiri lire na dan, od kojih je već dvije založio kod zelenša ili kod krčmara, a hrani se od druge dvije, kupujući tri stotine grama kruha i začinja-jući ga jednim soldom samljevenog papra. Cigarete se prodaju jedna po jedna; jedna makedonija stoji šestnaest čentezima, to jest tri solda i jedan čentezim; kriminalac koji kupi jednu makedoniju na dan, ostavlja jedan sold u polog i od toga oduzime jedan čentezim na dan kroz pet dana. Da bi izračunao cijenu za sto makedonija, trebalo je, dakle, sto puta učiniti račun po šestnaest čentezima (tri solda plus jedan čentezim); nitko ne može nijekati da to nije prilično težak i kompliciran račun. A bila je to trafikantica, to jest jedan od najkрупnijih trgovaca na otoku. Pa dobro: prevladajuća psihologija na čitavom otoku je psihologija, koja se može bazirati na ekonomici solda, ekonomici koja poznaje samo nadodavanje i oduzimanje pojedinih jedinica, ekonomici bez Pitagorine tablice.

Slušaj ovu drugu (govorim ti samo o događajima, koji su se meni lično desili, i govorim ti o činjenicama za koje vjerujem da ne podliježu cenzuri): bio sam pozvan u ured od činovnika dodijeljenog kod pregleda pošte što je stizala; uruče mi jedno pismo upućeno na me i zatraže od mene da razjasnim njegov sadržaj. Pisao mi neki prijatelj iz Milana, nudeći mi radiofonski aparat i tražio od mene tehničke podatke da bi ga kupio barem za domašaj Ustika-Rim. Ja, zaista, nisam razumio pitanje što su mi ga postavili u ured i rekoh o čemu se radi. Oni su vjerovali, da bih ja htio razgovarati s Kimom, te su mi zabranili da poručim aparat. Kasnije me predsjednik općine pozove na svoju ruku te mi reče da bi općina kupila aparat za svoj vlastiti račun i da prema tome ne insistiram.

Predsjednik je bio voljan da mi se daje dozvola, jer je bio u Palermu i vidio je da se s radiofonskim aparatom ne može razgovarati.

... Draga Tanja, nemoj se mnogo ljutiti. Jako te, jako volim i bio bih upravo očajan kad bih ti priuštio suviše veliku neprijatnost. Grlim te.

Antonio

XIV

Milanski zatvor, 2. svibnja 1927.

Draga Julija,

vjerujem, da će biti korisnije za moje dopisivanje, ako ne održim obećanje koje sam ti dao da ću ti opisati barem pozitivnu stranu moje pustolovine. To mi je neizmerno žao, vjeruj, jer me stalno muči misao kako se nalazim u stanju da bih se mogao srozati na konvencionalno dopisivanje i što je još gore od konvencionalnosti, na robijaško konvencionalno dopisivanje. Imao bih ti ispričati toliko sitnih događaja! Je li ti Tanja ispričala događaj o hapšenju praseta? Možda nije, jer Tanja nije u to vjerovala; mislila je da sam to ja naprosto izmislio stoga da je razveselim i nasmijem. Uostalom, ni ti ne ćeš mnogo vjerovati ovim pričama (zelene naočari i t. d.), koje su upravo radi toga lijepe, jer su istinite (stvarno istinite). Nisi htjela vjerovati ni ti u priču o avionima što na ljepak hvataju ptice, ni Lorijinoj priči u vezi s tim, premda postoji časopis s Lorijinim člankom kao dokaz.¹⁸ Kako da ti

¹⁸ Aludira na članak Achila Lorije, Socijalni utjecaji avijacije (Istina i mašta), koji je objavljen u »Rassegna Contemporanea« od 1. siječnja 1920. U članku Loria izlaže teoriju kako će radnik pomoću aviona namazanih ljepljivom postati neovisan od zrade i od rada u tvornici. To mazanje aviona ljepljivom dalo bi svakom čovjeku mogućnost da se hrani pticama koje se nalijepe na avion.

javim što mislim i kako živim? Veliki dio mog življenja možeš sama zamisliti; na primjer, da mnogo mislim na te i na sve vas. Moj tjelesni život je također lako zamisliti. Čitam mnogo; u ova tri mjeseca pročitao sam osamdeset i dvije knjige iz tamničke biblioteke; najčudnije i najneobičnije knjige (Mogućnost izbora je vrlo malena; zatim imam stanovitu količinu vlastitih knjiga, malo homogenijih, koje čitam s više pažnje i metode. Osim toga čitam dnevno pet dnevnika i poneku reviju zatim studiram njemački i ruski... No, opazio sam, u stvari, da se u zatvoru slabo uči zbog mnogih razloga tehničke i psihološke naravi; upravo protivno od onoga što sam uvijek mislio.

Primio sam, prošle sedmice, tvoju dopisnicu od 15. III. S velikim nespokoјstvom očekujem tvoja pisma i veoma sam sretan kad ih primim. Htio bih da uzmeš malo vremena te mi opišeš tvoj, a naročito Delijev život. No mislim kako si sigurno uvijek zaposlena. Kolike bih stvari želio znati.

Znaš, kad sam primio tvoje pismo u kojemu govoriš o glavovitom Atlasu, samo nekoliko dana prije toga vratio sam u biblioteku *Guerin Meschino*, vrlo popularan talijanski viteški roman, kojega mnogo čitaju seljaci, naročito na Jugu. Htio sam prepisati nekoliko zabavnih geografskih dijelova iz romana (Sicilija je, na primjer, stavljena među polarne zemlje), da te uvjerim kako je postojao netko tko je geografiju poznavao još manje od tebe; ne govorimo o historiji, jer bi u tom slučaju trebalo citirati gore pohvaljenog profesora Loriju, koji je u jednom predavanju ispoljavao uvjerenje da je u vrijeme Julija Cezara postojala Venecija i da se u Veneciji kao i sada govorilo »slatko narječje Lagune« (prema njegovom fantastičnom bezobrazluku).

Draga, nastojim da ti pišem što više mogu o stvarima, koje, vjerujem, ne će zaustaviti pismo: radi toga ti moram dodijavati sličnim glupostima. Snažno te grlim.

Antonio

XV

Milanski zatvor, 23. svibnja 1927.

Draga Tanja,

prošle sedmice primio sam jednu tvoju dopisnicu i jedno tvoje pismo zajedno s Julijinim.

Hoću da te umirim u vezi s mojim zdravljem: držim se dosta dobro, sasvim ozbiljno. Zatim, ove posljednje sedmice jedem tako marljivo, da se sam čudim: uspio sam da mi se šalje hrana, koja mi je skoro sasvim po volji i vjerujem da sam se čak i udebljao. Osim toga od nedavna posvećujem nešto vremena, kako ujutro tako i poslije podne, gimnastici, sobnoj, za koju vjerujem da nije jako racionalna, ali meni se čini da mi ipak vrlo mnogo koristi. Radim ovako: nastojim da pravim pokrete, koji daju impuls svim zglobovima i svim mišićima redom i da svake sedmice povećam broj pokreta za izvjesnu količinu; da je to korisno pokazuje, po mom mišljenju, činjenica što sam prvih dana bio obamro, te sam neke pokrete mogao samo rijetko izvesti, dok sam sada već uspio potrostručiti broj pokreta a da pri tome ne osjećam nikakvih smetnji. Vjerujem, da mi je ova novost i psihološki mnogo koristila, naročito time što otklanja moju pažnju sa besave lektire, koju čitam samo zato da mi vrijeme prođe.

Nemoj misliti, da suviše učim. Smatram, da je pravo i ozbiljno učenje za me nemoguće, radi tolikih, ne samo psiholoških nego i tehničkih razloga; vrlo se teško sasvim predajem jednom argumentu ili jednom predmetu i udubljujem samo u nj, kao što se to radi kad se ozbiljno uči, tako da se zahvate i harmonično povežu svi mogući odnosi. Možda se nešto u tom smislu počinje događati kod učenja jezika, na čemu nastojim raditi sistematski, to jest ne zanemarujući nijedan gramatički elemenat; to do sada nisam radio, jer sam se zadovoljavao da znam toliko koliko mi je dovoljno da govorim.

a naročito da čitam. Stoga ti do sada nisam pisao da mi pošalješ ikakav rječnik; njemački rječnik od Kohlera što si mi ga na Ustiku poslala, izgubili su moji tamošnji prijatelji. Kad proučim svu gramatiku pisat ću ti da mi pošalješ neki drugi rječnik, onaj po Langenscheid sistemu: tada ću ti pisati da mi pošalješ i Goetheove *Gespräche* s Eckermannom. da analiziram njihov stil, a ne samo da ih pročitam. Sada čitam vrlo jednostavne priče braće Grimm. Odlučio sam da studiranje jezika bude moje pretežno zanimanje; poslije ruskog i njemačkog, htio bih se sistematski prihvatiti engleskog, španjolskog i portugalskog, koje sam prošlih godina studirao; osim toga rumunjskog kojega sam studirao na sveučilištu samo u njegovom neolatinskom dijelu, a sada mislim, da ću ga moći potpuno studirati, to jest i slavenski dio njegova rječnika (taj je dio veći od pedeset procenata u rumunjskom rječniku). Kao što vidiš, sve ovo dokazuje, da sam i psihološki miran. Zaista više ne patim od nervoze i nastupa muklog bijesa kao u prvo vrijeme. Privikao sam se i vrijeme mi prolazi dosta brzo; računam ga na sedmice a ne na dane, a ponedjeljak je znak raspoznavanja jer se tada brijem i pišem: posao u najvećoj mjeri ugodan.

... Sve ovo sam ti napisao, jer mi se učinilo da je to najbolji način kako bi i ti i Julija dobili barem približnu sliku o mom životu i o uobičajenom toku mojih misli. S druge strane nemojte misliti da sam potpuno sam i odvojen; svaki dan, na ovaj ili onaj način, ima nekih promjena. Ujutro je šetnja; ako mi dopadne dvorište s dobrim položajem, promatram lica onih što odlaze i dolaze da zauzmu druga dvorišta. Zatim stižu novine, koje su dozvoljene svima zatvorenicima. Po povratku u ćeliju donesu mi novine u kojima se razlažu politička pitanja, čije mi je čitanje dozvoljeno; slijedi nabavka stvari, a poslije toga donose nabavku što je dan prije naručena, zatim doručak, i t. d., i t. d. Ukratko, stalno se vide nova lica od kojih svako sakriva jednu zagonetnu ličnost. Uostalom

mogao bih, kad bih se odrekao čitanja novina s političkim sadržajem, biti u društvu ostalih osuđenika kroz pet šest sati na dan. Malo sam razmišljao, ali sam se kasnije odlučio da budem sam i da zadržim čitanje novina; jedno slučajno društvo zabavljalo bi me nekoliko dana, možda koju sedmicu, ali poslije, vjerojatno, ne bi moglo nadomjestiti čitanje novina. Što vam se čini? Ili vam se društvo, u sebi i po sebi, čini kao psihološki element, koji bi trebalo više oijeniti? Tanja, ti mi kao liječnica, moraš dati upravo tehnički savjet, jer možda ja nisam u stanju da prosudim s objektivnošću, koja bi možda bila potrebna.

Evo dakle, općeg sklopa mojih misli i mog života. Ne ću da govorim o mojim mislima koje upućujem vama svima i djeci: taj dio morate zamisliti i vjerujem da ga osjećate.

Draga Tanja, u tvojoj mi dopisnici opet govoriš o tvom dolasku u Milan i o mogućnosti da se vidimo na razgovoru. Hoće li ovog puta to zbilja biti? Znaš li, da je sada već više od šest mjeseci što ne vidim nikoga od obitelji? Ovog te puta ozbiljno očekujem. Grlim te.

Antonio

XVI

Milanski zatvor, 4. srpnja 1927.

Draga Berti,

primio sam tvoje pismo od 20. lipnja. Mnogo ti zahvaljujem što si mi pisao. Ne znam, da li je Ventura primio moja brojna pisma, jer već duže vremena s Ustike ne primam pošte. U ovom momentu prolazim izvjestan period moralnog umora, u vezi s događajima obiteljskog karaktera. Jako sam nervozan i razdražljiv; ne mogu se koncentrirati nad nijednim argumentom, pa makar bio i zanimljiv, kao što je onaj o kome raspravljaš u pismu. Uostalom, izgubio sam

svaki dodir s vašom sredinom i ne mogu zamisliti kakav je značaj promjena, koje su se zbile u prosjeku zatočenika. Jedna od najvažnijih aktivnosti, po mom mišljenju, koju bi učiteljski zbor¹⁹ trebao razviti, bila bi da se bilježe, razvijaju i koordiniraju iskustva i opažanja pedagoškog i didaktičkog karaktera; samo se iz ovakvog neprekidnog rada može roditi tip škole i učitelja kakve sredina traži. Kakva bi se krasna i kako korisna knjiga mogla napisati o ovim iskustvima. Pošto je moje mišljenje takvo, teško mi je da ti dajem savjete, a još manje da ti izbrbljam, kao što ti kažeš seriju »genijalnih« ideja. Držim, da genijalnost treba pokopati i da, naprotiv, treba primijeniti metod najtočnijih iskustava i nepristrane autokritike. Dragi Berti, nemoj misliti, da te želim obeshrabriti ili povećati nemir, koji, kao što mi pišeš, već postoji u tebi. Mislim, uglavnom, da bi škola morala imati tri stepena (osnovna stepena, tako da bi se svaki stepen mogao podijeliti na tečajeve): škola trećeg stepena trebala bi biti škola za same učitelje ili za one, koji su podjednaki i trebala bi funkcionirati više kao kružok, nego kao škola u običnom smislu riječi. Svaki bi član, naime, trebao dati svoj doprinos kao konferansier ili predavač u određenim znanstvenim, historijskim ili filozofskim pitanjima, ali naročito o didaktičkim i pedagoškim. Što se tiče tečaja o filozofiji, mislim, uvijek otprilike, da bi historijsko izlaganje trebalo biti sažeto, dok bi se moralo insistirati na konkretnom filozofskom sistemu, onom hegelskom, proučavajući ga i kritizirajući u svim njegovim vidovima. Međutim, otvorio bih tečaj o logici, rekao bih čak sa *barbara*, *avalipton*, i t. d. i o dijalektici. Ali o svemu ovom moći ćemo još govoriti, ako mi budeš opet pisao.

Dragi Berti, pozdravi sve prijatelje i vjeruj da sam od srca tvoj.

Antonio

¹⁹ Politički zatočenici na Ustici organizirali su tečajeve za opću kulturu i politiku. Učitelje su izabrali između sebe.

XVII

Milanski zatvor, 8. kolovoza 1927.

Draga Tanja,

primio sam tvoje pismo od 28. i Julijino pismo. Poslije 11. srpnja nisam primio nijedno pismo i bio sam na velikoj mucu, tako da sam napravio nešto što će ti se učiniti glupim: toga ti ne ću reći, ali ću ti ipak reći kad dođeš na razgovor. Žao mi je što se osjećaš moralno utučenom. Tim više mi je žao, jer sam uvjeren da sam pridonio tvojoj utučenosti. Draga Tanja, stalno se bojim da se gore ne osjećaš nego što mi pišeš i da bi zbog mene mogla imati i nekih neugodnosti. Ovo duševno raspoloženje ništa ne može uništiti. Ukorijenjeno je u meni. Ti znaš, da sam i u prošlosti uvijek živio poput medvjeda u špilji, baš radi ovakvog duševnog raspoloženja, jer nisam htio da itko bude vezan uz moje životne nezgode. Nastojao sam, da me i moja obitelj zaboravi, pišući kući što je moguće manje. Dosta! Htio bih uraditi nešto, da se bar malo nasmiješ. Ispričat ću ti priču o mojim vrapčićima. Znaj, dakle, da imam jednog vrapca, a imao sam još jednog, koji je umro, vjerojatno otrovan od nekog insekta (žohara ili stonoge). Prvi je vrapac bio mnogo simpatičniji od sadašnjeg. Bio je vrlo ponosan i živahan. Sadašnji je skroman, servilne duše i bez inicijative. Prvi je odmah postao gospodar ćelije. Vjerujem, da je imao sasvim goetheovski duh kao što sam čitao u biografiji, koja se odnosi na čovjeka o kojemu je biografija napisana *Ueber allen Gipfeln!*²⁰ Zauzimao je sve vrhove u ćeliji a onda bi sjeo na nekoliko minuta da uživa u uzvišenom miru. Sletjeti na čep jedne flaše od tamarinda. bila je njegova stalna strast: radi toga jednom pade u posudu punu ostataka od kave i umalo se nije ugušio. Na ovom

²⁰ »Iznad svih vrhunaca« prvi stih jedne Goetheove lirske pjesme.

vrapcu dopadalo mi se što nije dao da ga se dira. Divlje bi se otimao raširivši krila i velikom bi energijom ključao u ruku. Bio se pripitomio, ali nije dozvoljavao veliku intimnost. Čudno, da njegova relativna familijarnost nije bila postepena, već iznenadna. Kretao se po ćeliji, ali uvijek u krajnjoj udaljenosti od mene. Da ga privučem ponudio bih mu muhu u kutiji od šibica: on ju je uzimao ako sam bio daleko. Jedamput umjesto jedne, u kutijici je bilo pet ili šest muha: prije nego ih je prožderao, mahnito je naokolo plesao par sekundi; ples bi se uvijek ponovio kad god je muha bilo mnogo. Jednog jutra kad sam se vratio sa šetnje, vrabac mi je prišao sasvim blizu; nije se više odvajao, u tom smislu, što je od tada uvijek bio blizu mene, gledajući me pažljivo i dolazeći svako malo da ključa moje cipele, zato da mu dam nešto. Ali nikada nije pustio, da ga se uzme u ruku, a da se nije otimao i odmah nastojao pobjeći. Umro je polako, to jest, dobio je nenadani udarac, naveče, dok se pod stolom bio šćućurio; vrisnuo je baš kao dijete, a umro je dan kasnije: paraliziran s desne strane teško se vukao da jede i pije, zatim je odjednom umro. Sadašnji vrabac je naprotiv nekako gadljivo pitom: hoće da ga se ključa, premda i sam odlično jede. Dođe na cipelu i smjesti se u porub hlača; da ima čitava krila dolijetao bi na koljena; vidi se da bi to radio, jer se rastegne, zadrhti a onda ide na cipelu. Mislim da će i on uginuti, jer je uobičajio da jede izgorene glave od šibica, a osim toga stalno hranjenje svježim kruhom ovim ptičicama sigurno nanaša smrtnu smetnje. Za sada je dosta zdrav, ali nije živahan; ne trči, uvijek je blizu mene i već je nehotice dobio nekoliko udaraca nogom. To je priča o mojim vrapčićima...

Antonio

XVIII

Milanski zatvor. 8. kolovoza 1927.

Dragi Berti,

primio sam tvoje pismo od 15. srpnja. Uvjeravam te, da moje zdravlje nije gore, nego što je bilo prošlih godina; što-
više vjerujem, da se malo poboljšalo. Uostalom, ne radim
ništa, jer se čisto i jednostavno čitanje ne može nazvati po-
sлом. Čitam mnogo, ali bez reda. Primim izvana poneku knji-
gu, a čitam i knjige iz tamničke biblioteke, tako, kako naiđu.
sedmicu za sedmicom. Posjedujem dosta sretnu sposobnost da
pronalazim neku interesantnu stranu i u najnižim intelektu-
alnim produktima, kao što su na primjer romanj u nastavcima.
Da imam mogućnosti, skupio bih stotine i hiljade zabilješki
o pojedinim pitanjima rasprostranjene narodne psihologije.
Na primjer: kako je nastao mit o »ruskom valjku« od 1914.
U ovim romanima nalaziš na stotine motiva u vezi s time:
to znači da je postojao čitav sistem vjerovanja i strahovanja
ukorijenjen u velikim narodnim masama i da su 1914. vla-
de... (*cenzurirano*). Na isti način nalaziš na stotine motiva
o francuskoj narodnoj mržnji protiv Engleske, mržnji vezanoj
uz seljačku tradiciju o Stogodišnjem ratu, uz pogubljenje
Jeanne D' Arc, a kasnije uz ratove i progonstvo Napoleonovo.
Zar nije vrlo zanimljivo, što su francuski seljaci pod Resta-
uracijom vjerovali, da je Napoleon potomak Jean D'Arc?
Kako vidiš prekapam čak i po smetlištima! Uostalom i po-
neka zanimljiva knjiga mi dopadne iuku od vremena na vri-
jeme. Baš sada čitam: *l' Eglise et la Bourgeoisie*,²¹ prvi sve-
zak (300 str. u 8 dijelova) *Origines de l' esprit bourgeois en
France*²² od nekog Groethuysena. Pisac, koga ne znam, no
mora da je bio sljedbenik Paulhanove sociološke škole; imao

²¹ Crkva i buržoazija. (Op. pr.)

²² Podrijetla buržoaske misli u Francuskoj. (Op. pr.)

je strpljivosti, da do u sitnice proanalizira zbirku propovijedi i svetih knjiga objavljenih prije 1879., da bi rekonstruirao gledišta, vjerovanja i držanje nove rukovodeće klase u formiranju. Naprotiv, veliko intelektualno razočaranje doživio sam nad toliko razvikanom knjigom Henri Massisa: *Defense de l'Occident*.²³ vjerujem, da bi Filippo Crispolti ili Elgiberto Martire bili napisali bolju knjigu da im je pao na pamet takav sadržaj. Ono čemu se smijem je činjenica da ovaj vrli Massis, koga spopada smiješan strah da azijska ideologija Tagore i Gandhija ne uništi francuski katolički racionalizam, ne opaža kako je Pariz postao polukolonija senegalskog intelektualizma i kako se u Francuskoj pomnogostručuje broj meleza. Ako je Njemačka krajnji ogranak ideološkog azijskizma, moglo bi se, iz šale, tvrditi, da je onda Francuska početak mračne Afrike i da je *jazz band* — prva čestica jedne nove evropsko-afričke civilizacije!

Zahvaljujem ti, što si nastojao da mi pribaviš listove, koji fale u mom primjerku Rossellijeve knjige.²⁴ Jesi li pročitao knjigu? Ne poznam Rossellija, ali bih mu htio reći, da ne shvaćam potrebu zagrižljivosti u jednom historijskom djelu, zagrižljivosti, koju on stavlja u svoje djelo. Ovo uopće uzeto. U pojedinostima: motiv njegove knjige meni se čini dramatičan do šarlatanstva (naravno, da se književni kritičar u »Giornale d'Italia« domogao tog motiva i isprevrtao ga s najvećim bezobrazlukom). Zatim Rosselli niti ne spominje činjenicu, da su saziv glasovite skupštine za nezavisnost Poljske u Londonu 1864. g. zahtijevala napuljska društva već prije nekoliko godina i da je ta skupština bila sazvana baš na izričiti zahtjev jednog napuljskog društva: Meni se čini, da je ta stvar od najveće važnosti. Kod Rossellija (za njega) postoji jedna čudna intelektualna deformiranost. Umjereni elementi Preporoda, koji su poslije milanskih događaja u

²³ Odbrana Zapada. (Op. pr.)

²⁴ Nello Roselli: Mazzini i Bakunjin.

februaru 1853. i nekoliko dana poslije vješanja Tita Sperijsa, poslali Franji Josipu predstavku o podaničkoj vjernosti, u izvjesnom momentu, a naročito poslije 60., no još više poslije pariških događaja od 1871., zagospodariše Mazzinijem od koga su načinili bedem, štoviše i protiv Garibaldijsa (vidi Tullio Martello, na primjer, u njegovoj *Povijesti*). Ta se tendencija održala sve do danas i nju predstavlja Luzio. Ali zašto i Rosselli? Mislio sam, da se mlada generacija historičara oslobodila ovih prepirki i zagrižljivosti, koje su popratna pojava prepirki i da je *Gesta dei*²⁵ historijskom kritikom zanijemila. Uostalom, Rossellijeva knjiga stvarno »ispunja jednu šupljinu«.

Grlim te.

Antonio

XIX

Milanski zatvor, 10. listopada 1927.

Draga Tanja,

poslije razgovora od četvrtka, dugo sam razmišljao i odlučio sam, da ti napišem ono što nisam imao hrabrosti da ti lično kažem. Smatram, da se ne trebaš u Milanu duže zadržavati radi mene. Tvoj prijemor je suviše nesrazmjern. S ovim vlažnim podnebljem ne ćeš se moći oporaviti. Jasno da je za me velika utjeha što te vidim, ali zar misliš da zatim stalno ne mislim na tvoj boležljivi izgled i ne osjećam grižnju savjesti radi toga što sam uzrok i predmet ovoga tvog prijedora? Vjerujem, da sam pogodio glavni razlog tvoje odluke da ostaneš: Ti misliš, da ćeš moći otputovati s istim vozom u kojem će mene sprovađati i da ćeš se za vrijeme putovanja, na neki način pobrinuti, i omogućiti mi stanovitu

²⁵ Podvige bogova. (Op. pr.)

udobnost. Jesam li pogodilo? Pa dobro: ovaj motiv ne će imati nikakve praktične mogućnosti da se ostvari. Naredba za sprovođenje bit će sigurno vrlo stroga i patnja ne će nikako dozvoliti, da se »kršćani« zanimaju za robijaše (otvaram za gradu da bih ti razjasnio kako zatočenici i zatvorenici dijele svijet na dvije kategorije: »kršćane« i prisilne zatočenike ili zatvorenike). Tvoja bi nakana bila beskorisna a možda i štetna, jer bi mogla prouzročiti nepovjerenje i povećanje strogosti i oštine. Jedino bi postigla da putuješ pod gorim okolnostima i da kad stigneš u Rim budeš bolesna još četiri mjeseca. Draga Tanja, mislim, da i u dobroti treba biti realan i praktičan. Ne samo da upropaštavaš tvoju dobrotu, već upropaštavaš i tvoje energije i tvoje snage, a ja ne mogu i dalje na to pristajati. Razmišljao sam baš dugo o toj stvari i htie sam ti to usmeno reći; izgubio sam hrabrost, kad sam te vidio i kad sam pomislio da bih te još mogao rastužiti.

Draga, nježno te grlim.

Antonio

XX

Milanski zatvor, 17. listopada 1927.

Draga Tanja,

prekjučer sam primio tvoje pismo od 27. rujna. Drago mi je, da ti se Milan sviđa i da ti pruža mogućnosti rasonode. Jesi li posjetila muzeje i galerije? Jer što se tiče urbanističke strukture, mislim da se radoznalost dosta brzo iscrpljuje. Osnovna razlika između Rima i Milana, čini mi se, da se sastoji upravo u ovom: Rim je neiscrpiv kao urbanistička »panorama«, dok je Milan neiscrpljiv kao *chez-soi*, kao intiman život Milanaca koji su vezani za tradicije više nego se i misli. Radi toga Milan slabo poznaju obični stranci, dok je

snažno privukao ljude kao što je Stendhal, koji su mogli prodrijeti u njegove obitelji, u njegove salone i intimno ga upoznati. Aristokracija je njegova najčvršća društvena jezgra, ona je uspjela sačuvati srodnost i povezanost jedinstvenu u Italiji, dočim su drugi društveni krugovi, uključivši radnike, manje više, ciganska logorovanja bez stabilnosti i okosnice, izbrazdani svim raznolikostima talijanskih pokrajina. To je nacionalna snaga i slabost Milana, ogromnog centra trgovine i industrije, kojima stvarno gospodari jedna *élite* starih aristokratskih porodica, što posjeduje moć tradicije, koja proizlazi iz dugog upravljanja gradom (znaš li, da u Milanu postoji čak i specijalni katolički kult, ambrozijanski, na koga su stari Milanci jako ljubomorni, a vezan je uz takvu situaciju). Oprosti ovo skretanje, ali ti znaš da sam brbljav, te puštam da me zanese svaka stvar, koja me zanima . . .

Piši mi još o tvojim milanskim utiscima.

Nježno te grlim i očekujem.

Antonio

XXI

Milanski zatvor. 14. studenog 1927

Draga Tanja,

neke sam knjige već primio. *Quintino Sella na Sardiniji* i Mondadorijeve kataloge već imam u čeliji. Stigle su i knjige *Finka* i *Maurrasa*, ali mi još nisu uručene. Čudna je to stvar, ja sam knjigu o Quintinu Selli tražio od moje majke; vjerujem, da je to jedna od prvih knjiga, koje sam pročitao, jer se nalazila među knjigama u kući; pa ipak nije u meni izazvala nikakvih uspomena.

. . . Kad je bila Machiavellijeva četiristogodišnjica, pročitao sam sve članke što su bili objavljeni u pet dnevnika,

koje sam tada čitao; kasnije sam primio jedini broj »Marzocca« o Machiavelliju. Začudila me činjenica, kako nijedan od pisaca povodom četiristogodišnjice nije doveo Machiavelijeve knjige u vezu s razvojem svih evropskih država u istom historijskom razdoblju. Odvučeni od čisto moralnog problema takozvanog »makijavelizma« nisu opazili, da je Machiavelli bio teoretičar nacionalnih država, čiji je oblik bio baš apsolutna monarhija, to jest on je u Italiji teoretizirao o onom, što je u Engleskoj energično sprovela Elizabeta, u Španiji Ferdinand Katolički, u Francuskoj Luj XI., a u Rusiji Ivan Grozni, premda Machiavelli nije poznavao niti je mogao poznavati neka od tih nacionalnih iskustava, koja su, ustvari, predstavljala historijski problem epohe, što je on genijalno naslutio i sistematski izložio.

Grlim te, draga Tanja, poslije ovog skretanja koje će te vrlo malo interesirati.

Antonio

XXII

Milanski zatvor, 14. studenog 1927.

Draga Julija,

hoću da te bar pozdravim svaki put kad mi je dozvoljeno da pišem. Prošla je godina dana od mog hapšenja, a gotovo godina od onog dana, kad sam ti iz zatvora pisao prvo pismo. Mnogo sam se izmijenio kroz ovo vrijeme: vjerujem, da sam ojačao i da sam bolje sredio svoje prilike. Sada se pomalo smijem onom duševnom raspoloženju, u kojemu sam se nalazio, kad sam ti pisao prvo pismo (ne ću niti pokušavati da ga opišem, jer bi se zgrozila). Mislim, da je Delio kroz

ovu godinu dana imao prilike da primi utiske, koji će ga pratiti kroz čitav život; to me veseli.

Nježno te grlim.

Antonio

XXIII

Milanski zatvor, 21. studenog 1927.

Draga Julija,

u dvorištu gdje prema propisu šetam s ostalim zatvorenicima, održana je izložba fotografija djece zatvorenika. Delio je postigao zadivljujući uspjeh. Od pred nekoliko dana nisam više odvojen, već sam u zajedničkoj ćeliji s jednim drugim političkim zatvorenikom, koji ima trogodišnju dražesnu i umiljatu djevojčicu; zove se Marija Lujza. Prema sardinskom običaju, odlučili smo, da će Delio oženiti Mariju Lujzu, čim njih dvoje stignu do ženidbene dobi: što misliš o tome? Naravno, očekujemo pristanak dviju majki, da bi ugovoru dali još obavezniju vrijednost, iako to predstavlja ozbiljno odstupanje od običaja i načela mog mjesta. Zamislijam, da se smiješ i to me usređuje. Jako mi teško uspijeva da te zamislim kako se smiješ.

Nježno te grlim, draga.

Antonio

XXIV

Milanski zatvor, 26. prosinca 1927.

Draga Tanja,

tako je prošao i blaženi Božić. Mislim, da si bila jako radna. Uistinu, na njegovu izvanrednost mislio sam samo s te točke gledišta, jedine koja me zanimala. Nije bilo ničeg

značajnog, osim onće napetosti životnog duha u čitavoj zatvorskoj sredini. Fenomen se mogao zapaziti, u razvoju, već nedjelju dana. Svatko je očekivao nešto izvanredno, iščekivanje je prouzročilo čitav niz tipičnih malih manifestacija, koje su, uzete zajedno, davale dojam životnog poleta. Za mnoge je bio izuzetak porcija makarona i četvrt litre vina, što uprava daje tri puta godišnje umjesto uobičajene čorbe: ali kakav je to ipak važan događaj. Nemoj misliti, da se rugam ili da se smijem. Možda bih to bio učinio prije nego što sam iskušao zatvor. Ali vidio sam suviše ganutljivih prizora kako su zatvorenici jeli svoju zdjelu juhe s religioznom skrušenošću, skupljajući mrvom kruha posljednji trag masnoće, što je eventualno ostao, na limenoj posudi! Jedan zatvorenik je zaplakao, jer nam je u nekoj karabinjerskoj kasarni, gdje smo bili na prolazu, umjesto propisane čorbe bio razdijeljen samo dvostruki obrok kruha; već je dvije godine bio u zatvoru i topla čorba je za njega bila njegova krv, njegov život. Jasno je, zašto se u *Pater noster* spominje svaki-dašnji kruh.

Mislio sam na tvoju dobrotu i tvoje odricanje, draga Tanja. Ali dan je protekao pomalo kao i svi drugi. Možda smo manje brbljali, a više čitali. Pročitao sam Brunetièrovu knjigu o Balzacu, vrst školske kazne za zločestu djecu. No ne ću da te žalostim s ovim argumentom. Naprotiv, hoću da ti ispričam jedan događaj, skoro božićni, iz mog djetinjstva, koji će te zabaviti i dati karakterističnu sliku života kod nas. Imao sam četrnaest godina i pohađao sam treći razred gimnazije u Santa Lussurgiu. To je mjesto udaljeno od mojega oko osamnaest kilometara, a vjerujem, da tamo još postoji općinska gimnazija, doista u jadnom stanju. Da bih ostao kod kuće dvadeset i četiri sata više, uputim se pješke s jednim drugim dječakom, popodne dvadeset i trećeg prosinca, umjesto da pričekam diližansu, koja polazi slijedećega dana. Pješaci, pa pješaci, bili smo po prilici na polovini puta, na jednom mje-

stu sasvim pustom i osamljenom; nalijevo, stotinjak metara od ceste, izdužio se red topola sa šumarkom mastika. Ne'ko opali iznad naših glava prvi metak iz puške; metak zazviždi na desetak metara visine. Vjerovali smo, da je to slučajan metak i produžili smo mirno. Drugi i treći metak bili su ispaljeni niže i to nas je odmah upozorilo, da smo uzeti baš na nišan i tada se bacismo u jarak, ostavši priljubljeni uz zemlju neko vrijeme. Kad smo se pokušali podići, novi metak i tako nas je po prilici kroz dva sata progonilo jedno tuce metaka, dok smo se puzeći udaljivali, svaki put kad smo se pokušavali vratiti na cestu. To je sigurno bilo neko veselo društvo, koje se htjelo zabaviti plašeći nas; no krasne li šale, zar ne? Kući smo stigli za mraka, prilično umorni i blatni i da ne prestrašimo obitelj, događaj nismo nikome ispričali, ali se nismo baš mnogo prestrašili, jer smo dojučih praznika o karnevalu ponovo pješke prevalili taj put bez sličnih nezgoda. I tako sam ti skoro sasvim ispunio četiri stranice!

Nježno te grlim

Antonio

Događaj je zaista istinit; nije nipošto priča o razbojnicima.

XXV

Milanski zatvor, 26. prosinca 1927.

Dragi Berti,

primio sam s izvjesnim zakašnjenjem tvoje pismo od 25. studenog. Znao sam, da je grupa zatočenika poslana u palermški zatvor, ali nisam znao točnu optužbu; vjerovao sam, da se radi o disciplinskom procesu pred pretorom,²⁶ procesu,

²⁶ Radilo se međutim o antifašističkoj aktivnosti koju su politički zatočenici razvili za vrijeme zatočenja.

koji je prenesen u Palermo jedino zbog nedovoljnog prestranstva zatvora na otoku. Ali! budi strpljiv, dragi Berti!

Odvjetnike poznajem, manje više, kao tebe. Vierujem, da ćeš imati vremena za razmišljanje, ako istraga bude potpuna i ako te spakuju za Rim. Ja lično još nisam mislio o ozbiljnosti problema, kojemu se pomalo smijem. Manje više, mogao bih proći i bez advokata, da me već unaprijed ne zabavlja pomisao na njegov govor ili harangu i kad bih slijedio opće načelo, da ne propustim nijednu zakonsku mogućnost. Bilo bi najzabavnije, kad bih mogao izabrati nekog demokratsko-masonskog pospanca, da ga stavim u nezgodan položaj i da crveni; ali, nažalost, treba racionirati vlastite zabave (zamisli, na primjer, položaj nekog od tih advokata koji su 1924. — 1925. tvrdili i štampali, da smo mi složni s vladom, ili nešto slično?).

Dragi Berti, budi veseo; pazi samo na svoje fizičko zdravlje, da bi mogao odlučno izdržati bilo kakvu nezgodu.

Bratski te grlim.

Antonio

XXVI

Milanski zatvor, 2. siječnja 1928.

Draga Tanja,

tako je, dakle, započela i Nova godina. Trebalo bi, po običaju, stvarati planove o novom životu, ali ma koliko da sam mislio, takav plan još nisam uspio sastaviti. To je uvijek u mojem životu bila velika teškoća, sve od prvih godina umne aktivnosti. U osnovnim školama su svake godine u ovo doba davali kao temu za sastav pitanje: »Čime ćete se baviti u životu?« Teško pitanje, koje sam u osmoj godini prvi put riješio, odlučivši da budem kočijaš. Pronašao sam, da kočijaš

ujedinjuje sve osobine i korisnog i zabavnog: pucketa bičem i upravlja konjima, a u isto vrijeme vrši svoj posao, što oplemenjuje čovjeka i pribavlja mu svakidašnji kruh. Ostao sam vjeran ovoj odluci i slijedeće godine, ali, rekao bih, iz vanjskih razloga. Da sam bio iskren, bio bih rekao, da je moja najveća težnja bila, da postanem podvornik u kotarskom sudu. Zašto? Jer je te godine u moje mjesto stigao kao podvornik kod kotarskog suda jedan stari gospodin, koji je posjedovao vrlo simpatičnog, crnog, uvijek nagizdanog psića; crvena mašnica oko repa, mali pokrivač na leđima, lakirana ogrlica, ukrasi na glavi kao u konja. Nikako nisam mogao odijeliti lik psića od gospodara i njegova zvanja. Ipak sam se odrekao, s velikom žalošću, da se zanašam tom perspektivom koja me toliko zavodila. Bio sam strašno logičan i tako moralno savršen, da sam mogao postidjeti i najveće heroje dužnosti. Da, smatrao sam sebe nedostojnim da postanem podvornik u kotarskom sudu i da prema tome posjedujem tako divne psiće, jer ja nisam znao napamet osamdeset i četiri paragrafa kraljevskog Statuta! Baš tako. Bio sam svršio drugi razred osnovne škole (prvo otkriće o građanskim vrlinama kočijaša!) i naumio, da u studenom imam ispite koji su me oslobađali da pohađam treći razred osnovne škole tako, da pređem u četvrti razred preskočivši treći: bio sam uvjeren, da sam sposoban za to, ali kad sam se predstavio školskom direktoru da mu podnesem protokoliranu molbu, čuo sam, kako mi je iznenada postavio pitanje: »A poznaješ li ti osamdeset i četiri paragrafa Statuta?« Nisam niti mislio na ove paragrafe: bio sam se ograničio da naučim »prava i dužnosti« sadržana u udžbeniku. To je za me bila strašna opomena, koja me tim više impresionirala, što sam prošlog 20. rujna²⁷ prvi put sudjelovao u komemorativnoj povorci s venecijanskim lampionom

²⁷ Talijanski nacionalni praznik, ujedinjenje Italije. (Op. pr.)

i zajedno s ostalima vikao: »Slava lavu iz Caprere«!²⁸ »Slava mrtvacu iz Stagliena!«²⁹ (ne sjećam se, da li se vikalo »mrtvac« ili »prorok« iz Stagliena; možda oboje, radi različitosti). I bio sam siguran, da ću na ispitima proći i da ću steći zakonske kvalifikacije za pravo glasa, postajući aktivan i savršen građanin. Međutim, nisam poznao osamdeset i četiri paragrafa Statuta. Kakav bih ja, dakle, građanin bio? I kako sam mogao ambiciozno težiti, da postanem podvornik u kotarskom sudu i da posjedujem psa s vrpčicom i pokrivačem? Vrtar u kotarskom sudu kotačić je Države. (Ja sam mislio veliki kotač); to je čuvar zakona, pa i protiv mogućih tirana, koji bi ga htjeli pogaziti, a nisam poznao osamdeset i četiri paragrafa! Tako sam suzio svoje vidike i još jednom kovao u zvijezde građanske vrline kočijaša, koji isto tako može imati psa, pa bilo to i bez vrpčice i pokrivača. Vidiš li, kako se programi, na suviše krut i šematski način unaprijed zasnovani, sudare i razbiju o tvrdu zbilju, kad se ima budnu svijest o dužnosti.

Draga Tanja, ne čini li ti se, da sam suviše razvukao? Smij se i oprosti mi. Grlim te.

Antonio

XXVII

Milanski zatvor, 30. siječnja 1928.

Dragi Berti,

tvoje sam pismo od 13. primio prije nedjelju dana, kad sam već bio iskoristio dva propisana pisma. Nikakvih novosti

²⁸ Garibaldi. Caprera je mali otok u Sredozemnom moru kraj Sardinije na koji se Garibaldi povukao poslije ujedinjenja Italije. Tu je i pokopan zajedno sa svojom ženom i djecom. (Op. pr.)

²⁹ Mazzini. Staglieno je groblje u Genovi; na njemu je sahranjen Mazzini. 20. rujna je talijanski nacionalni praznik ujedinjenja Italije. (Op. pr.)

s moje strane. Obična pustoš i jednoličnost. Pa i čitanje postaje sve nezanimljivije. Naravno, čitam još mnogo, ali bez interesa, mehanički. I pored toga što sam u društvu, čitam jednu knjigu dnevno, pa i više. Knjige bez veze, kao što možeš zamisliti (ponovo sam pročitao čak i Posljednjeg Mohikanca od Ferimora Coopera), tako ih dijeli tamnička pretplatna biblioteka. Posljednjih nedjelja pročitao sam par knjiga koje su mi stigle od kuće, ali nijednu s pretjeranim zanimanjem. Nabrojiti ću ti ih tek toliko da ti prođe vrijeme.

1. *Le Vatican et l'Action Française*. Radi se o takozvanoj »žutoj knjizi« od »Action Française«, zbirci članaka, govora i okružnica koje sam velikim dijelom poznao, jer su objavljeni u »l'Action Française« 1926. Politička bit sukoba u knjizi prekrita je sa sedamdeset i sedam vela. Pojavljuje se samo »kanonska« diskusija o takozvanoj »mističnoj« materiji i o »pravednoj (po kanonima) slobodi« vjernika. Ti znaš o čemu se radi: u Francuskoj postoji masovna katolička organizacija (nešto poput naše »Katoličke akcije«) čiji je predstavnik general Castelnau. Sve do francuske političke krize od 1926., nacionalisti su, ustvari, bili jedna politička partija, koja se organski ucijepila na ovu organizaciju i iskoristavala sve mogućnosti (na primjer, četiri do pet milijuna godišnjih upisa). Dakle, sve su katoličke snage bile izložene pustolovinama Maurasa i Daudeta, koji su 1926. već imali spremnu provizornu vladu da je dovedu na vlast, u slučaju državnog rasula. Vatikan je naprotiv, predviđajući novi val antiklerikalnih zakona tipa Combes, demonstrativno htio prekinuti s »Action Française« i poraditi na stvaranju jedne katoličke demokratske stranke, koja bi imala funkciju parlamentarnog centra, po uzoru na politiku Briand-Poincaré. U »Action Français« su radi općih razloga, objavljivani poluljubazni i umjereni članci; žestoki i lični napadi bili su rezervirani za »*Charivari*«, sedmičnu publikaciju, koja kod nas nema ekvivalenta, a nije bila službeno glasilo; no ovaj dio

polemike nije bio iznesen u knjizi. Opazio sam, da su ortodoksni objavili odgovor na »žutu knjigu«. Odgovor je sastavio Jacques Maritain, profesor katoličkog Sveučilišta u Parizu i poznati prvak ortodoksnih intelektualaca. To znači, da je Vatikan zabilježio znatan uspjeh, jer je Maritain 1926. napisao knjigu u obranu Maurrasa, a prije toga je bio potpisao neku izjavu u istom smislu. Danas su se, dakle, ovi intelektualci rascijepili i sigurno je izolacija monarhista uznapredovala.

R. Michels, *Suvremena Francuska*. To je knjižarska prijevarena. Radi se o nesuvisloj zbirci članaka o nekim pojedinačnim izgledima francuskog života. Michels vjeruje, zato što je rođen u renanskoj Pruskoj, zoni pod utjecajem romanizma i germanizma, da je on predodređen da cementira prijateljstvo između germanizma i neolatina, ujedinjujući u sebi najgore osobine i jedne i druge kulture: grubi izraz teutonskog filistra i nesretnu uobraženost južnjaka. Napokon taj mi čovjek, koji se prsi svojim odricanjem germanske rase kao nekim odlikovanjem i hvali da je svome sinu dao ime Mario za uspomenu na poraz Cimbra i Teutona, daje utisak najprefinjene lažljivosti radi akademske karijere.

Piši mi kad uzmogneš, no ja vjerujem da su tvoje mogućnosti još manje od mojih. Srdačno.

Antonio

XXVIII

20. veljače 1928.

Draga Terezina,

primio sam tvoje pismo od 30. siječnja i fotografiju tvoje djece. Zahvaljujem ti i bit će mi veoma drago, da primim i druga tvoja pisma.

Dosada je najveća nesreća mog sadašnjeg života. Ovi dani uvijek jednaki, ovi sati i ovi minuti, koji se sustižu monotonijom kapanja vode, doveli su dotle da mi nagrizaju živce. Prva tri mjeseca nakon hapšenja bila su barem uzbudljiva: bacan s jednog kraja poluotoka na drugi, pa bilo i uz mnoge fizičke patnje, nisam imao vremena da se dosađujem. Promatranje uvijek novih prizora, registriranje izvanrednih tipova. Uistinu mi se činilo da živim u nekoj fantastičnoj noveli. Ali sad sam već više od godinu dana nepomičan u Milanu, na prisilnom neradu. Mogu čitati, ali ne mogu učiti, jer mi nisu dozvolili da imam na vlastitom raspolaganju papiri i pero, pa niti uz sav onaj nadzor, koji je šef zatvora tražio, jer me smatraju strašnim tipom, sposobnim da podmetnem požar pod četiri ugla zemlje ili nešto slično tome. Dopisivanje je moja najveća razonoda. Ali malo mi svijeta piše. Zatim, moja je svastika, ima već petnaest dana. oboljela, te više nemam ni sedmični razgovor s njom.

Mnogo me zabrinjava mamino raspoloženje, a ja, uostalom, ne znam kako da je utješim i umirim. Htio bih je uvjeriti da sam ja vrlo miran, kao što i jesam, ali vidim da mi to ne uspijeva. Postoji čitava zona osjećaja i načina mišljenja, koja stvara neku vrst ponora među nama. Za nju je moj zatvor strašna nesreća, pomalo tajanstvena u svojim uzročnim vezama i efektima, za me je epizod političke borbe, koja se vodi a vodit će se i dalje, ne samo u Italiji već na čitavom svijetu, još tko zna koliko vremena. Ja sam uhvaćen, tako kao što se za vrijeme rata može dopasti ropstva i znao sam da se ovo može dogoditi i da se je moglo dogoditi i gore. Ali bojim se, da i ti misliš kao i mama i da će ti ova tumačenja izgledati kao zagonetka izražena na nekom nepoznatom jeziku.

Dugo sam promatrao fotografiju, upoređujući je s fotografijama, koje si mi prije poslala (morao sam prekinuti

pisanje, da bih se obrijao; više se ne sjećam što sam htio napisati, a nemam volje da na to mislim. Bit će za drugi put).

Sve vas srdačno pozdravljam. Grlim vas.

Ni

XXIX

Milanski zatvor, 27. veljače 1928.

Draga Tanja,

uslijed presretnog susreta blagonaklonih zvijezda, tvoje pismo od 20. uručeno mi je 24. zajedno s Julijinim pismom. Divio sam se mnogo tvojoj sposobnosti u postavljanju dijagnoze, ali nisam pao u tanke zamke tvoje književne lukavosti. Ne misliš li, da bi bilo poželjno objasniti vlastitu sposobnost na drugim stvarima, a ne na vlastitoj osobi? (Razumije se, ne radi toga, što bližnjemu želim zlo, ako se u ovom slučaju može govoriti o bližnjemu. Jesi li ti dobro pročitala i prostudirala Tolstojeve ideje? Morala bi mi potvrditi točno značenje koje Tolstoj daje evanđeoskom pojmu »bližnjeg«. Meni se čini, da se on drži književnog, etimološkog značenja riječi: »tko ti je bliži, oni iz tvoje obitelji, t. j. i u najboljem slučaju oni iz tvog sela«). Ukratko, nisi uspjela da mi zamijeniš karte na stolu, stavljajući me demonstrativno pred svoju liječničku sposobnost, tako da ja ne mislim na tvoje stanje pacijenta. O upali žila, ja sam, na koncu, stekao naročitu naobrazbu, jer sam zadnjih petnaest dana mog boravka na Ustici morao slušati duga izlaganja jednog starog peruđinskog advokata, koji je patio od te bolesti, te je tražio da mu pošalju četiri ili pet publikacija u vezi s tim. Znam, da se radi o dosta teškoj i jako bolnoj bolesti. Da li ćeš ti zaista imati potrebne strpljivosti da se dobro i bez žurbe liječiš?

Nadam se da hoćeš. Mogu ti pomoći da postaneš strpljiva, pišući ti pisma dulja nego obično. To je mali napor i ne će me mnogo stajati, samo ako ćeš se ti zadovoljiti mojim brbljanjem. A zatim, sad mi je mnogo lakše nego ranije.

Julijino me je pismo umirilo i raspoložilo. Pisat ću joj zasebno, nešto opširnije, ako budem mogao. Ne bih je htio koriti, a još ne vidim kako bih joj mogao opširno pisati, a da je ne korim. Misliš li, da je zaista pravedno, da mi ona ne piše kad je bolesna ili uznemirena? Mislim, da bi mi baš u takvim okolnostima morala pisati i više i dulje. Ali ne ću da iz ovog pisma načinem odjeljenje za ukore.

Da ti skratim vrijeme ispričat ću ti jednu malu »zatvorsku« diskusiju, koja se je odvijala u odlomcima. Neki tip, vjerujem evangelista ili metodista ili prezbiterijanac (njega sam se sjetio u vezi s gore spomenutim »bližnjim«) bio je strahovito indigniran što se još uvijek puštalo da po našim gradovima obilaze oni jadni Kinezi što prodaju stvarčice jamačno serijski proizvedene u Njemačkoj, koje su kupcima davale utisak, da su se domogli bar komadića kineskog folklor. Prema mišljenju našeg evangeliste, opasnost je bila velika za istovjetnost vjerovanja i načina mišljenja zapadne civilizacije. Radi se, po njegovu mišljenju o kalemljenju azijskog idolopoklonstva na panj evropskog kršćanstva. Mali likovi Bude doveli bi do toga, na kraju krajeva, da postanu naročito privlačni; što bi moglo djelovati na evropsku psihologiju i vršiti pritisak prema novim ideološkim formacijama potpuno različitim od onih tradicionalnih. Da jedno društveno biće, kao što je evangelista o kome je riječ, može imati sličnih briga, sigurno je bilo jako zanimljivo, pa čak i onda kad su te brige imale daleka podrijetla. Ipak ga nije bilo teško satjerati u idejnu zbrku, za njega bez izlaza, kad sam mu primijetio:

1. da utjecaj budizma na zapadnu civilizaciju ima dublje korijene nego što se čini, jer da je za čitavo vrijeme

Srednjeg vijeka, od invazije Arapa do po prilici 1200., Budin životopis kružio po Evropi, kao životopis kršćanskog mučenika, posvećenog sa strane crkve, koja je tek poslije nekoliko vjekova opazila počinjenu griješku i obesvetila pseudosveca. Neprocjenjiv je utjecaj koji je takav događaj mogao izvršiti u ona vremena, kad je vjerska ideologija bila vrlo živa i predstavljala jedini način mišljenja masa.

2. da budizam nije idolopoklonstvo. S ovog gledišta, ako neka opasnost postoji, osniva se prije na muzici i plesu, koje su crnci uvezli u Evropu. Ova je muzika zaista osvojila čitav jedan sloj obrazovanog evropskog stanovništva, dapače, stvorila je pravi fanatizam. Da li je sada moguće zamisliti, da stalno ponavljanje fizičkih pokreta, koje crnci izvode plešući oko svojih fetiša i vječito slušanje sinkopiranog ritma JAZZ-BANDA, ostanu bez ideoloških rezultata? a) Radi se o strašno raširenom fenomenu, koji je zahvatio milijune i milijune osoba, naročito omladinu; b) radi se o vrlo jakim i nasilnim dojmovima, koji ostavljaju trajne i duboke tragove. c) Radi se o muzičkim fenomenima, to jest o manifestacijama, koje se izvršavaju na danas najopćenitijem jeziku, na jeziku koji najbrže prenosi slike i potpune utiske jedne civilizacije — koja je ne samo strana našoj, već je sigurno manje komplicirana od one azijske — civilizacije primitivne i jednostavne, dakle, lako prihvatljiva i uopćene kroz muziku i ples svom psihičkom svijetu. Ukratko, dok se plašio da će postati aziyat, jadni se evangelist uvjerio da se, ustvari, pretvarao u crnca, a da to nije ni opazio i da je taj proces strašno uznapredovao, upravo do jedne polutanske faze. Ne znam kakvi su rezultati postignuti; ipak mislim, da se više ne može odreći kave uz pratnju *jazz-a* i da će se od sada unaprijed pažljivo promatrati u ogledalu ne bi li otkrio pigmente crne boje u svojoj krvi.

Draga Tanja, želim da se brzo i dobro oporaviš; grlim te.

Antonio

XXX

Milanski zatvor, 27. veljače 1928.

Draga Julija,

primio sam tvoje pismo od 26. XII. 1927. s dodatkom od 24. siječnja i priloženim pisamcem. Bio sam upravo sretan što sam primio ta tvoja pisma. Ali ja sam već bio mirniji. Mnogo sam se izmijenio kroz ovo vrijeme. U pojedine dane sam vjerovao, da sam apatičan i mlitav, danas mislim da sam pogriješio analizirajući sama sebe, a ne vjerujem više ni u to, da sam bio izgubio orijentaciju. Radilo se o krizi otpora na ovaj način života, koji se neumoljivo nametao pod pritiskom čitave tamničke sredine, s njenim pravilima, njenom *routine*, njenim lišavanjima, njenim potrebama: ogroman kompleks najsitnijih stvari, koje se mehanički sustižu kroz dane, kroz mjesece, kroz godine, uvijek jednake, uvijek sa istim ritmom, kao zrnca pijeska ogromne klepsidre. Sav se moj psihički i fizički organizam uporno opirao, sa svakom svojom česticom, da ga ne apsorbira ova vanjska okolina, ali sam svako malo morao priznati da je izvjesna količina pritiska uspjela pobijediti otpor i izmijeniti jedan dio mene samog i tada se javljao brzi i potpuni trzaj, da bi namah suzbio napadača. Danas se već desio čitav niz promjena, jer sam stigao do mirne odlučnosti da se ne opirem, s prijašnjim sredstvima i načinima, koji su bili neuspješni i neprikladni, onom što je neophodno i neizbježno, već da s nekom vrstom ironije kontroliram i dominiram proces u toku. A uvjerio sam se, uostalom, da nikada ne ću postati savršen filistar. Svakog ću momenta biti kadar, da jednim trzajem odbacim polumagareću i poluovčju kožu što je sredina stvara na mojoj pravoj i vlastitoj prirodnoj koži. Možda jednu stvar ne ću nikada postići: povratiti svojoj prirodnoj fizičkoj koži tamnu boju. Varja me ne će više moći zvati preplanulim drugom. Bojim se, da

je Delio i pored tvoje pripomoći sad već tamniji od mene. (Prosvjeduješ li?). Ove zime, skoro tri mjeseca, nisam vidio sunca, osim u dalekom odsjevu. Češija dobiva neku svjetlost, koja je između svjetlosti podruma i svjetlosti akvarija.

Uostalom ne smiješ misliti da moj život teče tako monotono i ujednačeno kao što bi moglo izgledati na prvi pogled. Naviknuvši jednom na život akvarija i prilagodivši centar osjećaja da zahvati utišane i sutonje utiske, koji ovuda struje (uvijek zauzimajući pomalo ironičan stav), čitav se jedan svijet počinje vrtjeti uokolo, sa svojom posebnom živahnošću. sa svojim osobitim zakonima, sa svojim bitnim tokom. Događa se kao kad se baci pogled na neko staro deblo, rastočeno od vremena i nepogoda i onda se malo pomalo sve upornije usredotočuje. Najprije se vidi samo poneka vlažna gljiva, sa slinavom spužvinom koja polako klizi. Zatim se vidi, svaki kut pomalo, čitav skup malih insekata koji se kreću i umaraju, praveći uvijek iste napore, isti put. Ako se sačuva svoj spoljašnji stav, ako se ne postane neka spužvina ili mravčić, sve to postaje zanimljivo i čini da vrijeme prolazi.

Svaka pojedinost koju uspijevam, da dobijem o tvom i dječjem životu, daje mi mogućnost te nastojim stvoriti neku širu predodžbu, ali ti su elementi suviše oskudni, a i moje iskustvo je suviše oskudno. Osim toga: djeca se vjerojatno suviše brzo mijenjaju u toj svojoj dobi i ja ih ne mogu slijediti u svim pokretima ni stvoriti o tome neku predodžbu. Jasno, bit će da sam pri tome dosta disorijentiran. No neizbježno je da bude tako.

Nježno te grlim.

Antonio

Draga Tanja,

... Tvoje sam pismo pročitao s velikim zanimanjem, radi iznesenih opažanja i novih iskustava. Mislim, da nije potrebno da ti preporučam praštanje i to ne samo praktično, nego praštanje, da tako kažem, duhovno. Uvijek sam bio uvjeren, da postoji jedna nepoznata Italija, koja se ne vidi, vrlo različita od one prividne i vidljive. Kazao bih — budući je to fenomen koji se zapaža po svim zemljama — da je razlika između onoga što se vidi i onoga što se ne vidi kod nas mnogo dublja nego kod drugih takozvanih civiliziranih nacija. Naša ulica sa svojom vikom, sa svojim bučnim entuzijazmom, sa svojom bahatošću, relativno natkriljuje *chez-soi*, mnogo više nego drugamo. Tako se stvorio čitav niz predrasuda i neosnovanih tvrdjenja o čvrstini porodičnog sastava, kao i o mjeri genijalnosti, koju se providnost udostojala podariti našem narodu i t. d. I u nedavno objavljenoj knjizi od Michelsa, ponovo se govori kako su kalabreški seljaci u prosjeku inteligentniji, pa makar i analfabeti, od njemačkih univerzitetskih profesora. Tako mnogi vjeruju da su oslobođeni dužnosti da porade na nestajanju analfabetizma u Kalabrij.

Vjerujem, da se obiteljski običaji po gradovima, s obzirom na skorašnje formiranje gradskih središta u Italiji, ne mogu ocijeniti, ako se ne vodi računa o općem prosjeku čitave zemlje, koji je još jako nizak, a može se, s tog gledišta sabrati u ovoj karakterističnoj crti: krajnji egoizam generacija između dvadesete i pedesete godine, koji se javlja na štetu djece i staraca. Naravno, da se ne radi o nekom znaku stalne kulturne inferiornosti: to bi bilo besmisleno i glupo vjerovati. Radi se o historijski kontroliranoj i objašnjivoj činjenici,

koja će bez sumnje biti savladana materijalnim podizanjem standarda života. Razjašnjenje se, po mom mišljenju, nalazi u demokratskoj strukturi zemlje, koja je prije rata bila opterećena sa osamdeset i tri pasivne osobe na svakih sto radnika, dok je u Francuskoj, s mnogo većim bogatstvom, opterećenje bilo samo pedeset i dvije pasivne osobe na svakih sto radnika. Suviše staraca i suviše djece u poređenju sa srednjim generacijama, koje je emigracija brojčano osiromašila. To je baza tog egoizma generacija, a taj poprma ponekad vidove zastrašujuće okrutnosti. Prije sedam ili osam mjeseci novine su donijele ovaj svirep događaj: jedan je otac masakrirao čitavu obitelj (ženu i troje djece) jer je našao, vrativši se s poljskog rada, da je njegovu mršavu večeru izjela proždrljiva porodica. Tako se, manje više, u to isto vrijeme, u Milanu odigrao proces, proti muža i žene, koji su umorili sinčića od četiri godine, držeći ga mjesecima zavezanog željeznom žicom za nogu od stola. Iz rasprave se moglo shvatiti, da je čovjek sumnjao u ženinu vjernost, a ova se, da ne izgubi muža, branila dijete od maltretiranja, radije složila za njegovu uništenje. Bili su osuđeni na osam godina zatvora. Ovo je tip prestupa, što je nekad razmatran u godišnjim statistikama o kriminalitetu zasebnom riječi; senator Gerofalo smatrao je prosjek od pedeset godišnjih osuda radi takvih prestupa kao znak kriminalne sklonosti, jer roditelji krivci najvećim dijelom uspješno izbjegnju svaku sankciju, radi općeg običaja, da se malo gleda na higijenu i na zdravlje djece i radi raširenog vjerskog fatalizma koji dovodi do toga, da se smatra kao neka naročita blagonaklonost neba, primanje novih anđelaka na božanskom dvoru. Ovo je, nažalost, najraširenija ideologija i nije čudno, što se još, pa makar i u blažim i u mekšim formama, odražava i u naprednijim i modernijim gradovima. Vidiš, da praštanje nije neumjesno, barem za onog tko ne vjeruje u apsolutnost nazora niti u

ovim odnosima, već jedino u njihov postepeni razvoj zajedno s općim razvojem života.

Mnogo, mnogo sreće. Grlim te.

Antonio

XXXII

Milanski zatvor, 9. travnja 1928.

Draga Tatjana,

jučer sam primo tvoje pismo od 5., sa sasvim uskršnjom brzinom. Primio sam i kosu Julijanovu i mnogo me vesele vijesti, koje mi prenosiš. Da kažem istinu, ja iz toga ne znam povući mnoge zaključke. S obzirom na brzinu ili sporost kojom djeca počinju govoriti ne znam ništa drugo do jedne anegdote o Giordanu Brunu: — koji, kaže se, nije govorio dok nije navršio tri godine, iako je sve razumio; jednog jutra probudivši se, spazi da se iz jedne pukotine na zidu kućice u kojoj je stanovao kreće prema njegovu ležaju velika zmija; odmah po imenu nazove oca koga nikad nije zazvao; bi spašen od pogibelji i od tog dana stane dapače i suviše govoriti, kao što to znaju jevrejski prodavači na Campo di Fiori.

Prije nekoliko dana primio sam *Ekonomске perspektive* i »Literarni Almanah«. Svake sam godine od 1925. darivao Juliji ovaj almanah. To ne bih učinio ovu godinu. Jako se srozao. Donaša takozvane viceve, koji su prije bili rezervirani za polupornografske listiće, namijenjene mladim regrutima, što po prvi put dolaze u grad. Točno je, da slična konstatacija može također imati svoj razlog da bude učinjena. Mislio sam, kako Delio 10. kolovoza navršava četiri godine i kako je sada već dosta velik da mu se napravi ozbiljan poklon. Gospođa Pina je obećala da će mi dostaviti katalog

»Meccano«:³⁰ nadam se, da različite kombinacije nisu izložene samo po redu koštanja (od 27 do 2000 lira), već i u odnosu na jednostavnost i dob dječaka. Princip »Meccana« je sigurno odličan za modernu djecu; odabrat ću kombinaciju koja mi se učini najprikladnijom, a onda ću ti javiti. Do kolovoza ima dosta vremena. Ne znam koje sklonosti pretežu u Deliju, predpostavljajući da ih je već očito ispoljio. Kao dječak imao sam vrlo jasne sklonosti za egzaktne nauke i matematiku. Izgubio sam ih za vrijeme gimnazijskih studija, zato što nisam imao profesora koji bi vrijedili nešto više od suhe smokve. Radi toga nisam učio matematiku nakon prve godine liceja, već sam umjesto matematike izabrao grčki (tada je postojalo biranje); ali sam u trećoj godini liceja iznenada pokazao, da sam sačuvao znatne »sposobnosti« za matematiku. Tada se događalo, da je u trećoj godini liceja trebalo, da bi se moglo studirati fiziku, znati matematske elemente, koje učenici što su se bili opredijelili za grčki, nisu morali znati. Profesor fizike — bio je vrlo otmjen — neizmjereno se zabavljao time da nas zbunjuje. Na zadnjem ispitu trećeg semestra zadao mi je pitanje iz fizike u vezi s matematikom, kazavši mi da će od mog izlaganja zavisiti godišnji prosjek i prema tome dobivanje godišnje svjedodžbe sa ili bez ispita. Mnogo se zabavljao videći me uz ploču, gdje me je pustio da ostanem koliko god sam htio. Pa dobro, ostao sam uz ploču pola sata, objelio sam se kredom od glave do pete, probao sam, ponovo probao, pisao, brisao i na koncu »izmislio« neko rješenje, koje je profesor prihvatio kao odlično, premda nije postojalo ni u jednoj školskoj knjizi.

³⁰ Neka vrst mehanizma koja služi djeci za igru; pomoću raznih dijelova mogu se kombinirati raznorazne konstrukcije, kao što su vagoni, kuće i t. d. Kod nas tu igračku zovu njemačkim imenom merklin (Märclin).

Ovaj profesor je poznavao mog starijeg brata u Caglariu i mučio me je svojim provalama smijeha još kroz sve vrijeme trajanja škole. Nazivao me je grkizirajućim fizičarom.

Draga Tanja, odbaci klonuće i često mi piši.

Grlim te.

Antonio

XXXIII

30. travnja 1928.

Draga mama,

šaljem ti Deliovu fotografiju. Moja rasprava određena je za 28. svibnja. Ovaj put je odlazak bliz. Gledat ću na svaki način da ti brzojavim. Sa zdravljem sam dosta dobro. Blizina rasprave na me djeluje dobro, jer ću barem izići iz ove monotoniije. Neka te ne zabrine i ne preplaši osuda kakva god bila: vjerujem da ću dobiti od četrnast do sedamnaest godina, ali bih mogao dobiti i više, baš zbog toga što protiv mene nema dokaza: a što sve nisam mogao počinuti, ne ostavljajući dokaza? Budi dobre volje.

Grlim te.

Mi.

XXXIV

Milanski zatvor, 30. travnja 1928.

Draga Tanja,

...Ne znam da li si obaviještena da je proces određen za 28. svibnja; to znači, da se dan odlaska približava. Već sam vidio advokata Arriasa. Te me bliske novosti pomalo

uzbuđuju; ugodno ipak. Osjećam u sebi životnu plimu: bit će i neke borbe, zamišljam. Pa makar i za par dana, naći ću se u drugačijoj sredini od ove tamničke.

Protestiram protiv tvog zaključka u pogledu... jarećih glava. Odlično sam obaviješten o toj trgovini. U Torinu sam 1919. proveo široku anketu, jer je općina bojkotirala jarad i jagnjad sa Sardinije u korist piemonteških kunića: u Torinu je bilo oko četiri hiljade sardinskih pastira i seljaka u posebnoj misiji³¹ i ja sam se htio obavijestiti o tom pitanju. Jagnjad i jarad s Juga stizala su ovamo bez glave, ali tu postoji mali procenat lokalne trgovine koja i glave dobavlja. Da je glave teško naći, dokazuje činjenica, što se glava obećana za nedjelju, mogla dobiti samo u srijedu. Osim toga nisam bio baš siguran, da li se radi o jarećoj ili jagnjećoj, premda je bila vrlo dobra za me; (Tuliju je bila odvratna). Mora da je bilo neko čudno jagnje bez mozga i slijepo na jedno oko, s lubanjom jako sličnoj lubanji vučjaka (ali, zaboga, ne reci to gospođi Pini), koga je tramvaj pregazio. Ah! ti mesari!

Mnogo mi je žao što je Julija ostala tako dugo bez vijesti. Hoćemo li se vidjeti prije mog odlaska? Ne vjerujem. Budi razborita i dobro se čuvaj. Jedino ću tako biti miran. Znaj, da ću ti odsad unaprijed moći pisati vrlo rijetko.

Grlim te.

Antonio

³¹ Četiri hiljade vojnika brigade Sassari koji su bili poslani u Torino da uguše radničke nemire; među njima je Gramsci bio razvio vrlo uspješnu propagandu.

XXXV

Rimski zatvor, 27. lipnja 1928.

Draga Tanja,

nikakvih novosti na pomolu do ovog časa. Ne znam, kad ću otputovati. Nije ipak isključeno da se moj odlazak desi kroz par dana; mogao bih dandanas biti bačen na put.

Prije nekoliko dana primio sam pismo od moje majke; piše da nije primila moja pisma 22. svibnja; dakle, bio sam još u Milanu. Iz Rima sam pisao kući bar tri puta: posljednje sam pismo također pisao mom bratu Karlu. Napiši pismo mojoj majci i razjasni joj kako ja sada vrlo malo mogu pisati, samo jedamput svakih petnaest dana i ta dva mjesečna pisma moram razdijeliti između nje i tebe. Naprotiv, pisma mogu primati bez ograničenja, a moja majka misli, da je i primanje pisama ograničeno. Obavijesti je o obustavi mog odlaska za Portolongone, poslije specijalnog liječničkog pregleda i o vjerojatnosti boljeg odredišta. Ohrabri je uopće i piši joj da meni nisu potrebne utjehe da bih bio miran, nego da sam vrlo miran i vrlo vedar sam od sebe. U toj stvari nikad nisam mogao postići znatnih uspjeha kod moje majke, jer je ona stvorila strahotnu i čudnovatu sliku o mom položaju robijaša: ona misli, da sam uvijek inračan, da sam na rubu očaja i t. d. i t. d. Možeš joj pisati da si me nedavno vidjela i da nisam očajan ni snuđen i t. d. nego veoma sklon na smijeh i šalu. Možda će tebi vjerovati, jer misli, da joj ja pišem u tom smislu samo da je utješim.

Draga Tanja, žao mi je da te opteretim još i ovom dopisivačkom obavezom. Uostalom, bio sam odlučio da ovo pismo napišem tebi i ne ću da odustanem od unaprijed utvrđenog sistema. Nadam se, da ću te još vidjeti prije nego otputujem.

Nježno te grlim.

Antonio

XXXVI

Kaznionica Turi, 20. svibnja 1928.

Draga Tanja,

jučer ujutro stigao sam na odredište. Našao sam tvoje pismo od 14. i Karlovo pismo sa dvije stotine i pedeset lira. Molim te, da pišeš mojoj majci i da joj javiš stvari, koje bi je mogle zanimati. Od sad unaprijed pisat ću ti samo jedno pismo svakih petnaest dana; to će me staviti pred pravu nedoumicu. Nastojat ću da budem uredan i da do krajnosti iskoristim raspoloživi papir.

1. put Rim — Turi bio je strašan. Vidi se da bolovi koje sam osjetio u Rimu i za koje sam mislio da su bolovi na je-trima nisu bili nego početak upale, što se naknadno pokazalo. Osjećao sam se nevjerojatno slabo. U Beneventu sam proveo dva paklena dana i dvije paklene noći; svijao sam se kao crv, nisam mogao ni sjediti ni stajati, ni na nogama ni ležeći. Liječnik mi je rekao, da je to bila groznica sv. Ante i da se ne može ništa napraviti. Za vrijeme puta Benevento — Foggia bol se stišala, a mjehurići što su mi pokrivali desnu stranu tijela osušili su se. U Foggio sam ostao pet dana, a u tri posljednja već sam se bio oporavio; mogao sam spavati koji sat i poleći ne osjećajući bolna probadanja. Ostao mi je još poneki polusuhi mjehurić i izvjestan bol u bubrezima. No meni se čini da se ne radi o nekoj težoj stvari. Ne mogu nikako razjasniti tu rimsku inkubaciju bolesti, koja je trajala osam dana, a očitovala se je u žestokim unutarnjim probodima na prednjoj desnoj strani tijela.

2. Ne mogu ti još ništa pisati o mom budućem životu. Provađam prve dane karantene, prije nego što definitivno pređem u odjel. Ipak mislim, da mi ne možeš poslati ništa

osim knjiga i rublja: od hrane se ne može primati ništa. *Stoga nemoj nikad ništa slati*³² a da je prije ne zatražim.

3. Neka mi se knjige iz Milana (Knjižara) izravno pošalju: Nije potrebno da trošiš za otpremu onoga na što je poštarina morala biti plaćena.

4. Spisa više nije bilo, bit će da sam ga sa sobom uzeo.

Trećnje su mi vrlo mnogo koristile, iako ih nisam niti okusio: olakšale su mi putovanje.

... Nježno te grlim.

Antonio

XXXVII

Kaznionica Turi, 6. rujna 1928.

Draga Tanja,

primio sam tvoja pisma od 31. kolovoza i od 1. i 3. rujna, nakon što sam ti već bio pisao. Molio sam, da ti pišem ovo izvanredno pismo s namjerom da zaustavim poplavu inicijativa, koje si ti nenadano poduzela. Ali što ti je palo na pamet! Čim sam stigao u Turi pisao sam ti »ne šalji mi ništa dok ne zatražim«. Direktor zatvora, prilikom jednog primanja, rekao mi je da je podvukao ovu rečenicu, kako bi je što više istakao. Odgovorila si mi da je u redu, da ćeš se pridržavati tog pravila. Zašto si poslije promijenila mišljenje? Isto važi i za Sorijanovu stvar. Najprije mi stvar spomeneš uvjeravajući me, da ne bi ništa učinila bez mog prethodnog odobrenja, a zatim mi pišeš da si razgovarala na ministarstvu. Zašto tako radiš? Danas me je bijes prošao, jer sam primio četiri paketa, i morao sam se, ako ne drugo, smijati tvojoj ljubaznoj naivnosti. ali te uvjeravam, da sam se prošlih dana

³² Podcrtao direktor zatvora.

osjećao upravo loše. Nemogućnost da ti odmah pišem i da izbjegnem na vrijeme neku katastrofalnu inicijativu (kao što bi bila ta da moram putovati u stanju u kojem se nalazim), ispunjala me je pravim bijesom, uvjeravam te. Učinilo mi se, da sam dvostruki zatvorenik, jer si i ti bila počela, da se uopće ne obazireš na moju volju, da uređuješ moj život onako kako ti padne na pamet, ne slušajući moje mišljenja, a ipak sam ja u zatvoru i znam što je to zatvor; bolne znakove zatvora nosim na koži. Kako se još možeš zanašati izvanrednim premještajem pored svih obećanja, kad si vidjela ono što mi se dosada desilo? A zatim ja ne ću promjena, nikako, pa makar me sprovodili u *sleepingu*, jer sam u načelu protivan svakoj promjeni, koja nije neophodna i nije učinjena iz jasnog razloga. Već smo u Milanu imali, u vezi s tim, nešto življu izmjenu mišljenja: bila si mi obećala da ne ćeš otpočimati. Jao! To isto vrijedi i za stvari, koje mi šalješ i za koje pišeš da bi mi još htjela poslati. Nasmijao sam se danas, ali znaš, da se čovjek može rastužiti, kad vidi ono što ti vjeruješ da ja mogu imati. Znači, da ti ne možeš zamisliti što je zatvor, to jest ne možeš stvoriti točnu sliku o tome kakva je moja stvarna situacija. Ti misliš, da sam ja neka vrst penzionerca ili nešto tome slično. Sad ja ne mogu imati ništa mojega, jedino rublje i knjige. Dosta, jesi li razumjela? Nikakvih odijela, nikakvih kaputa i t. d., i t. d. Ništa od metala: čak niti kutije od vazelina. Ne smiješ mi baš ništa poslati, dok ne budem tražio i ne smiješ poduzimati nikakvih inicijativa prije nego dobiješ moje izričito odobrenje. Bez izuzetaka. Inače ćeš mi zatvor otežati umjesto da mi ga olakšaš.

Nježno te grlim, no nemoj me više ljutiti. Vjeruj da imam razumnu volju i da ono što radim, radim nakon što sam o tome mnogo, mnogo mislio.

Antonio

XXXVIII

Kaznionica Turi, 19. studeni 1928.

Draga Julija,

bio sam jako zločest prema tebi. Opravdanja, nisu zaista najosnovanija. Grdno sam se izmorio nakon odlaska iz Milana. Svi su se uvjeti mog života pogoršali. Još više sam osjetio zatvor. Sada mi je nešto bolje. Sama činjenica da je nadošla kakva-takva stabilizacija, da se život odvija po nekim pravilima, normaliziralo je u izvjesnom smislu i tok mojih misli.

Bio sam vrlo sretan primivši tvoju i dječju fotografiju. Kad se formira suviše veliki vremenski razmak između vidnih utisaka, međuprostor se ispunja ružnim mislima. Naročito za Julijana, nisam znao što bih mislio, nisam imao nikakvu predstavu koja bi poduprla moje sjećanje. Sada sam baš zadovoljan. Uopće, već se nekoliko mjeseci osjećam još osamljenijim i sasvim odsječen od sveg života u svijetu. Čitam mnogo, knjige i časopise. Mnogo, s obzirom na intelektualni život, koji je moguće provoditi u zatvoru. Ipak sam uvelike izgubio volju za čitanje. Knjige i revije daju samo opće ideje, skice općih strujanja o životu u svijetu (manje ili više uspjele), ali ne mogu dati neposredan, direktan i živ utisak o životu Petra, Pavla, Ivana, o pojedinim stvarnim osobama, bez čega se ne može niti razumjeti ono što je opće i univerzalno. Prije mnogo godina 19. ili 20., poznavao sam jednog mladog radnika, vrlo naivnog i vrlo simpatičnog. Svake subote navečer, nakon odlaska s posla, dolazio je u moj ured da bi među prvima pročitao reviju koju sam uređivao.³³ On mi je često govorio: »Nisam mogao spavati prignječen od misli: što će raditi Japan?« Baš ga je Japan mučio, jer se u talijanskim novinama o Japanu govorilo jedino kad umre

³³ »Novi poredak«, tjednik K. P. I.

Mikado ili kad potres pobije bar deset hiljada osoba. Japan je izmicao; radi toga nije mogao stvoriti sistematsku sliku snaga u svijetu i radi toga mu se činilo da baš ništa ne shvaća. Tada sam se smijao takvom raspoloženju i rugao se mom prijatelju. Danas ga shvaćam! Ja također imam svoj Japan: to je život Petra, Pavla, pa i Julije, Delija, Julijana. Fali mi upravo djelomični osjećaj. Kako bih mogao, pa i sumarno zapaziti život u svoj širini? I moj vlastiti život postaje kao umrtvljen i ukočen; a kako bi moglo biti drugačije kad mi fali osjećaj o tvom i dječjem životu? Još nešto: stalno se bojim da me zatvorska *routine* ne nadvlada. To je strašna mašina što mrvči i poravnava prema izvjesnom redu. Kad vidim kako postupaju i kako govore ljudi koji su već pet, osam, desetak godina u zatvoru i kad promatram duševne deformacije, koje su oni podnijeli, zaista se ježim i počinjem sumnjati u pogledu predviđanja nad samim sobom. Mislim da su i drugi mislili (ne svi, ali bar neki), da se ne daju pregaziti, međutim, a da nisu ni opazili, toliko je proces spor i sitan, oni su danas izmijenjeni a to ni ne znaju, niti mogu prosuditi, jer su se sasvim izmijenili. Ja ću sigurno izdržati. Ali opažam, na primjer, da se više ne znam smijati samom sebi, kao nekad, a to je ozbiljna stvar. Draga Julija, da li te za nimaju sve ove moje brbljarije? Da li ti daju neku ideju o mom životu? Ipak, znaš, mene još zanima što se događa u svijetu. U ovo zadnje vrijeme pročitao sam izvjesnu količinu knjiga o katoličkoj aktivnosti. Eto jednog novog »Japana«. Kroz kakve će sve faze proći francuski radikalizam da bi se rascijepio i dao život jednoj francuskoj katoličkoj stranci? Ovaj mi problem »ne da spavati«, kao što se dešavalo mom mladom prijatelju. A naravno i drugi.

Je li ti se svidio nož za rezanje papira? Znaš li da me je stajao skoro mjesec dana posla i da sam napola istrošio jač godice na prstima.

Draga, piši nešto opširnije o sebi i o djeci. Morala bi mi poslati vaše fotografije bar svakih šest mjeseci, tako da mogu pratiti razvoj djece i vidjeti što češće tvoj osmijeh. Draga, nježno te grlim.

Antonio

XXXIX

Kaznionica Turi, 14. siječnja 1929.

Draga Julija,

još očekujem tvoj odgovor na moje posljednje pismo. Kad ponovo uspostavimo redovitu konverzaciju (makar i u dugim razmacima) pisat ću ti mnogo toga o mome životu, o mojim dojmovima i t. d., i t. d. Međutim moraš me obavijestiti o tome, kako se Delio odnosi prema »meccanu«. Ovo me zanima, jer nisam nikad mogao ustanoviti da li je »meccano«, lišavajući dijete njegovog vlastitog pronalazačkog duha, moderna igračka koja se najviše može preporučiti. Što ti o tome misliš, a što tvoj otac? Općenito mislim, da moderna kultura (američkog ipa) čiji je »meccano« izraz, čini čovjeka suhoparnim, makinalnim, birokratskim i stvara apstraktni mentalitet (u drugom smislu od onoga što se pod »apstraktnim« podrazumijevalo u prošlom stoljeću). Postojala je apstrakcija uslovljena metafizičkim, a postoji apstrakcija uslovljena matematskim trovanjem. Mora da je zanimljivo promatrati odnose pedagoških principa u mozgu malog djeteta, koje je napokon naše i s kojim smo povezani sasvim drugim osjećajima no što je običan »znanstveni interes«.

Draga, piši mi opširno. Snažno te grlim.

Antonio

Kaznionica Turi, 24. veljače 1929.

Draga Tanja,

primio sam tri tvoje dopisnice (tako isto i dopisnicu s De-
lijevim črčkarijama), zatim sam primio knjige, koje su mi
bile ostale u milanskom zatvoru i utvrdio sam da je tvoj
engleski putni kovčeg napravio čudesa, jer je smiono sa-
vladao sporovoznu otpremu uz popratno kotrljanje, a da pri
tom nije pretrpio nikakve štete ni trajne ógrebotine; primio
sam osim toga dva para pokrpanih čarapa, koje sam ti bio
ostavio u Rimu i *Memorie* od Salandre. Izvini se advokatu
za smetnju, koju sam mu prouzročio s knjigama, premda je
kovčeg bio pomalo napunjen kao krumpirima: nisam mogao
još točno utvrditi, ali mi se čini, da mi fale neke knjige: ni-
šta zato! Mnogo me je zabavila priča o predavanju Inno-
cenza Capre. Taj tip je peršin za sve milanske sosove; i još
nešto: predodžba je suviše pohvalna za nj, jer peršin u sosu
vrši korisnu i shodnu funkciju, dočim je Cappa u kulturnom
svijetu kao moljac u garderobi. Nekad je bio cmizdravac
lombardske demokracije; dapače bili su ga bolje krstili: bu-
dući da je Cavallotti bio nazvan bardom demokracije, Cappa
je nazvan bardottom, a bardotto je mazga, koja je nastala
iz križanja između magarice i konja. Figura intelektualno
ništavna, a moralno problematična.

Čini mi se, da se ovdje vrijeme popravilo i da se konačno
osjeća miris proljeća. To me podsjeća da se približava vri-
jeme komaraca, koji su me prošle godine prilično izmučili.
Stoga bih želio imati komad mreže protiv komaraca, tako da
uzmognem zaštititi lice i ruke čim se zato pokaže potreba. Ne
jako velik, naravno, jer možda ne bi bilo dozvoljeno: neka
bude velik jedan i pol metar kvadratni. Pošto već imam
želja izlažem ti još jednu: htio bih imati klupko vune za

krpanje čarapa. Krpanje sam studirao na ova dva para čarapa što sam ih primio i čini mi se da ne nadmašuje moju vještinu. Trebalo bi imati i jednu iglu od kosti, koja bi bila prikladna za vunu. Uvijek sam ti zaboravio pisati da mi ne šalješ aparat za kuhanje, jer već posjedujem jedan sav od aluminiija; nisam nikad tražio da mi ga dadu u ćeliju, jer sam doznao da je drugima bilo uskraćeno. Uostalom ne služi mi mnogo. Držim ga jer sam uvjeren da će ga vremenom dozvoliti u svim kaznionama, budući da je već u mnoge ušao. a dobavlja ga sama uprava.

Draga, srdačno te grlim.

Antonio

Pošalji mi, ako možeš, sjemenje nekog lijepog cvijeta.

XLI

Kaznionica Turi, 25. ožujka 1929.

Draga Tanja,

... Primio sam dopisnicu od gospode M. S. koja me pita savjet za svoga muža u pogledu knjiga o filozofiji. Piši joj da joj ne mogu odgovoriti izravno, da se osjećam dobro i t. d., i t. d.; da od srca pozdravljam njenog muža i t. d. Zatim joj prepishi ovaj pasus: »Najbolji priručnik za psihologiju je priručnik od Williama Jamesa, koji je preveden na talijanski, a objavila ga je Milanska knjižara. Sigurno je skup, jer je prije rata stajao 24 lire. Ne postoji nikakvo djelo o logici, osim običnih školskih priručnika za liceje. Čini mi se da S. polazi od suviše školskih kriterija i zavarava se da će u toj vrsti knjiga naći više nego što one stvarno mogu pružiti. Psihologija se, na primjer, skoro sasvim odvojila od

filozofije da bi postala prirodna nauka, kao biologija i fiziologija: dapače, za temeljito proučavanje moderne psihologije treba naročito dobro poznavati fiziologiju. Tako ni formalna, apstraktna logika ne nalazi danas mnoge ljubitelje, izuzev u sjemeništima, gdje se temeljito studiraju Aristotel i sv. Toma. Uostalom, ni dijalektika, to jest forma historijski konkretne misli nije još stigla do priručnika. Po mom mišljenju on bi trebao raditi ovako da poboljša svoju filozofsku naobrazbu: 1. studirati jedan dobar priručnik o povijesti filozofije, na primjer, *Kratki pregled o povijesti filozofije* od Guida De Ruggiera (Bari, Laterza, lira 18) i pročitati nekoliko filozofskih klasika pa makar i u izvadcima, kao što su oni što ih je Laterza iz Barija objavio u *Maloj filozofskoj biblioteci*, gdje su se pojavili svesci odabranih dijelova iz Aristotela, Bacona, Descartesa, Hegela, Kanta i t. d., i t. d. s komentarom. Da bi se upoznao s dijalektikom morao bi čitati, premda je to vrlo naporno, neki debeli svezak od Hegela. *Enciklopedija*, što ju je Croce krasno preveo, danas ipak mnogo stoji: oko sto lira. Dobra knjiga o Hegelu je također od Crocea, samo treba imati na umu, da u njoj Hegel i Hegelova filozofija čine jedan korak naprijed s dva natrag: savladana je metafizika, ali se vraća natrag glede pitanja odnosa između misli i prirodne i historijske stvarnosti. U svakom slučaju, meni se čini da je ovo put, koji treba slijediti: nikakvih novih priručnika (dosta je Fiorentino), već čitanje i lična kritika velikih modernih filozofa.« Čini mi se da je ovo dosta.

... Draga, srdačno te grlim.

Antonio

XLII

Kaznionica Turi, 22. travnja 1929.

Draga Tanja,

... Ruža je strašno izgorjela na suncu. Sve lišće i najnježniji dijelovi izgorjeli su i pougljenili; izgleda očajno i žalosno, ali ipak ponovo klija. Dosad još nije uginula. Sunčana katastrofa bila je neizbježiva, jer sam je mogao pokrivati jedino papirom, koga je vjetar odnosio; trebalo je imati struk slame; slama je slab vodič topline, a u isto vrijeme zaštićuje od direktnih zraka. Prognoza je svakako utješna, osim u slučaju izvanrednih komplikacija. Sjeme je mnogo zakasnilo da izraste u biljčice: jedan čitav red se joguni da živi u *podpolju*.³⁴ Sjemenje je očito bilo staro i dijelom bišavo. Ono koje je izišlo na svijet, razvija se polako. Kad sam ti rekao da je jedan dio sjemena bio prekrasan, htio sam ti kazati, da je bio koristan kao jelo. Zaista neke biljčice vanredno slične na peršin i luk, više nego na cvijeće. Mene svakog dana spopada napast da ih malko povučem i da im tako pomognem rasti, ali sam neodlučan između dvije koncepcije svijeta i odgoja: da li da budem rousseauovac i da prepustim stvar prirodi, koja nikad ne griješi i u osnovi je dobra ili da budem volutarista i da silim prirodu, uvodeći u razvoj iskusnu ruku čovjeka i princip vlasti. Nesigurnost još uvijek traje i u mojoj se glavi bore dvije ideologije. Sest biljčica cikorijske osjetilo se odmah kao kod svoje kuće i nisu se pobojale sunca: već izbacuju napolje struk, koji će dati sjeme za buduće žetve. Georgine i bambusi spavaju pod zemljom i još nisu pokazali znakove života! Vjerujem naročito za georgine da su doista upropaštene. Kad smo već na ovoj stvari molit ću te, da mi pošalješ još četiri vrste sjemena: 1. od mrkve, i to od one vrste koju zovu *pastinaca*; ona me ugodno

³⁴ Na ruskom: pod zemljom.

sjeća moga prvog djetinjstva: u Sasariu prodaju takve koje teže pola kilograma a prije rata su koštale jedan sold, konkurirajući donekle gospinom bilju; 2. od graška; 3. od špinata; 4. od celera. Na četvrt kvadratnog metra stavit ću četiri ili pet vrsti sjemena da vidim kako uspijeva. Možeš ga dobiti kod Ingegnolija, koji ima trgovinu na trgu Del Duomo i u Ulici Buenos-Aires; tako isto traži da ti dadu katalog, u kojem je označen mjesec najprikladniji za sisanje . . .

Primio sam još jedno pismo od gospođe M. S. Prenesi joj ove retke:

»Razumijem financijske poteškoće, da se nabave knjige koje sam vam prethodno naznačio. Ja sam također na to upozorio, ali moja je dužnost bila da odgovorim na postavljena pitanja. Danas odgovaram na jedno pitanje, koje, iako mi nije bilo upućeno, bijaše samo po sebi razumljivo i jer smatram, da odgovara općoj potrebi nekoga tko je u zatvoru »što da se radi da se ne izgubi vrijeme i da se na neki način nešto nauči?« Čini mi se, da prije svega treba odbaciti »školski« način mišljenja i ne postavljati pred sebe zadatak sistematskog i temeljitog učenja: to nije moguće ni za nekoga tko se nalazi u boljim prilikama. Od učenja sigurno je najkorisnije učenje modernih jezika; dovoljna je gramatika, koja se može naći po uličnim klupama gdje se prodaju rabljene knjige za male novce, i neka knjiga (pa makar i rabljena) na jeziku, koji se izabralo za učenje. Ne može se naučiti izgovor riječi, istina, ali ako se nauči čitati to je već značajan rezultat. Osim toga mnogi zatvorenici podcjenjuju tamničku biblioteku. Jasno da tamničke biblioteke nisu uopće sređene: knjige su sakupljene s brda s dola, od darova pokrovitelja, koji dobivaju od izdavača neprodanu robu ili ih ostavljaju oni koji odlaze na slobodu. Ima u izobilju knjiga s pobožnim sadržajem i trećerazrednih romana. Pa ipak mislim, da jedan politički zatvorenik mora čak i iz jedne repe izvaditi krv. Sve se sastoji u tome da se nađe put u vlastitoj lektiri i da

se zna praviti bilješke (ukoliko se ima dozvolu za pisanje). Iznosim dva primjera: u Milanu sam pročitao izvjesnu količinu knjiga svih vrsta... (*na ovom mjestu pismo je isječeno*...dosta ako su pročitane s ovog gledišta, zašto se ova literatura najviše čita i najviše štampa? Kakve potrebe podmiruje? Kakvim težnjama odgovara? Kakvi su osjećaji i kakva gledišta zastupljena u ovim lošim knjigama, te se toliko sviđaju? »Zašto je Eugenio Sue drugačiji nego Montepin? A zašto i Victor Hugo, kad raspravlja o istim pitanjima, ne pripada nizu ovakvih pisaca? A zar *Neženju* ili *Aigrette* ili *Let* od Daria Nicodemia nisu možda direktan lanac ovoga plitkog romanticizma od 1948.? i t. d., i t. d. Drugi je primjer ovaj: njemački historičar, Croethuysen, objavio je nedavno debeli svezak u kojem studira povezanost između francuskog katolicizma i buržoazije kroz dva stoljeća prije 89. On je proučio svu pobožnu literaturu iz ova dva stoljeća: zbirke propovijedi, katekizme raznih biskupija i t. d., i t. d. i sastavio veličanstveni svezak. Čini mi se da to dovoljno pokazuje kako se iz repe može izvući krv. Svaka knjiga, naročito historijska, može biti korisna za čitanje. U svakoj i najgoroj knjižici se može naći nešto što može poslužiti... naročito kad je čovjek u našoj situaciji, a vrijeme se ne može mjeriti normalnim metrom.«

Draga Tanja, napisao sam čak i suviše i prisilit ću te da se vježbaš u krasnopisu. Da zbilja: sjeti se i naredi da mi se više ne šalju knjige dok ja ne javim. Ako se desi da se vani pojave knjige za koje smatraš da mi mogu koristiti, naredi da ih stave na stranu i da mi ih pošalju kad ih budem tražio. Draga, doista se nadam da te putovanje nije suviše izmorilo.

Srdačno te grlim.

Antonio

XLIII

Kaznionica Turi, 20. svibnja 1929.

Draga Julija,

tko ti je kazao da mogu češće pisati? Nažalost, nije istina. Mogu pisati samo dva puta mjesečno i samo za Božić i Uskrs po jedno izvanredno pismo. Sjećaš li se što ti je govorio B. 23. kad sam otputovao? B. je imao pravo sa gledišta njegova iskustva. Oduvijek sam osjećao nesavladivu averziju prema dopisivanju. Otkad sam u zatvoru, napisao sam barem dvostruki broj pisama više nego u prethodnom razdoblju; mora da sam napisao barem dvije stotine pisama. Prava strahota. Tako isto nije točno da sam uznemiren. Naprotiv više sam nego miran, apatičan sam i pasivan. A niti se čudim, niti se uopće naprežem da se izvučem iz te mlitavosti. Uostalom, možda je ovo neka snaga, a ne stanje mlitavosti. Bilo je dugih perioda za kojih sam se osjećao jako izoliran, odsječen od svakog života koji nije bio moj vlastiti. Strašno sam patio. Jedno zakašnjenje pošte, odsustvo točnih odgovora na ono što sam pitao, izazivali su u meni ljutnje, koje su me mnogo umarale. Zatim, vrijeme je prošlo i sve se je više udaljila slika predašnjeg razdoblja. Sve ono slučajno i prolazno što je postojalo u krugu osjećaja i volje nestalo je, a ostali su bitni i stalni motivi života. Misliš li, da je prirodno što se to dogodilo? Neko vrijeme se ne može izbjeći da prošlost i slike prošlosti vladaju, ali na kraju, to vječito gledanje prema prošlosti postane dosadno i beskorisno. Vjerujem, da sam savladao krizu, koja se kod svih javlja u prvim godinama zatvora i koja često uslovljava otvoreno i temeljito kidanje s prošlošću. Da kažem istinu, ovu sam krizu osjetio i vidio više kod drugih nego kod sebe sama; izazvala je smijeh u meni, a to je već bila pobjeda. Ne bih nikada povjerovao, da se toliko svijeta tako strašno boji smrti: pa ipak, baš se u

tom strahu nalazi razlog svih tamničkih psiholoških fenomena. U Italiji kažu, da čovjek ostari kad počinje misliti na smrt. Čini mi se, da je ta primjedba vrlo pametna. U zatvoru se ovaj psihološki preokret javlja, čim zatvorenik osjeti da je zahvaćen kliještima i da mu ne može izbjeći: dešava se nagli i brzi preokret, tim snažniji što je netko neozbiljnije shvaćao do tog momenta vlastiti tok ideja i uvjerenja. Vidio sam kako su neki podivljali na nevjerojatan način. I to mi je koristilo, kao što je spartanskim dječacima koristilo promatrati pokvarenost helota. Tako sam sada potpuno miran i ne muči me niti produženo pomanjkanje vijesti, premda znam da bi se to moglo izbjeći s malo više dobre volje... i sa tvoje strane također. Zatim Tanja se brine da mi dostavi sve vijesti koje ona prima. Prenijela mi je, na primjer, karakteristike što ih je o djeci dao tvoj otac. Te karakteristike su me, kroz mnoge dane, mnogo zanimala. I druge vijesti, koje je komentirala s mnogo miline. Znaj, da te ne želim koristiti. Ovih dana sam ponovo pročitao tvoja pisma od prošle godine na ovamo i tako sam nanovo osjetio svu tvoju nježnost. Kad ti pišem, čini mi se da sam ponekad suviše suh i grub u poređenju s tobom, koja tako prirodno pišeš. Čini mi se da sam kao nekad kad sam te znao rasplakati. Naročito prvi put. Sjećaš li se? Bio sam upravo namjerno zločest. Htio bih znati što ti je pisala Tanja o svom putovanju u Turi. Čini mi se, da Tanja zamišlja moj život na suviše idiličan i arkađijski način, i to me dosta muči. Ona se ne može uvjeriti, da ja moram ostati unutar izvjesnih granica i da mi ne smije poslati ništa što ne tražim, jer nemam na mom raspolaganju poseban magazin. Sada mi najavljuje neke stvari, potpuno beskorisne, koje ne ću nikada moći iskoristiti, umjesto da se prisno drži onoga što sam joj preporučio.

Antonio

XLIV

Kaznionica Turi, 20. svibnja 1929.

Dragi Delio.

doznao sam da ideš u školu, da si visok jedan dobar metar i osam centimetara i da težiš osamnaest kila. Mislim, da si ti već dosta velik i da ćeš mi uskoro pisati pisma. A dok dođe do toga, možeš već sada tražiti od mame da piše pisma po tvome diktatu, kao što si u Rimu tražio od mene da pišem pisma baki. Kazat ćeš mi, da li ti se u školi sviđaju druga djeca i što učiš i kakve ti se igre dopadaju. Znam, da gradiš avione i vlakove i da aktivno sudjeluješ u industrijalizaciji zemlje, ali da li zaista lete ti avioni i da li ti vlakovi idu? Da sam ja tu, stavio bih cigaretu u dimnjak, tako da se vidi malo dima!

Moraš mi zatim pisati nešto o Julijanu. Što misliš o tome? Je li i on konstruktor ili je još suviše malen, da zasluži to zvanje? Uglavnom želim znati mnoštvo stvari i pošto si ti tako velik, i, kao što su mi kazali, dosta brbljav, siguran sam da ćeš mi pisati, zasad maminom rukom, jedno dugo pisano, dugo, sa svim ovim i još drugim vijestima. A ja ću ti pisati o jednoj ruži, koju sam posadio i o jednoj gušterici koju želim odgojiti. Poljubi Julijana umjesto mene i mamu i sve u kući, a mama će opet poljubiti tebe umjesto mene.

tvoj tata

Pomislio sam da ti možda ne poznaš gušterice: to je neka vrst krokodila, koji ostaju uvijek maleni.

XLV

Kaznionica Turi, 3. lipnja 1929.

Draga Tanja,

imam pred sobom dva tvoja pisma i pet dopisnica (posljednja od 23. svibnja), na koje bih morao odgovoriti po redu, pažljivo, ali to ne ću učiniti. Jesi li primila pismo poslano od kuće i drugo za Juliju? Prvo ti je moralo stići s velikim zakašnjenjem, kao što mi piše moja majka.

Promjena sezone i povišena vrućina već se osjećaju. Od toga sam deprimiran i tup. Osjećam strašan umor i opću malaksalost iako i dalje uzimam lijekove za jačanje. Vjerujem, da to ne će dugo trajati. Nije neka nova pojava, stoga me i ne zabrinjava. Smeta me jer gubim radost čitanja, otupljuje mi mozak i svaku osjetljivost.

U subotu sam primio tvoj paket, koji su mi iznimno uručili. Hvala ti. Nadao sam se da je unutra vuna za čarape, i t. d., ostao sam međutim razočaran i zabrinut. Doista. Preporučam ti da se ne zanašaš fantazijom i apstraktnim poimanjem »korisnog« i »potrebnog« već da se držiš stvarnosti »tamničkog«, dakle, onog što sam od tebe tražio. U vezi s tim, u tvojim dopisnicama javlja se zaplet romana punog prijedloga, kajanja, dilema koje razdiru srce, neodlučnosti, želja i t. d. Zar ne bi bilo bolje biti razboritiji i odlučniji? Što misliš? Istina je da me tvoje ponašanje zabavlja, ali to nije opravdanje (barem ne za te). Zabavlja me, jer me uvjера, da si ti najnepraktičnija osoba, iako si često u poređenju sa mnom, uobražavala obratno. Ja sam naprotiv uvijek bio najpraktičniji čovjek na ovom svijetu. Mnoge stvari nisam radio samo zato što me nisu mnogo zanimalo, to jest zgleadao sam nepraktičan, jer sam bio suviše pretjerano praktičan i nisu me shvaćali! Zaista tragično.

Sada vjerujem da je moguće načiniti dosta točan i konačan izvještaj o cvijeću. Sve su sjemenke uginule osim jedne, ne znam koje, ali to je vjerojatno cvijet a ne neka trava. Cikorija je sva u cvijetu i dat će mnogo sjemena za slijedeću sezonu. Trstika je već izbacila napolje list širok kao ruka, a priprema još jedan. Čini se da se dobro primila. Dalije su još u zametku i ništa se ne zna, može se, međutim, pretpostaviti da će prije ili kasnije isklijati, jer ne znam njihovu sezonu. Ruže počinju pupati, iako se činilo da će postati tužno iverje. Hoće li odoljeti ljetnoj žegi, koja nadolazi? Čini mi se da je suviše jadona i upropaštena i da ne će smoći toliku snagu. Istina, ruža je, na kraju krajeva, samo divlji trn i stoga vrlo otporna. Vidjet ćemo. Htio sam ti poslati cikorijin cvijet, ali sam zatim pomislio da je on, u najboljem slučaju, dobar, da se s njim otpočne neki pripjev³⁴. Iz dopisnice od 14. jula vidim, da bi ti htjela nov popis knjiga koje sam od tebe tražio kad si bila ovdje. Čini mi se da sam sve primio. Ako nešto fali nije važno, a ako bude važno sjetit ću se. Ne šalji mi nikakvih prijevoda osim u izdanju Slavije makar bili ne znam koliko razvikani.

XLVI

Kaznionica Turi. 1. srpnja 1929.

Draga Tanja,

... Da zbilja: znaš, ruža je sasvim oživjela (pišem »zbi-lja« jer sam pljućkanje u tavan možda sada zamijenio pro-matranjem ruže). Od 3. do 15. lipnja, odjednom je počela izbacivati pupoljke, a zati mlišće, dok nije sasvim ozelenila. Sad su joj grančice duge 15 centimetara. Kušala je također

³⁵ U talijanskim pučkim pripjevima svaka nova kitica počinje ime-nom jednog cvijeta. (Op. pr.)

da izbací jedan mali, mali pupoljak koji je u izvjesnom momentu omlohavio i sada žuti. Uostalom, nije isključeno da neka sramežljiva ružica sazori još ove godine. Ovo me veseli jer me već godinu dana zanimaju kozmički fenomeni (možda je krevet, kako kažu u mom mjestu, postavljen u dobrom smjeru zemnih fluida i kad se odmaram, ćelije organizma kruže u skladu sa čitavom vasionom). Nestrpljivo sam čekao ljetni solsticij i sada sam zadovoljniji kad se zemlja naginje (stvarno se odmiče poslije nagiba) prema suncu, (pitanje je vezano uz svijetlo koje naveče donose i tako je pronađen zemni fluid!) Ciklus sezona vezan uz solsticije i ekvinočije, osjećam kao meso moga mesa. Ruža je živa i sigurno će procvjetati, jer vrućina priprema studen a pod snijegom već dišu prve ljubičice, i t. d. Ukratko vrijeme se meni čini kao neka tjelesna tvar, otkada za me više ne postoji prostor. Draga Tanja, završavam s lutanjima i grlim te.

Antonio

XLVII

Kaznionica Ćuri, 1. srpnja 1929.

Draga Julija,

možeš kazati Deliju, da me je jako zainteresirala vijest što mi ju je poslao, jer je važna i nadasve ozbiljna. Ipak se nadam da je netko, s malo gume, popravio kvar što ga je Julijan napravio i da šešir nije prema tome dospio među krpe. Sjećaš li se, kako je u Rimu Delio vjerovao, da ja mogu popraviti sve razbijene stvari? To je sada sigurno zaboravio. A je li on sklon da popravi? Ovo bi, po mom mišljenju bio jedan znak . . . konstruktivnosti, pozitivnog karaktera, više nego igranje s »meccanom«. Griješiš, ako vjeruješ da sam ja kao dijete imao literarnih i filozofskih sklonosti, kao što

si pisala. Bio sam, naprotiv, poduzetan pionir. Iz kuće sam izlazio s džepovima punim pšenice i šibica zamotanih u komadiće voštanog platna, ako bih slučajno dospio na neki pusti otok i bio prepušten jedino vlastitim sredstvima. Bio sam osim toga, smion graditelj čamaca i kola i poznao sam na prste svu mornarsku nomenklaturu. Najveći uspjeh doživio sam, kad me je limar iz mjesta zatražio papirnati model gorde galije s dva mosta, da je izradi u limu. Bio sam sav obuzet tim stvarima, jer sam u sedmoj godini pročitao *Robinsona* i *Tajanstveni otok*. Vjerujem, štoviše, da je danas nemoguće dječji život, kao što je bio prije trideset godina. Danas djeca, čim se rode imaju već osamdeset godina, kao kineski Lao-Tse. Radio i avion zauvijek su uništili robinzonizam, koji je bio način maštanja mnogih generacija. Sam pronalazak »meccana« pokazuje kako se dijete naglo intelektualizira. Njegov heroj ne može biti Robinzon već policajac ili znanstveni lupež, bar na Zapadu. Dakle, tvoje bi mišljenje trebalo preokrenuti i tek tada bi bilo ispravno. Nije li tako?

Javila si mi Julijanovu težinu, ali nisi visinu. Tatjana mi je pisala da je Delio bio visok jedan metar i osam centimetara kad je težio osamnaest kilograma. Ove me vijesti jako zanimaju, jer mi daju određene dojmove; ali ti mi suviše malo pišeš. Nadam se, da će Tatjana i nadalje biti mnogo vrednija od tebe i da će me obavještavati, kad bude kod vas, o svemu i svačemu, o djeci pa čak i o tebi.

Draga, grlim tebe i djecu.

Antonio

XLVIII

Kaznionica Turi. 20. svibnja 1929.

Draga Julija,

primio sam tvoje pismo od 7. Fotografije mi još nisu stigle. Nadam se da će među njima biti i tvoja. Naravno, želim i tebe vidjeti, barem jedamput godišnje, da osvježim tvoj lik: što ću inače misliti? Da si se fizički mnogo izmijenila, da si oslabila, da imaš mnogo sijedih kosa i t. d. A zatim treba da ti unaprijed čestitam tvoj rođendan; možda bi slijedeć pismo siglo još uvijek na vrijeme, ali nisam u to siguran. Ako mi tvoja fotografija stigne, znači da ću ponoviti čestitke. Kazumije se, htio bih te vidjeti u grupi s djecom, kao na fotografiji od prošle godine. jer u grupi ima nečeg uzbudljivog, dramatičnog, hvataju se odnosi koji mogu biti produženi, zamišljeni u drugim sličicama, u epizodama konkretnog života, kad nije u čovjeka uperen fotografski objektiv. Uostalom vjerujem, da te poznajem dosta da bih mogao zamisliti druge slike, ali ne mogu dovoljno zamisliti akcije i reakcije djece u odnosima prema tebi; mislim akcije raspoloženja. Fotografije mi malo kažu, a moja mi dječja sjećanja ne pomažu, jer smatram da su suviše naročita i zamišljam da je sada sve drugačije, u jednom novom osjećajnom svijetu i s razlikom od dvije generacije (moglo bi se kazati i više, jer između djeteta odgojenog u sardinskom selu i djeteta odgojenog u velikom modernom gradu, već samo po tome postoji razlika od barem dvije generacije). Znaš, ponekad bih htio pisati o tebi, o tvojoj snazi, koja je sto puta veća nego što misliš, ali sam uvijek oklijevao, jer mi se čini da sam okrutan gospodar koji pipa jednu radnu životinju. Baš sam napisao tako kako sam više puta mislio. Uostalom, ako sam mislio, vrijedi da i napišem. Ne bih to smio misliti, ali bit će zato što u meni još žive, u stanju potisnutih

osjećaja, mnoge prošle zamisli, kritički premašene, ali još neizbrisane sasvim. Mnogo me puta muči misao da su tebi dopale teže dužnosti našeg braka, objektivno teže, neka bude, ali to je ipak neka razlika i ja tada ne mogu misliti na tvoju snagu, kojoj sam se toliko puta divio, iako ti to nisam rekao, već naprotiv mislim na tvoju malaksalost, na moguće umore; mislim na to s velikim izlivom nježnosti, koja bi se mogla izraziti draganjem, ali teško riječima. Osim toga, ja sam još uvijek jako zavidan, jer ne mogu kao ti uživati u prvim svježim utiscima o životu djece i jer ti ne mogu pomoći da ih vodiš i odgajaš. Sjećam se mnogih sitnih događaja iz Delijevega života u Rimu, a i načela koje ste ti i Genia primjenjivale u postupanju s njima; ponovo mislim na to i nastojim ta načela izložiti i prilagoditi novoj situaciji. Uvijek dolazim do zaključka da je na vas snažno djelovala Ženeva i sredina zasićena Rousseauom i doktorom F. koji je sigurno bio tipičan Švicarac, Ženevljanin i rousseauovac. Ali suviše sam se udaljio (možda ću ti još koji put pisati o ovom pitanju, ako te zanima) i moguće sam te bocnuo Rousseauom, što te je jedamput (sjećaš li se?) toliko razbjesnilo.

Draga, grlim te.

Antonio

XLIX

Kaznionica Turi, 26. kolovoza 1929.

Draga Tanja,

primio sam dječju fotografiju i bio sam jako veseo, kao što možeš i zamisliti. Bio sam zadovoljan, i radi toga što sam se svojim očima uvjerio, da oni imaju i tijelo i noge. Već tri godine vidam samo njihove glave i u meni se stala rađati sumnja da su oni postali kerubini bez krilašca na ušima.

Ukratko, dobio sam utisak o jednom stvarnom životu. Ja, naravno, ne dijelim sasvim tvoje oduševljeno rasuđivanje. Uvjeren sam da je položaj pred fotografskim aparatom određio njihovo držanje. Delio je zauzeo stav nekoga tko mora napraviti *corvée*³⁶ dosadan, ali potreban i koji treba ozbiljno uzeti. Julijan širi oči pred tom tajanstvenom stvari i vjeruje, da bi tu moglo biti nekog pomalo sumnjivog iznenađenja; mogao bi iskočiti napolje razjaren mačak, ili možda prekrasan paun. Zašto bi mu inače rekli, da gleda u onom pravcu i da se ne miče? Imaš pravo, kad kažeš da nevjerovatno sliči tvojoj majci i ne samo po očima, već po svim gornjim oblicima lica i glave.

Znaš li? pišem ti preko volje, jer nisam siguran da će ti pismo stići prije tvog odlaska. A zatim, ja sam ponovo razlomljen. Mnogo je kišilo i temperatura je pala; radi toga se loše osjećam. Spopadaju me bolovi na bubrežima i neuralgija, a stomak odbija hranu. No to je za me normalna stvar i stoga me ne zabrinjava suviše. Pojedem dnevno jednu kilu grožđa, kad ga prodaju: dakle ne mogu umrijeti od gladi. Grožđe rado jedem, i odličnog je kvaliteta.

Već sam pročitao članak izdavača Formigginija o lošim prijevodima i prijedlozima da se ukloni ova epidemija. Nekom piscu, koji je naprosto predložio da izdavači budu kažnjivo odgovorni za gluposti koje štampaju, Formaggini odgovara prijeteći da će zatvoriti dućan, jer ni najskrupulozniji izdavač ne može izbjeći da štampa velike gluposti, i vidi s mnogo duhovitosti čuvara javnog reda, kako mu se predstavlja i kaže: »Da se ustanete i da dođete sa mnom na Policiju, da bi odgovarali za sramoćenje talijanskog jezika. (Sicilijanci govore slično a mnogi su stražari Sicilijanci). Pitanje je zamršeno i ne će biti riješeno. Prevodioci su plaćeni slabo, a prevode još gore. 1921. obratio sam se talijanskom predstav-

³⁶ Prisilan rad, rabota. (Op. pr.)

ništvu Društva francuskih autora za dozvolu, da u podlistku štampam jedan roman. Za tisuću lira sam dobio dozvolu i prijevod od nekog odvjetnika. Ured je izgledao jako dobro, a advokat-prevodilac kao čovjek od zanata, te sam tako kopiju poslao u tipografiju da se materijal štampa u deset podlistaka, koji bi bili uvijek spremni. Ipak noć prije početka objavljivanja, radi savjesnosti, htjedoh kontrolirati i naredim da mi donesu štamparski ogled. Poslije nekoliko redaka skočih: nađoh da na jednom brdu bijaše veliki brod. Nije se radilo o brdu Ararat, dakle ni o Noevoj barki, nego o nekoj švicarskoj planini i jednom velikom hotelu. Prijevod je bio ovakav: *Morceau de roi*³⁷ bilo je prevedeno »komadić kralja«, *Goujat*³⁸ ribica« i tako dalje na još smješnji način. Na moj prosvjed, ured prizna odbitak od tri stotine lira da se prijevod preradi i nadoknadi šteta za neuspjeli sastav; ali ovo je bilo najljepše: kad je advokat-prevodilac dobio na ruku ostatak od sedam stotina lira koje je morao uručiti poslodavcu, on pobježe u Beč s nekom djevojkom. Do sada su barem prijevođi klasika bili rađeni brižljivo i savjesno, premda ne uvijek i s ukusom. Sada se i na tom polju događaju nevjerovatne stvari. Za skoro nacionalnu kolekciju (država je dala pripomoć od sto tisuća lira) grčkih i rimskih klasika, prijevod *Germanie* od Tacita bio je povjeren Marinettiju, koji je, uostalom, diplomirao filozofiju na Sorboni. U jednoj sam reviji pročitao registar gluposti što ih je Marinetti napisao; prijevod je bio mnogo hvaljen od . . . novinara. *Exigere Plagas* (ispitivati rane) prevedeno je »tražiti muke«; čini mi se da je dovoljno. Gimnazijalac bi opazio da je to besmislena grubost.

. . . Prije mnogo vremena molio sam te da mi nabaviš knjigu od Vicenza Morella (Rastinjac) o desetom pjevanju Dantevog *Pakla*, knjigu je štampao izdavač Mondadori prije

³⁷ Omašan, velik, glomazan kralj. (Op. pr.)

³⁸ Zidarski pomoćnik. (Op. pr.)

nekoliko godina (27. ili 28.), možeš li se sada sjetiti? O ovom Danteovom pjevanju učinio sam malo otkriće, vjerujem zanimljivo, koje bi djelom ispravilo Croceovu suviše apsolutnu tezu o *Božanstvenoj komediji*. Stvar ti ne izlažem jer bi zaužela suviše prostora. Vjerujem, da je Morellovo predavanje vremenski posljednje o desetom pjevanju te stoga za me može biti korisno, da vidim nije li već netko drugi došao do sličnih zapažanja. Sumnjam, jer su u desetom pjevanju svi fascinirani figurom Farinate i zaustavljaju se jedino da nju ispitaju i uzdignu, a Morello, koji nije učenjak, nego retor bit će se jamačno držao tradicije; ipak bio htio pročitati ovu knjigu. Zatim ću napisati moju »Bilješku o Danteu« i možda ću ti je poslati, napisanu krasnim rukopisom, na poklon. Šalim se, jer da napišem jednu bilješku te vrste morao bih pregledati stanovitu količnu građu (na primjer, reprodukcije pompejskih slika), koja se nalazi samo u velikim bibliotekama. Morao bih, dakle, sakupiti historijske elemente, koji dokazuju kako, po tradiciji, od klasične umjetnosti do srednjega vijeka, slikari ne će da iznesu bol u njegovim najprirodnijim i najdubljim formama (materinji bol): u pompejskim slikama je Medea, koja davi sinove što ih je imala sa Jasonom, prikazana s licem prekrivenim velom, jer slikar smatra nadljudskim i neljudskim da dade neki izraz njenom licu. Ipak ću napisati zabilješke i možda ću pripremiti građu za buduću bilješku. Draga, srdačno te grlim.

Antonio

L

Kazniona Turi, 30. prosinca 1929.

Draga Julija,

zaboravio sam pitati Tatjanu s kojom sam pred nekoliko dana razgovarao, da li ti je poslala moja dva zadnja pisma

što sam ih njoj pisao. Mislim da jest, jer sam je bio zamolio da to učini. Htio sam te obavijestiti, pa makar te i uznemirio, o jednom mom raspoloženju koje se ublažilo, ali još nije sasvim nestalo.

Pročitao sam s velikim zanimanjem pismo u kojemu si mi prikazala stanje Delijeovog razvoja. Primjedbe, koje ću iznijeti treba, naravno, prosuditi imajući u vidu neke ograničavajuće kriterije: 1. da ja skoro uopće ne poznam razvoj djece baš u periodu u kojemu razvoj pruža najkarakterističniju sliku njihovog intelektualnog i moralnog formiranja, nakon druge godine, kad djeca zavladaju izvjesnom točnošću govora, kad počinju oblikovati osim slika i predstava i logične veze. 2. da najbolje mišljenje o odgojnom pravcu djece ima i može imati samo onaj tko ih izbliza poznaje i tko ih može slijediti u čitavom razvojnom procesu, samo ako ne pusti da ga ljubav oslijepi, jer inače gubi svaki kriterij, prepuštajući se čisto estetskom promatranju djeteta, koje se samim tim srozava na funkciju umjetničkog djela.

Dakle, vodeći računa o ova dva kriterija, koji su napokon jedan isti u dva istovjetna pravca, čini mi se da je stanje Delijeovog intelektualnog razvoja, kao što se vidi iz onoga što mi pišeš, dosta zakasnilo s obzirom za njegovu dob, da je suviše djetinjte. U Rimu, kad je imao dvije godine, on je svirao na glasoviru, to jest shvatio je različitu gradaciju tonova na tipkama po glasu životinja: pile na desno, međvjed na lijevo, s međutonovima raznoraznih drugih životinja. Za dob od još nenavršene dvije godine ovaj postupak bijaše spojiv i normalan, ali za dob od pet godina i nekoliko mjeseci, primjenjivanje istog postupka u orijentaciji, pa makar i na jednom mnogo većem prostoru (ne kao što može izgledati, jer četiri sobna zida ograničavaju i konkretiziraju ovaj prostor), jest jako zaostalo i djetinjasto.

Ja se točno sjećam — nije mi bilo ni pet godina i nikad nisam bio izišao iz sela, imao sam, dakle, vrlo uzak pojam o

prostranstvu — da sam znao šta^oom pronaći mjesto, gdje sam stanovao, da sam imao predodžbu što je to otok i nalazio glavne gradove Italije na velikoj zidnoj karti. Imao sam, dakle, neki pojam o perspektivi, o jednom zamršenom prostoru, a ne samo o apstraktnim pravcima, o sistemu raznih mjerila i o snalaženju prema smještaju točaka ovih spojeva. gore — dolje, desno — lijevo, kao apsolutnih prostornih vrijednosti, izuzev iznimni položaj mojih ruku. Ne vjerujem, da sam prerano saznao, naprotiv. Zapazio sam kako »veiki« lako zaboravljaju svoje djetinje dojmove, koji u izvjesnoj dobi nestaju u spletu osjećanja ili žaljenja ili komičnosti ili nekoj drugoj deformiranosti. Tako se zaboravlja da se dijete intelektualno vrlo brzo razvija, upijajući od prvih dana rođenja izvanrednu množinu slika, kojih se sjeća i poslije prvih godina i koje vode dijete u onom prvom periodu refleksivnih sudova, mogućih tek onda kad nauči govoriti. Naravno, ja ne mogu iznijeti opće sudove i utiske, radi pomankanja brojnih i specifičnih činjenica; skoro ništa ne znam, da ne kažem ništa, jer utisci što si mi ih javila nemaju nikakve međusobne veze, ne pokazuju nikakav razvoj. Ali sam zato iz sveukupnosti tih podataka dobio dojam da je poimanje i tvoje i tvoje obitelji suviše metafizičko. to jest, prepostavlja da je dijete po snazi gotov čovjek i da ga treba pomoći da razvija ono što u njemu već postoji, bez prisile, prepuštajući djelovanje spontanim snagama prirode, ili što ti ja znam. Mislim, naprotiv, da je čovjek jedna sasvim historijska formacija, postignuta prisilnim mjerama (shvaćena ne samo u grubom smislu i kao vanjsko nasilje) i jedino ovo mislim: da bi se inače palo u jednu transcendentnu i imanentnu formu. Ono što se smatra unutarnjom snagom, nije, većinom, nego bezobličan i nejasan zbir slika i senzacija prvih dana, prvih mjeseci, prvih godina života, slika i senzacija, koje nisu uvijek najbolje što se može zamisliti. Ovaj način, da se odgoj shvaća kao odmatanje niti koja je prije postojala, imalo je svoju

važnost kad se je suprotstavljalo jezuitskoj školi, to jest kad se negiralo jednu još goru filozofiju, ali danas je također premašeno. Odreći se formiranja djeteta, znači samo dozvoliti da se njegova ličnost razvija primajući kaotično od okoline sve motive života. Čudnovato je i zanimljivo da Freud-ova psihoanaliza, stvara osobito u Njemačkoj (kako mi se čini iz revije koje čitam), težnje slične onima, koje su postojale u Francuskoj u sedamnaestom stoljeću i formira novi tip »dobrog divljaka« iskvarenog od društva, to jest od historije. Iz toga se rađa novi vrlo zanimljiv oblik intelektualnog nereda.

Tvoje pismo me je navelo da mislim na sve ove stvari. Moguće je i vrlo vjerojatno da je neki moj sud pretjeran i naprosto nepravedan. Rekonstruirati do koštice ogromnu marmatsku životinju bilo je svojstveno Cuvieru, no moglo bi se, međutim, od komada mišjeg repa rekonstruirati morską zmiju.

Srdačno te grlim.

Antonio

LI

Kaznionica Turi. 13. siječnja 1930.

Draga Tanja,

hvala na vijestima o obitelji. Što se tiče mog raspoloženja, mislim da ga nisi sasvim shvatila. Ipak ću ti reći: teško da itko potpuno shvati ove stvari, jer ih mnogi faktori formiraju. Mnoge od tih faktora je skoro nemoguće zamisliti, te je, prema tome, još teže shvatiti sveukupnost u kojoj se dešavaju. Baš sam ovih dana pročitao knjigu, *Od 1848. do 1861.* u kojoj su sakupljeni spisi i dokumenti koji se odnose na Silvia Spaventu, abruceškog rodoljuba, zastupnika u napuljskom parlamentu od 48. uhapšenog nakon neuspjeha nacionalnog pokreta, osuđenog na doživotnu robiju i oslobođenog 1859. na

pritisak Francuske i Engleske; nakon toga bio je ministar Kraljevstva i jedna od najistaknutijih ličnosti na desnici liberalne stranke sve do 1876. Učinilo mi se da on, u mnogim svojim pismima, jezikom tog vremena, naime prilično romantičnim i sentimentalnim, savršeno izražava raspoloženja slična onima kroz koja ja često prolazim. Na primjer, u jednom pismu od 17. srpnja 1853. on piše ocu: »Od vas nemam vijesti već dva mjeseca; a četiri, a možda i više od sestara, a već neko vrijeme od Bertranda (brata). Zar vi mislite da na jednog čovjeka kao što sam ja, koji se ponosim da imam srce nježno i mlado, ovo pomanjkanje vijesti ne pada bolnije od svakog očekivanja? Ja ne mislim da sam sada manje ljubljen no što sam bio uvijek od moje obitelji, ali nesreća obično vrši dva efekta: često pušta da se ugasi svaka ljubav prema nesretnicima, a isto tako često gasi svaku ljubav u nesretnicima prema svima. Ne bojim se, da prvi od ova dva efekta postoji u vama, koliko drugi u meni. Otkako sam izlučen, kao što sam ovdje, do svakog ljudskog i ljubaznog saobraćaja, velika čama, duga robija i sumnja da su me svi zaboravili polako ogorčavaju i osiromašuju moje srce« . . .

Kao što rekoh, izuzevši jezik koji je odgovarao sentimentalnom vremenu epohe, raspoloženje duha je vrlo uočljivo. A tješi me to, da Spaventa zacijelo nije bio slabiji karakter, cmizdravac kao što su drugi. On je bio jedan od malo njih (šezdesetorice) koji, između više od šest stotina ljudi osuđenih 48. nije nikada htio tražiti milost od napuljskog kralja; niti se je odao pobožnosti, naprotiv, kao što često piše, sve se je više uvjeravao da je Hegelova filozofija bila jedini sistem: jedina koncepcija razumnog svijeta i dostojna tadanje misli. Znaš li, napokon, kakav će biti praktični učinak ovog podudaranja između mojih raspoloženja i onih jednoga političkog zatvorenika iz 1848.? Ona mi sada izgledaju komična, smiješno anahronistička. Prošle su tri generacije i veliki je put prevaljen na svim poljima. Ono što je bilo moguće za dje-

dove, nije moguće za unuke (ne govorim o našim djedovima, jer moj je djed, nisam ti nikad rekao, bio upravo pukovnik burbonske žandarmerije i vjerojatno je bio među onima, koji su uhapsili Spaventu, antiburbonca i pristašu Karla Alberta); objektivno, razumije se, jer subjektivno, to jest uzevši pojedinačno čovjeka i čovjeka stvari se mogu izmijeniti.

... Ovo pismo je trebalo biti za moju majku. Molim te piši joj ti, tako da se ne prestraši radi toga što ne prima mojih vijesti.

Draga, grlim te.

Antonio

LII

Kaznionica Turi, 10. veljače 1930.

Draga Julija,

sjetio sam se, razmišljajući o raznim stvarima prošlih godina, kako si ti jednom rekla da Državna knjižara ne samo da nagrađuje prevodioce stranih knjiga, što je prirodno, nego nagrađuje i one koji savjetuju knjige za prijevod, u slučaju da savjet bude prihvaćen. Tako mi je palo na pamet, da ti savjetujem neku od tih knjiga, sa uputama koje mi je moguće imati, dakle nužno sakatim i donekle točnim, s obzirom na prilike u kojima se nalazim. Tako ću lakše doći do pitanja o kojima ću raspravljati u mojim pismima, jer mi se gadi da pišem uobičajene ispraznosti, a moj život ne pruža mnogo priyatnih i zanimljivih motiva. Usput ću skrenuti tvoju pažnju na strujanje u talijanskom intelektualnom životu, na ono što je u tom životu najdublje i najsolidnije.

Prošle godine je izišlo novo izdanje knjige koje već sada pripada evropskoj kulturi: *Stari kapitalizam. Povijest rimske ekonomike* str. 204, izdavač Laterza Bari. Prvo izdanje izišlo

je 1906., na francuskom, prevedeno s talijanskog rukopisa i doživjelo je veliki uspjeh. Karlo Kautsky ga je odmah preveo na njemački, a vjerujem da je prevedeno i na ruski i na druge jezike. Knjiga je bila uperena protiv Mommsenovog nastojanja da se smatra »kapitalističkom« svaku »monetarnu« ekonomiku (Marksovo prebacivanje Mommsenu i to Salvioli kritički razvija i dokazuje), protiv nastojanja koje je danas poprimilo bolesne razmjere preko profesora Rostovceva, ruskog historičara, koji predaje u Engleskoj, a u Italiji preko profesora Barbagalla, učenika Guglielma Ferrera. Salvioli je bio vrlo ozbiljan znanstveni radnik (umro je prošle godine, za vrijeme jednog predavanja na napuljskom sveučilištu). On je prihvaćao teorije historijskog materijalizma u obliku kakav su one poprimile u Italiji kroz reviziju Benedetta Crocea, naime, kao praktični kanon historijskog istraživanja, a ne kao potpuno poimanje svijeta. Sadašnje je talijansko izdanje u cjelini obnovljeno pretprošlo, upotpunjeno u znanstvenom pogledu i oslobođeno onih polemičkih elemenata koji su bili svojstveni 1906. Ukratko, to je nova knjiga, jer je autor umro prije nego što ju je usavršio. Traži nekog prevodioca koji zna jako dobro talijanski i koji je, prema tome, u stanju da shvati sintaktičke nastranosti i pomalo kićene dijelove. Druga je nova knjiga od Francesca Ercolea, sadašnjeg zastupnika u parlamentu: *Od općine do kneževstva*, eseji o historiji javnog prava talijanske Renesanse, izdavač Vallecchi, Firenze. 1929. str. 381. Sadrži četiri rasprave koje su s gledišta kulture koja nije talijanska na razne načine zanimljive. Prva je vjerojatno zanimljiva i van Italije: *Borba klasa na kraju Srednjega vijeka*. Ta studija bi bila odlična kao zasebna knjižica ili kao članak u nekoj velikoj reviji. Sadrži nekoliko očevidnih historijskih naivnosti, kao što je zadovoljstvo da je propao pokret tkalaca vune u Firenci, koji je dopustio kulturni procvat Renesanse, ali ima jako zanimljivih i dosada nepoznatih obavještenja (ovi arhivski dokumenti objavljeni su za vrijeme

rata u skoro tajnim izdanjima za neupućene) o nekim pokušajima, što su se zbili u Firenzi između 1340.—50., organiziranja manufakturnih radnika koji su, originalnim političkim protupotezima, bili izbačeni iz zanatskih udruženja i t. d.

I Ercole pripada istoj historiografskoj struji kao i Salvio-
li, tako zvanoj ekonomsko-pravnoj školi, koja je dijelom obnovila historijsku, a po tradiciji akademsku i retoričnu, i u najboljem slučaju čisto naučnu i filološku doktrinu.

Ne znam, da li ti ove upute mogu u svemu poslužiti i da li ti imaš volju i mogućnost da ih iskoristiš. Svakako one su mi dale priliku da ti pišem o nečemu što nije lijepo vrijeme i stanje mog nervnog sistema: to su jedine stvari koje me zanimaju i koje mi pomažu da kako-tako prebrodim vrijeme. Zašto mi osim o Delijevoj intelektualnom razvitku ne pišeš i o Julijanovom? Nježno te grlim.

Antonio

LIII

Kaznionica Turi, 24. veljače 1930.

Dragi Karlo,

propustio sam dva pisma ne sjetivši se da pišem o jednom poslu, koji me, u izvjesnoj mjeri, zanima »intelektualno« a možda i »moralno«. Htio sam ti već pisati, da se obratiš na Specijalni sud za zaštitu države (u kancelariju) i da zatražiš netaksiranu kopiju osude protiv mene izrečene 4. lipnja 1928., a u svrhu utoka za obnovu procesa. Nema drugih troškova osim iznosa za pravo prijepisa i za kancelariju, a to sigurno ne košta mnogo. Reći ću ti što kanim poduzeti, budući da ti znaš moje mišljenje o tome kako bi ovaj moj pothvat mogao završiti. Prije svega hoću da pročitam osudu. Ranije sam vjerovao da su se osude Specijalnog suda, s obzirom na njegovu

skraćenu proceduru, sastojale u jednostavnom rješenju; međutim, opazio sam da su te osude opširne i da se u njima ukratko iznose svi elementi procesa s nastojanjem da ih se uskladi. Budući da je tako i u mom slučaju, formalan motiv za reviziju najjasnije će pružiti same tvrdnje u »obrazloženju« osude. Poslat ću ti ove podatke sa samom osudom, a ti ćeš ih podnijeti nekom odvjetniku, koji ima malo dobre volje da ih prouči i ako treba uloži utok u granicama zakona. Ja nisam htio imati nikakve veze s advokatom Nicolajem, pa sam se pomalo razljutio kad se Tatjana njemu obratila, neobavijestivši me prethodno o tome. Advokat Nicolaj nas je, nakon presude, kao što rade svi advokati, podmuklo savjetovao da uložimo utok i Terracini se je obratio na Kasaciju, jer ondašnji zakon od studenoga 1926. nije označio nijednu drugu instancu, iako je davao mogućnost utoka, samo što nije kazao na koga treba uložiti utok. Dakle, Nicolaj se je morao staviti u vezu s Terracinijem koji je bio njegov klijent; to je bila njegova dužnost. Mene se to nije ticalo, a s njim nisam mogao uspostaviti vezu. Ali Nicolaj koji je 1928. bio toliko uvjeren u opravdanost utoka, nije više bio 1929., kad je instanca uspostavljena i kad je utok stvarno postao moguć. A ima i drugih razloga koje ne ću da kažem.

Pošto nisam mogao saznati ništa o tome što su drugi suoptuženi mogli odlučiti, ja se sad smatram razriješen od svake podređenosti njihovim prijašnjim inicijativama i radi toga želim proučiti osudu i vidjeti da li je pokušaj obnove procesa osnovan na zakonu. Općenito mislim, da je u ovoj mojoj situaciji, svako prizivanje na zakonitost korisno i obavezno, ne zato da se zavaravam, već da mi savjest bude čista da sam s moje strane, uradio sve ono što mi je zakonski bilo moguće kako bih dokazao da sam pogođen bez zakonske podloge. Prekopiraj mi također i paragrafe zakonika o vojničkom kaznenom postupniku s obzirom na obnovu procesa, tako da mogu dobiti točnu sliku postojećih mogućnosti. Piši mi ono što

ćeš učiniti i kada ćeš učiniti i izvijesti me što prije o stanju svojih poslova. Možda bi se radi molbe (koju ipak moram ja napraviti) — naime da dobiješ kopiju presude — trebao složiti s Tatjanom, ako ona bude u Rimu; tako će tvoje zauzimanje ubrzati stvari. Grlim tebe i sve ukućane i želim sve najbolje Terezininom djeci. Mama mi je pisala da su bila bolesna.

Srdačno.

Antonio

LIV

Kaznionica Turi, 10. ožujka 1930

Draga Tanja,

... Doista me najviše ljuti »mlaka volja« koja potiskuje stvarnu volju; ljuti me kod osoba, koje su mi osjećajno sporedne i koje smatram »suvišnim«; ražalošćuje me kod osoba koje mi nisu sporedne, a koje ne ću i ne mogu suditi utilitaristički, nego želim podstaći i probuditi. Poznavao sam, naročito na Sveučilištu, mnoge mlakonje i slijedio sam tragikomičan razvoj njihove egzistencije: moglo bi se reći, da su mi u sjećanju uzorci jasno određeni i ocrtani, koji me srde kad se, po nekom povezivanju uspomena, jave u svijesti; da, još me srde. I zato, kad u tvojim psihičkim manifestacijama ulovim neki motiv koji podsjeća na neku crtu ovih primjernih uzoraka, srdito se uznemirujem i postajem čak zao prema tebi. Vjeruj, ljubav me goni da te korim baš kao dijete, jer zaista ima nečeg djetinjeg u tim raspoloženjima. Po mom mišljenju, treba stalno biti silno praktičan i stvaran, ne sanjati otvorenih očiju, postaviti pred sebe umjerene i ostvarive ciljeve. Treba, dakle, biti svijestan vlastitih mogućnosti, premda ih želimo i proširiti i produbiti. Čini mi se da je sve ovo toliko

prirodno i obično tako da imam dojam da kao da ti držim dosadnu propovijed poput seoskog župnika.

... Draga, neka ti ne bude žao, što ti kažem ove stvari. U tvojoj dopisnici od 7. nisam shvatio primjedbu o *Cvjetićima Sv. Franje*. Vjerujem, da oni mogu jako zainteresirati, prema tome na koju se točku gledišta čitalac postavi, a i prema širini poznavanja kulturne povijesti tog vremena. Umjetnički su prekrasni, svježi, neposredni. Izražavaju iskrenu vjeru i Franjinu beskrajnu ljubav. Njega su mnogi smatrali novim utjelovljenjem boga, novom pojavom Krista. Radi toga su cvjetići popularniji u protestantskim nego u katoličkim zemljama. U povijesnom smislu oni pokazuju kakav je moćan organizam bila i još uvijek ostala katolička crkva. Franjo se postavio kao inicijator jednoga novog kršćanstva, jedne nove vjere i podizao ogromno oduševljenje kao što je bilo ono u prvim vjekovima kršćanstva. Crkva ga nije službeno proganjala, jer bi to pospješilo Reformaciju za dva stoljeća, ali ga je učinila neškodljivim, raspršila njegove učenike i svela novu vjeru na običan manastirski red u svojoj službi. Ako čitaš *Cvjetice* da ti budu vodičem u životu, onda ih uopće ne shvaćaj. Prije rata se desilo, da je Luigi Luzzatti objavio u »Corriere della sera« jedan cvjetić za kojega je držao da je neobjavljen i pobijao ga opširnomo ekonomsko-društvenom raspravom. Glupost da prasneš od smijeha. Ali danas nitko ne može misliti na taj način: ni franjevci, čija su se pravila i po obliku sasvim izmijenila; oni su se, uostalom, među vjerskim redovima srozali u poređenju s isusovcima, dominikancima i augustincima, naime vjerskim elementima koji su se specijalizirali u politici i kulturi. Franjo je bio komet na katoličkom nebu; kvasac razvoja ostao je naprotiv Dominik (on je dao Savonarolu), a naročito Augustin iz čijeg je reda proizašla najprije Reforma, a kasnije jansenizam. Sv. Franjo nije spekulirao teologijom. Nastojao je da u praksi ostvari načela evanđelja. Njegov pokret bio je popularan sve dotle, dok je

bilo živo sjećanje na osnivača, ali već u fra Salinbenu iz Parme, koji je živio jednu generaciju kasnije. franjevci su prikazani kao veseljaci. A da i ne govorimo o svjetovnoj literaturi: Boccaccio je dokazao kako je javno štovanje prema redu opalo. Kod Boccaccia su svi redovnici franjevci.

Draga, upravo sam ti održao jednu malu lekciju iz povijesti vjere. No možda ćeš tako više uživati u *Cvjetićima*. Nadam se, doista, da ću te vidjeti oporavljenu, a naročito snažnije volje. Nježno te grlim.

Antonio

LV

Kaznionica Turi, 7. travnja 1930.

Draga Tanja,

... *Urag u Pontelungu* je dosta »historijski«, jer su se stvarno zbili pokušaji Baronate i događaji u Bologni od 1874. Kao u svim historijskim romanima na ovom svijetu, opći okvir je historijski, ali nisu pojedina lica i pojedini događaji. uzeti odvojeno. Ono što ovaj roman čini zanimljivim, osim znatne umjetničke vrijednosti, jest skoro potpuno odsustvo sektaške zagrižljivosti kod pisca. U talijanskoj književnosti, izuzev Manzonijev historijski roman, postoji bitno sektaška tradicija u ovoj vrsti prikaza, koja se javlja između 48. i 60. godine. S jedne strane stoji Guerrazzi, a s druge jezuit Bresciani. Za Bresciani su svi rodoljubi bili ološ. kukavice, ubojice i t. d.. dok branioci krune i oltara, kao što se tada govorilo, bijahu sve sami anđeli, anđelčići, koji su sišli na zemlju da čudo pokažu. Kod Guerrazzija, razumijeva se, stvari su se obrtale: svi papisti bijahu vreće najcrnjeg uglja, dok su sve pristaše nacionalnog jedinstva i nezavisnosti bile heroji iz priče. Što se tiče literature iz podliska koja se štampa u na-

stavcima, tradicija se sačuvala sve do pred kratko vrijeme, u dvije tradicionalne grupe; a u takozvanoj umjetničkoj i kulturnoj literaturi jezuitska strana imala je monopol. Bacchelli je u *Uragu u Pontelungu* nezavisan ili skoro nezavisan. Njegov humor je rijetko pristran, izbija iz samih događaja, više nego iz vanumjetničke pristranosti pisca.

O kćeri Coste i Kulišove postoji osobit roman, *Žironda* od Virgilija Broccyhija. Ne znam da li si ga čitala. Vrijedi jako malo, sladunjav je, sav od meda i mlijeka, istog tipa kao romani Georges Ohneta. Priča upravo dogodovštine radi kojih se Andreina Costa udaje za sina katoličkog industrijalca Gavazzija i o nizu dodira između dva ambijenta — katoličkog i materijalističkog — i kako se suprotnosti tupe: *omnis vincit amor*.³⁸ Virgilio Brocchi je naš nacionalni Ohnet.

D'Herbignyeva knjiga o Solovljevu jako je zastarjela, premda je tek sada prevedena na talijanski. D'Herbigny je jezuitski monsinjor velike sposobnosti. Sada je na čelu orijentalne sekcije papinske kurije koja radi na ponovnom ujedinjavanju katolika i pravoslavnih. Štoviše i knjiga *L'Action Française et le Vatican* sada je već zastarjela. To je samo prvi svezak jedne serije, koja se možda još uvijek nastavlja, jer su Daudet i Maurras neumorni da u raznim sosovima serviraju iste stvari. I baš radi toga ovaj svezak, kao izlaganje načela, može još uvijek biti zanimljiv. Ne znam, da li si ti uspjela zahvatiti svu historijsku važnost koju ima za Francusku sukob između Vatikana i francuskih monarhista. Taj sukob, u izvjesnim granicama, odgovara talijanskom pomirenju. Ovo je francuska forma dubokog izmirenja Crkve i Države. Francuski katolici, kao masa organizirana u francuskoj Katoličkoj akciji, otpadaju od monarhističke manjine, prestaju, dakle, biti moćna narodna rezerva za legitimistički državni udar i nastoje formirati veliku vladajuću republikansko-katoličku

³⁸ Ljubav sve pobjeđuje. (Op. pr.)

stranku, koja bi htjela progutati i sigurno će progutati znatan dio sadašnje radikalne stranke (Herriot i kompanija). Tipičan slučaj se desio 1926., za vrijeme francuske parlamentarne krize: dok je »*L'Action Française*« najavljivala i objavljivala imena budućih ministara, koji su trebali ući u sastav provizorne vlade, koja bi pozvala pretendenta Ivana IV., Orleanskog, dotle je vođa katolika prihvatio da uđe u sastav jedne vlade republikanske koalicije. Strašan bijes Daudeta i Maurasa protiv kardinala Gasparrija i papinskog nuncija u Parizu treba pripisati tome što su oni postali svjesni da su već tada politički izgubili barem 90%, a i to je malo rečeno.

Nježno te grlim.

Antonio

LVI

Kaznionica Turi, 19. svibnja 1936.

Draga Tatjana,

primio sam tvoja pisma i dopisnice. Ponovo me nasmijalo tvoje čudnovato shvaćanje mojih tamničkih prilika. Ne znam, da li si čitala Hegela, koji je napisao »zločinac ima pravo na svoju kaznu«. Manje više ti me zamišljaš kao nekog tko neprestano traži pravo da trpi, da bude mučen, da ne bude prevaren ni za jedan minut, ni za jednu nijansu svoje muke. Bio bih novi Gandhi koji pred rajom i paklom hoće da utvrdi patnje indijskog naroda, novi Jeremija ili Ilija ili ne znam sam koji još prorok izraelski, što idāše na trg da jede nečist, nudeći se tako kao žrtva bogu osvete i t. d., i t. d. Ne znam kako si došla do tog shvaćanja, naivnog ukoliko se odnosi na tebe, a dosta nepravednog prema meni; nepravednog i nerazboritog. Rekao sam ti da sam izvanredno praktičan. Mislim da me razumiješ što hoću da kažem ovom izrekom, jer se nimalo ne trudiš da se preneseš u moj položaj (vjerojatno je, dakle, da

ti se ja pričinjaam kao neki komedijaš ili što ja znam). Moja praktičnost se sastoji u ovome: došao sam do saznanja da onaj tko udara glavom o zid ne razbija zid već glavu. Vrlo jednostavno kao što vidiš, a ipak teško shvatljivo za nekoga tko nije nikad morao misliti da može udariti glavom o zid, ali je čuo da je dosta reći: *Sezame otvori se!* da bi se zid otvorio. Tvoj stav je nesvijesno okrutan, ti vidiš okovana čovjeka (stvarno ga ne vidiš okovana i ne možeš sebi predstaviti te okove), koji ne će da se miče, jer se micati ne može. Ti misliš da se ne miče, jer ne će da se miče (ne vidiš da su mu okovi razderali meso radi toga što se htio maknuti) i onda daj da ga podbadamo ognjenim šiljcima. Što postižeš? To da se previja i okovima od kojih krvari pridodaješ opekline. Ova strašna slika, kao iz romana u nastavcima o španjolskoj inkviziciji, mislim da te ne će uvjeriti i da ćeš ti nastaviti; a pošto su mu ognjeni šiljci čisto metaforički, dogodit će se da ću ja i dalje slijediti moju »praksu«: da ne probijam zidine udarcima glave (koja me već dosta boli, a da bih mogao podnositi slične sportove) i da stavim na stranu ove probleme za čije rješenje nedostaju nužni elementi. Ovo je moja snaga, moja jedina snaga i baš nju bi mi htjela oduzeti. A to je uostalom, snaga koja se, nažalost, ne može dati drugima. Može se izgubiti, ne može se ni pokloniti, ni prenositi. Ti, mislim, nisi dovoljno razmišljala o mom slučaju i ne znaš ga rastaviti na njegove sastavne dijelove. Podvrgnut sam različitim zatvorskim režimima: postoji zatvorski režim, koji se sastoji od četiri zida, od rešetki, vučjih ždrijela i t. d. i t. d. Računao sam na njega, kao na drugostepenu vjerojatnost, jer prvotna vjerojatnost od 1921. do studenoga 1926. nije bio zatvor, nego gubitak života. Ono što nisam predvidio, bio je drugi zatvor, koji se nadovezao na prvi, a sastoji se u tome da sam odrezan ne samo od društvenog, već i od porodičnog života.

... Nježno te grlim.

Antonio

LVII

Kaznionica Turi, 2. lipnja 1930.

Draga Tanja,

... Hoću da ti pišem o jednoj stvari, koja će te ili rasrditi ili nasmejati. Prelistavajući mali Larousse sjetio sam se dosta čudnog problema. Kao dijete bio sam neumoran lovac na gušterice i zmijske, kojima sam hranio prekrasnog sokola što sam ga bio pripitomio. Za vrijeme tih lovova po poljima mog mjesta (Ghilarze) naišao sam tri ili četiri puta na životinju sličnu običnoj zmijski (guji), s tom razlikom što ima četiri nožice: dvije blizu glave, a dvije dosta udaljene od prvih, blizu repa (ako se tako može nazvati). Životinja je duga od šezdeset do sedamdeset centimetra, predebela u odnosu na dužinu; njezina debljina odgovara debljini zmijske od metra i dvadeset ili jednog i po centimetra. Noge joj nisu jako potrebne, jer bježi klizeći polako. U mom mjestu ovaj reptil zovu *scurzone*, što bi značilo skraćenic (curzo znači kratak); ime je sigurno dobio po tome što izgleda kao skraćena zmijska (pazi, postoji i sljepić, međutim je kratkoća njegova tijela proporcionalna debljini). U Santa Lussurgiu, gdje sam svršio tri posljednja razreda gimnazije, upitao sam profesora prirodopisa (koji je bio ustvari inženjer u mjestu) kako se na talijanskom zove *scurzone*. On se nasmejao i rekao mi da je to izmišljena životinja, poskok ili zmaj, i da ne pozna nijednu životinju kao što je ta koju sam ja opisao. Dječaci iz Santa Lussurgia razjasniše da je u njihovu mjestu *scurzone* baš zmaj i da se životinja, koju sam opisao, zove *coloru* (coluber latinski), dok se zmijska zove *colora*, u ženskom rodu, ali profesor reče da su sve to seljačke praznovjericke i da ne postoji zmijska s nogama. Ti znaš, kako može raspaliti jednog dječaka kad čuje da mu ne daju za pravo, a zna, naprotiv, da ima pravo, ili da mu se naprosto rugaju kao praznovjernom u jednoj realnoj stvari. Mislim da treba zahvaliti ovoj reakciji

protiv autoriteta, stavljenog u službu neznanja i sigurnog u se, što se još sjećam tog događaja. U mom mjestu nisam nikad čuo govoriti o zlokočnim osobinama zmaja *scurzona*, dok su ga se po drugim mjestima bojali i okružili pričama. Baš sada sam u Laroussu, među slikama reptila, vidio jednog reptila iz obitelji gušterica, *sepsa*, a to je baš zmija s četiri noge. Larousse kaže, da živi u Španiji i Južnoj Francuskoj, da je iz obitelji *scincidesa*, čiji je tipični predstavnik *scinque* (možda zelenbač?). *Seps* po obliku ne odgovara *scurzonu* mog mjesta: *seps* je zmija pravilna, tanka, duga, proporcionalna i njene su nožice pričvršćene skladno uz tijelo. *Scurzone* je, naprotiv, odvratan, glava mu je jako debela, nije mala kao glava u zmija; »rep« je čunjast; dvije prednje nožice previše su blizu glave i previše udaljene od stražnjih nogu. Noge su bjelkaste, kao u glavašice i daju utisak nakaznosti i abnormalnosti. Čitava životinja, koja živi u vlažnim mjestima (uvijek sam je vidio kad sam prevrtao veliko kamenje), djeluje nakazno, ne kao gušterica ili zmija, koje su, ako isključimo opću odvratnost čovjeka prema reptilima, na kraju krajeva, elegantne i graciozne. Sada bih htio da mi ti kažeš iz svog iskustva o prirodopisu, da li ova životinja ima neko talijansko ime i da li je poznato da živi na Sardiniji. Vjerojatno pripada istoj obitelji kao francuski *sepsi*. Moguće da je priča o zmajevima spriječila da se ta životinja traži na Sardiniji. Profesor iz Santa Lussurgija nije bio glup, naprotiv, bio je jako učen, sakupljao je mineraloške zbirke i t. d., pa ipak nije vjerovao da postoji *scurzona* kao doista nogata stvarnost, bez otrovanog daha i zapaljenih očiju. Jasno, ova životinja je prilično rijetka: nisam je vidio više od šest puta i uvijek ispod odvaljenog kamenja, dok sam zmija vidio na hiljade, a da nisam morao micati kamenje.

Draga Tanja, ne ljuti se mnogo na ova moja udaljavanja.

Nježno te grlim

Antonio

LVIII

Kaznionica Turi, 16. lipnja 1930.

Draga Tanja,

u tvojoj posljednjoj dopisnici mnogo me je nasmijalo tvoje tvrđenje, prema kome je meni stalo do toga da mi se čestita imendan. Ne znam tko ti je otkrio ovu tajnu, koju sam brižljivo skrivao u najintimnijim uglovima najdublje podsvijesti; toliko sam je i toliko je tajna, da od šest godina dalje nisam više ni znao da je imam (jedino sam do svoje šeste godine primao poklone za imendan). Bojim se, da ćeš otkriti tko zna kakvu još sakrivenu ranu, možda onu da sam htio postati fratar trapist ili da sam se htio upisati u Družbu Isusovu. Samo jednu tajnu želju hoću da ti otkrijem; uvijek me je mučila, i nikad je nisam uspio zadovoljiti, a možda je, jao, nikada i ne ću zadovoljiti: da okusim smjesu prženih bubrega i mozga od *barbyrussa* nosoroga! Draga Tanja, svakako ti se zahvaljujem na čestitkama uz jednostavno upozorenje da sv. Antun, moj zaštitnik, nije onaj u lipnju nego onaj u siječnju koga prati *bábyrussa*⁴⁰ evropske pasmine. Nažalost, *babyrussa* nastava jedino otoke Sonda te je stoga jako teško doći do njega, a još teže ga je dobiti u obliku svježih bubrega i mozga.

Draga Tanja, mnogo ti zahvaljujem na ostalim vijestima što si mi ih poslala. Nježno te grlim.

Antonio

⁴⁰ Podvukao direktor zatvora. *Babyrussa* je inače vrst divlje svinje. Zivi na Celebesu Buri i to u močvarnim krajevima.

LIX

Kaznionica Turi. 14. srpnja 1930.

Draga Tanja.

... Ovih posljednjih dana dogodila se jedna mala istinska novost. Saopćeno mi je, da mi se od kazne oprašta godina, četiri mjeseca i pet dana zatvora. Čitava kazna svedena je tako na devetnaest punih godina, a dan izlaska iz zatvora pomaknut je od 2. svibnja 1947. na 20. siječnja 1946. U obavještenju se spominje odluka Specijalnog suda od svibnja 1930.. a u vezi s dekretom od 1. siječnja koji se odnosi na mjeru što je preduzeta prilikom vjenčanja princa nasljednika. Kao što vidiš radi se o pravoj i istinskoj novosti, jer se već bilo ukorijenilo uvjerenje da se dekret od siječnja ne će primijeniti na one što ih je osudio Specijalni sud. Međutim, oprost je dat, a ja, kao i mnogi drugi, mislim, da mi nije oprostena samo jedna godina. nego jedna godina, četiri mjeseca i pet dana. Kako da se objasni sve to? Ja objašnjavam ovako: u osudama koje su izrečene radi tobožnjih zločina počinjenih prije specijalnog zakona bilo je više glavnih točaka optužbe. te su prema tome presude izrečene na temelju starog zakonika Zanardelli. Ja sam imao šest točaka optužbe. One su ukupno iznašale trideset i jednu godinu i osam mjeseci, što robije što zatočenja, a to je po pravno-sudskom sabiranju iznijelo dvadeset godina, četiri mjeseca i pet dana. Mislim, da je sud primijenio ukaz od jedne godine oprosta, na tri, četiri, možda i pet točaka optužbe, ponavljajući, dakle, račun sudsko-pravnog sabiranja tako da se dobio odbitak od šesnaest mjeseci i pet dana. Ovo sam ti sve napisao. jer želim saznati, je li moja pretpostavka točna i na koje je točke optužbe primjenjen oprost. Hoćeš li se raspitati? Čim se malo oporaviš, možda bi mogla svratiti do sudske pisarne i moliti

da ti sve to razjasne. Ne znam da li postoji neko drugo sredstvo. Možda bi to mogla upitatí P-a.⁴¹

Srdačno te grlim.

Antonio

LX

Kaznionica Turi, 28. kolovoza 1930.

Draga manta,

mного su mi se dopale dvije male fotografije koje mi je donio Nannaro.⁴² Iako tehnički nisu uspjele ipak daju dosta neposredan utisak tvoje fizionomije i tvog izraza. Čini mi se da si, usprkos tvojih godina i svega ostalog, prilično sačuvala mladost i snagu. Sigurno imaš vrlo malo bijelih vlasi i tvoj je izgled veoma živahan, premda ponešto, kako bih rekao? ... matronski. Kladim se, da ćeš još i praunuke vidjeti i to velike, baš velike. Napravít ćemo veliku fotografiju, jednog budućeg dana, na kojoj će biti sve generacije s tobom u sredini da red učiniš. Mea⁴³ je jako porasla, ali je još uvijek jako *spaba i ada*.⁴⁴ Nannaro je, po onome, što ste mu pisali, vjerovao da je njegova kćerka tko zna kakvo čudovište znanja i genijalnosti. Radi toga je prešao u drugu krajnost i zaboravio da djevojčica ima samo devet ili deset godina. Ali ipak ima pomalo i pravo, a naročito kad se sjeti.

⁴¹ Piero Sraffa, profesor političke ekonomije u Cambridgeu. Gramsci ga je upoznao u Torinu za vrijeme svojih studija i s njim je bio uspostavio prisne prijateljske veze. Prof. Sraffa se istakao za Gramscijevog desetgodišnjeg tamnovanja pomažući mu i održavajući stalnu pismenu vezu s Tatjanom Schucht; često je dolazio u Italiju, a pošlo mu je za rukom, da par puta razgovara s Gramscijem. Za Gramscijevu sudbinu-zainteresirao je mnoge engleske videne ličnosti.

⁴² Gennaro Gramsci, brat Antonijev.

⁴³ Mea, Edmea, kćerka Gennara Gramscija.

⁴⁴ Na sardinskom dijalektu: gruba, neugladena.

da smo mi u toj dobi bili intelektualno zreliji i razvijeniji. Ovo i mene također čudi. Čini mi se, da je Mea suviše djetinjasta za svoju dob, baš za svoju dob, da nema drugih ambicija do tih da lijepo izgleda, nema unutaršnjeg života, nema osjećajnih potreba osim manje-više životinjskih (taština, i t. d.). Možda ste je suviše razmazili i niste je prisiljavali da se disciplinira. Istina, ni ja ni Nannaro ni ostali nismo bili prisiljeni da se discipliniramo, ali smo to učinili mi sami. Ja se sjećam, da bih u Meinim godinama bio umro od stida da sam napravio toliko pravopisnih pogrešaka. Sjećam li se kako sam do kasnoga čitao i kakvim sam sve lukavštinama pribjegavao da dođem do knjiga. Pa i Terezina je bila takva, premda je i ona bila djevojčica kao Mea i fizički sigurno još dražesnija. Htio bih znati što je Mea dosada pročitala. Čini mi se, po onome kako piše, da osim školskih knjiga jamačno ništa drugo ne čita. Ukratko, morate nastojati da je privikavate na discipliniran rad i da malo suzite njen »mondeni« život: manje uspjeha taštine, a više bitne ozbiljnosti. Neka mi Mea piše i reci joj da mi ispriča svoj život, i t. d., i t. d. Sve vas ljubim. Nježno te grlim.

Antonio

LXI

Kaznionica Turi, 22. rujna 1930.

Draga mama,

svojevremeno sam primio od Karla novčano pismo s dvije stotine lira. Ne osjećam se loše i nisam bio bolestan. Pomanjkanje pisama bilo je prouzrokovano drugim razlozima. Nisam primio Nannarovo pismo, koje mi je Karlo najavio. Zaista se nadam, kao što mi Karlo piše, da će mu konačno uspjeti da te energično liječi. Znaš, uvijek mislim da se ti

suviše pouzdavaš u svoju nekadašnju snagu. u onu snagu koju si nekad imala, onda kad si bila uvijek zdrava, te se stoga nerado držiš liječničkih savjeta i zapuštaš se. Karlo i Grazietta morali bi te prisiliti na liječenje i ne bi ti smjeli dozvoliti da se umaraš, pa makar te i za stolicu vezali. Ali bit će da Grazietta nije jako energična, a i Karlo je vjerojatno mekana srca, te ćeš možda ti i dalje stajati pored štednjaka, a zatim ugrijana izlaziti u dvorište i t. d. Ah! Pepina Marcias, trebalo bi da je kraj tebe jedan sin kao što sam ja, koji bi te prisilio da se liječiš kako treba, i koji te ne bi pustio da trčiš tamo amo kao lasica. Draga mama, piši mi ili neka mi pišu o tvom zdravlju. Ljubim sve u kući, a tebe nježno grlim.

Antonio

LXII

Kaznionica Turi, 6. listopada 1930.

Draga Tanja,

bio sam zadovoljan Karlovim dolaskom. On mi je kazao da si se prilično oporavila, no htio bih imati točnije vijesti o tvom zdravlju. Zahvaljujem ti na svemu onom što si mi poslala. Nisu mi još uručili dvije knjige: fašističku bibliografiju i Chestertonove priče koje ću iz dva razloga rado pročitati. Prvo, jer predpostavljam da su bar toliko zanimljive koliko i prva serija, a drugo, jer ću se truditi da obnovim onaj utisak koji su, vjerojatno, na te proizvele. Pripinjam ti, da će to biti moje najveće uživanje. Točno se sjećam tvog raspoloženja, dok si čitala prvu seriju: ti si posjedovala sretnu sklonost da primaš najneposrednije utiske, one koji nisu mnogo zamučeni kulturnim talozima. Nisi ni opazila da je Chesterton prije pisao profinjenu karikaturu poli-

cijskih novela, nego same policijske novele u pravom smislu. Otac Brown je katolik koji se ruga mehaničkom načinu mišljenja kod protestanata i knjiga je u osnovi apologija rimske crkve uperena protiv anglikanske. Sherlock Holmes je »protestantski« policajac, koji rješava kriminalni čvor polazeći izvana, oslanjajući se na nauku., na pokusni metod, na indukciju. Otac Brown je katolički svećenik, koji kroz rafinirana psihološka iskustva što proizlaze iz ispovijedanja i neprestanog rada kazuističkog morala otaca, ne zanemarujući ipak nauku i iskustvo, ali oslanjajući se naročito na dedukciju, tuče Sherlock Holmesa potpuno, prikazuje ga kao umišljenog dječaćića i otkriva njegovu ograničenost i ništavost. S druge strane Chesterton je veliki umjetnik, dok je Conan Doyle bio osrednji pisac, premda je postao barun radi literarnih zasluga. Stoga kod Chestertona postoji stilski razmak između sadržaja, policijskog zapleta i forme, zatim fina ironija prema predmetu o kojem se raspravlja, što pričanje čini još ugodnijim. Što misliš? Sjećam se, da si ti čitala ove novele kao da su to kronike o istinitim događajima i ti si se toliko uživjela da si izražavala iskreno divljenje prema ocu Brownu i prema njegovom čarobnom oštroumlju, na tako naivan način, koji me je izvanredno zabavljao. Ne smiješ se uvrijediti, jer u ovoj zabavi bijaše oštrica zavisti radi te tvoje sposobnosti svježega i iskrenog primanja dojmova, da tako kažem.

... Nježno te grlim.

Antonio

LXIII

Kaznionica Turi. 6. listopada 1930.

Draga Julija,

primio sam dva tvoja pisma: jedno od 16. kolovoza i drugo naknadno, vjerujem od rujna. Htio bih ti opširno pisati, ali mi nije moguće, jer, u izvjesnim momentima, ne mogu povezati uspomene i utiske, koje osjećam čitajući tvoja pisma. Nažalost, mogu pisati samo u dane i sate koje ne određujem ja, a koji se nekad poklapaju s momentima nervozne depresije. Mnogo me veseli ono što mi pišeš: da si primijetila istovjetnost naših misli kad si ponovo pročitala moja pisma od 28. i 29. Ipak bih htio znati u kakvim okolnostima i u kojoj stvari si ti naročito primijetila ovu istovjetnost. U našem dopisivanju upravo nedostaje jedno efektno i stvarno »dopisivanje«: nije nam nikad uspjelo da zametnemo jedan »dijalog«. Naša pisma su niz »monologa«, koji se često ni u općim crtama ne mogu složiti; a ako se tome doda element vrijeme, koji tako djeluje da se zaboravlja ono što je prethodno napisano, dojam se čistog »monologa« pojačava. Nije li tako? Sjećam se jedne narodne skandinavske priče: tri giganta stanuju u Skandinaviji udaljeni jedan od drugog kao velike planine. Poslije hiljadugodišnjih šutnji, prvi gigant vikne ostaloj dvojici: »Čujem gdje muče jedno stado krava!« Poslije tri stotine godina umiješa se drugi gigant: »I ja sam čuo mukanje!« A poslije novih tri stotine godina treći gigant dojavljuje: »Ako nastavite s tom larmom, ja odoh!« Baš nemam volje da pišem, puše jugo koje čovjeku daje dojam kao da je pijan.

Draga, nježno grlim tebe i našu djecu.

Antonio

LXIV

Kaznionica Turi, 3. studenoga 1930.

Draga Tatjana,

... Moje zdravlje je uvijek isto, i svim silama nastojim zadržati barem sadašnje stanje. Glavni problem je nesanica, koju nije moguće pobijediti terapijskim sredstvima već jedino ublažiti, jer je samo djelomično uvjetovana organskim razlozima, dok je velikim dijelom uvjetovana vanjskim, manje ili više mehaničkim razlozima koji se ne mogu razdvojiti od tamničkog života. Vodio sam statistiku za mjesec listopada: samo dvije noći sam spavao pet sati, devet čitavih noći nisam nikako spavao, ostale noći sam spavao manje od pet sati, u različitoj mjeri, što bi poprečno iznosilo nešto više od dva sata na noć. Sam se ponekad čudim, da još uvijek odolijevam i da još nisam doživio opći slom. Redovito uzimam *Sedobrol*. Uzimam ga, ponavljam, ne bih li zadržao bar sadašnju razinu svojih fizičkih kondicija...

Draga, nježno te grlim.

Antonio

LXV

Kaznionica Turi, 4. studenog 1930.

Draga Julija,

ne znam, da li se još uvijek nalaziš u Sociu i da li će ti ovo pismo biti otposlano ili si se već vratila s odmora. Stoga ti ne pišem dugačko pismo po modi doktora Grilla, pismo što sam ga već bio smislio u svoj njegovoj strukturi akademske disertacije. Bit će za drugi put. Obavještavam te, međutim, da je »sve otkriveno,« da za me više nema tajni, da

sam, dakle, do u sitnice obaviješten o tvom pravom stanju zdravlja. Bilo je to, da kažem istinu, ono što se u Italiji zove »tajna očevidnih stvari«, jer meni je bilo jasno da se ti osjećaš dosta loše ili da u najmanju ruku prolaziš kroz duševnu krizu, koja je morala imati fiziološku bazu; bio bih jako bijedan »književnik« kad to ne bih shvatio čitajući tvoja pisma, koja sam poslije prvog, kazat ću desinteresiranog, čitanja (u tome me vodi samo ljubav prema tebi), ponovo čitao, kazat ću, kao književni i psihoanalitički »kritik«. Za me je književni (jezični) izraz, odnos između sadržaja i forme: analiza mi pokazuje ili mi pomaže da shvatim da li između forme i sadržaja postoji potpuno slaganje ili postoje pukotine, pretvaranja, i t. d. Može se i pogriješiti, naročito ako se izvode mnogi zaključci, ali ako se razumno rasuđuje, može se mnogo toga shvatiti, a u najmanju ruku opće raspoloženje duha. Sve ovo ti pišem da te obavijestim kako mi sada već moraš i možeš pisati s krajnjom otvorenošću. Primio sam neke fotografije naše djece, tehnički jako neuspjele, ali za mene svejedno veoma zanimljive.

Srdačno te grlim.

Antonio

LXVI

Kaznionica Turi, 17. studenoga 1930.

Draga Tatjana,

primio sam dopisnicu od 10. studenoga i pismo od 14. Nastojat ću odgovoriti po redu na tvoja pitanja. Za sada mi ne moraš slati knjiga. One što imaš drži postrance i čekaj dok te obavijestim da ih pošalješ. Htio bih se najprije otresti svih starih revija, koje sam već četiri godine nagomilavao: prije nego ih otpremim, pregledavam ih da bih pradio bilješke

o pitanjima koja me najviše zanimaju. To mi, naravno, oduzima dobar dio dana, jer su bilješke popraćene sjećanjima, komentarima i t. d. Usredotočio sam se na tri ili četiri glavna pitanja, jedno od kojih je pitanje o kozmopolitskoj funkciji koju su vršili talijanski intelektualci sve do sedamnaestog vijeka. Ovo se pitanje dijeli na više poglavlja: Renesansa i Machiavelli, i t. d. Kad bih mogao dobiti na uvid potreban materijal, vjerujem da bi se mogla napisati jedna zaista zanimljiva knjiga, koja još ne postoji; kažem knjiga da ne kažem samo uvod i izvjestan broj radova, koji se bave istim predmetom, jer pitanje se predstavlja različito u raznim epohama a trebalo bi, po mom mišljenju, otpočeti od vremena Rimskog Carstva. Međutim, pišem bilješke i radi toga što me čitanje relativno neznatnog materijala što imam sjeća nekadašnjeg čitanja. S druge strane, stvar za me nije sasvim nova, jer sam prije deset godina napisao jedan esej o pitanju jezika prema Manzoniu i to je zahtijevalo izvjesno istraživanje o organizaciji talijanske kulture, od onog vremena otkad se je pisani jezik (takozvani srednji latinski, to jest latinski kojim se je pisalo od 400. do 1400. poslije Krista) potpunoma odvojio od jezika kojim je narod govorio, a taj se je, nakon propasti rimskog centralizma, razbio na mnoštvo narječja. Poslije ovoga srednjeg latinskog nadošao je narodni jezik, koji je bio ponovo preplavljen humanističkim latinskim. Tako se stvorio jedan učeni jezik, narodni po rječniku ali ne po fonologiji a još manje po sintaksi, koja je uzeta iz latinskog; tako je postojao i dalje dvostruki jezik, jedan narodni ili dijalektalni i jedan učeni ili jezik intelektualaca i naobraženih klasa. Sam Manzoni je kod prerade *Zaručnika* i u svojim traktatima o talijanskom jeziku, ustvari uzimao u obzir samo jedan vid jezika, rječnik, a ne sintaksu koja je napokon bitni dio svakog jezika. To je toliko istinito, da je engleski germanski jezik iako ima više od šezdeset od sto latinskih i neolatinskih riječi, dok je rumunjski neolatinski

jezik premda ima više od šezdeset od sto slavenskih riječi i t. d. Kao što vidiš pitanje me toliko zanima da me je za sobom povuklo.

... Grlim te.

Antonio

LXVII

Kaznionica Turi. 17. studenoga 1930.

Draga Terezina,

primio sam tvoje pismo od 11. zajedno s fotografijom tvoje djece. Ona su jako simpatična i dražesna, a čini mi se, da su također zdrava i jaka. Doista sam se začudio kako je Franco ojačao; prije izvjesnog vremena si mi poslala njegovu fotografiju na kojoj je izgledao mršav i nježan; sada se jasno vidi da je jak, brz i živahan. Baš sam zadovoljan i bio bih ti zahvalan, kad bi jednu kopiju iste fotografije poslala Tatjani, koja će je poslati Juliju. Ja sam joj poslao nekoliko primjeraka drugih fotografija (tehnički vrlo neuspjelih), a ona mi je pisala da su Delija i Julijana jako zainteresirale i da su postavljali mnoga pitanja.

Bio sam veoma zabrinut, jer već više od mjesec dana nemam vijesti o mami. Karlo mi poslije svog putovanja u Turi nije više pisao (ja bar nisam primio njegovih pisama); osim toga ni Nannaro mi nije nikad pisao, usprkos svih svojih obećanja (u njegovu slučaju je ipak moguće da pisma nisu stigla). Ti bi se morala odlučiti, da mi ponekad pišeš opširnije, a naročito mnogo o tvojoj djeci. To me mnogo zanima. Svida mi se tvoja primjedba da Franko piše »duga pisma na svoj način«, koja vas zabavljaju. Znači da ima fantazije, da ima nešto da kaže i da se muči da izrazi ono što mu se vrti po glavi. Tko zna da li će sličiti na nas dvoje.

Sjećaš li se kako smo bili fanatični što se tiče čitanja i pisanja? Čini mi se da si ti, kad ti je bilo otprilike deset godina, pročitala sve Zakone, nemajući više drugih knjiga. Čini mi se, naprotiv, da Mimi nema mnogo fantazije: ima začudeni izraz nekoga tko je toliko zabavljen divotama svijeta, da nema vremena da tlapi za svoj račun. Čini mi se, da je mala najzadovoljnija time što je zaštićuju dvoje starijih, te se stoga može bezbrižno pouzdati u fotografski aparat koji izgleda kao *moro cabbanu*⁴⁶. . . Čak mi se čini da izgleda pomalo izazovno s glavom nahero. Jesam li se prevario? Naravno, fotografija umrtvljuje vrlo nemiran pokret tijela i moguće je da se krivo protumači jedan jedini stav, pa i onda ako je jako dramatičan kao na fotografiji tvoje djece.

Piši mi također o mami i o stvarnom stanju njenog zdravlja. Nadjačaj dosadu, ne daj da te uništi jednolična sredina ureda, njegovih posjetilaca i njihove nesnosne i blesave brbljarije. Budi živahna kao nekad (ne u fizičkom smislu, jer živahna u tom smislu nisi nikad bila, već u intelektualnom), da bi mogla dobro upravljati djecom kad nisu u školi i ne prepuštaj ih njima samima, kao što se suviše često događa naročito u takozvanim »dobrim« porodicama.

Srdačno te grlim.

Antonio

LXVIII

Kaznionica Turi, 1. prosinca 1930.

Draga Tatjana,

. . . Bio bih zadovoljan, kad bi uspjela pronaći, u nekoj rimskoj knjižari, listopadski svezak revije »Nova Italija« koju uređuje profesor Luigi Russo i kad bi ga mogla poslati

⁴⁶ Na sardinskom dijalektu: vukodlak.

Juliji. U njoj je objavljeno pismo u kojem se govori o uglađenoj polemici što se desila na internacionalnom kongresu filozofa održanom nedavno u Oxfordu, između Benedetto Crocea i Lunačarskog u vezi s pitanjem: da li postoji ili može li postojati estetska doktrina historijskog materijalizma. Pisano je možda od samog Crocea, ili u najmanju ruku od nekog njegovog učenika i to je pismo čudno. Iz tog se pisma vidi da se Croceov stav prema historijskom materijalizmu potpuno izmijenio od stava što ga je on zauzimao prije nekoliko godina. Sada Croce tvrdi, ništa manje, da historijski materijalizam pokazuje vraćanje na stari teologizam... srednjovjekovni, na predkantovsku i predkartezijansku filozofiju. Nevjerojatna stvar koja pobuđuje sumnju da i on, usprkos svoje olimpijske vedrine, počinje suviše često drijemati, češće nego što se je to Homeru događalo. Ne znam, da li će napisati neku posebnu raspravu o ovom pitanju. Bilo bi zanimljivo i vjerujem da mu ne bi bilo teško odgovoriti, crpeći iz samih njegovih djela potrebne i dovoljne dokaze. Vjerujem, da je Croce pribjegao vrlo prividnom polemičkom lukavstvu i da je njegov sud prije čin volje, da dakle ima praktičnu svrhu, nego historijsko filozofski sud. Da su mnogi takozvani teoretičari historijskog materijalizma pali u filozofsku poziciju sličnu onoj srednjovjekovnog teologizma i da su od »ekonomske strukture« napravili jednu vrstu »nepoznatog boga« možda se može dokazati. A što bi to značilo? Bilo bi isto kao kad bi se htjelo suditi o vjeri pape i isusovaca, a govorilo o praznovjerju bergamskih seljaka. Croceov stav prema historijskom materijalizmu slični mi na stav ljudi Renesanse prema luteranskoj reformi: Erazmo je govorio: »gdje ulazi Luter, iščezava civilizacija«, a ipak historičari pa i sam Croce danas priznaju da su Luter i Reformacija bili početak čitave moderne filozofije i civilizacije uključivši Croceovu filozofiju. Čovjek Renesanse nije shvaćao da je jedan veliki pokret intelektualne i moralne

obnove, ukoliko se je utjelovljavao u širokim narodnim slojovima, kao što se je dogodilo sa luteranstvom, odmah primao grube pa čak i sujevjerljive oblike i da je to bilo neizbježno radi same činjenice što je njemački narod bio protagonista i stjegonoša Reformacije, a ne malobrojna aristokracija velikih intelektualaca. Bude li mogla, Julija bi me trebala obavijestiti o tome, da li će polemika Croce-Lunačarski prouzrokovati intelektualne pojave od neke važnosti.

Draga, moram uručiti pismo. Nježno te grlim.

Antonio

LXIX

Kaznionica Turi, 15. prosinca 1930.

Draga mama,

ne mogu sebi razjasniti što se to događa. Karlo mi nije pisao već više od tri mjeseca. Tvoje posljednje pisamce primo sam, valjda, prije dva mjeseca. Prije otprilike mjesec i po dana primio sam jedno pismo od Terezine na koje sam odgovorio i više nisam dobio odgovora (Terezini sam pisao točno prije četiri sedmice).

Pomišljao sam, da je Karlo možda zbog mene imao nekih neugodnosti i da on ne će ili mi ne zna razložiti svoje duševno stanje poremećenosti i oklijevanja. Stoga bih ga molio da me umiri on sam ili neka on potakne Meu da mi napiše jedno pismo koje bi me razuvjerilo. Želio bih također da me malo češće obavještavaju o tvom zdravlju. Jesi li ojačala? Ako nemaš snage da pišeš neka netko umjesto tebe piše dopisnice, a ti samo stavi tvoj potpis: za me će to biti dovoljno. Dragaa mama, ovo je peti Božić koji provodim bez slobode, a četvrti u zatvoru. Zaista, stanje zatočenika u kojem sam proveo Božić 1926. na Usticij bilo je neka vrst raja

lične slobode u poređenju sa stanjem zatvorenika. Nemoj, međutim, misliti, da sam izgubio spokojstvo. Stariji sam za četiri godine, imam mnogo sijedih kosa, izgubio sam zube, ne smijem se više s užitkom kao nekoć, ali vjerujem da sam postao pametniji, da sam obogatio svoje iskustvo o ljudima i stvarima. Uostalom, nisam izgubio smisao za život. Još uvijek me sve zanima i siguran sam, iako više ne mogu *zaccurrare sa fae arrostia*,⁴⁷ da ipak ne bih osjetio nelagodnost kad bih druge vidio i čuo *zaccurrare*. Dakle, nisam ostario, zar ne? Starimo onda kad se počinjemo plašiti smrti i kad osjećamo nelagodnost gledajući druge da rade ono što mi više ne možemo raditi. Siguran sam da u tom pogledu ni ti nisi ostarjela, usprkos svojih godina i da si odlučila dugo živjeti, tako da bi nas uzmogla ponovo vidjeti sve zajedno i da bi mogla upoznati sve svoje unučiče. Dokle god netko hoće da živi, dok osjeća užitak nad životom i dok želi postići još neki cilj, dotle se odupire svim nemoćima i svim bolestima. Moraš se ipak uvjeriti da treba donekle štedjeti vlastite snage i ne ostati uporno kod toga da treba raditi svim snagama kao u prvoj mladosti. Upravo sad mi se čini, da mi je Terezina u svom pismu, s izvjesnim nestašlukom, spomenula, kako ti još uvijek hoćeš da radiš i kako ne ćeš da se odrekneš prvenstva u kućnim poslovima. Moraš se, naprotiv, odreći i odmoriti. Draga mama, želim ti mnogo sreće prilikom blagdana. Budi vesela i mirna.

Mnogo sreće i pozdrava svima u kući. Nježno te grlim.

Antonio

⁴⁷ Na sardinskom dijalektu: griskati prženi bob.

Kaznionica Turi, 29. prosinca 1930.

Draga Grazietta,

primio sam tvoje pismo zajedno s Meinim pisamcem. Na dan Božića sam primio paket. Reci mami da je sve bilo u redu i da se ništa nije pokvarilo. Kruh je još bio svjež i pojeo sam ga s velikom slašću. Osjećao se ukus vrlo dobrog sardinskog kukuruza. Isto tako pojeo sam sa slašću *sa pani-cheddā*,⁴⁸ mislim da ga nisam jeo već više od petnaest ili šesnaest godina. Jako su me ražalostile vijesti o maminom zdravlju. Siguran sam da ćete s njom biti vrlo strpljivi. Ako dobro promisliš, ona bi zavrijedila nešto više no što je strpljivost, jer je čitavog života radila za nas, žrtvujući se na nečuvan način. Da je bila drugačija žena, tko zna kakvu bi nesretnu sudbinu svi mi imali od samog djetinjstva. Možda nitko od nas sad ne bi bio živ. Što ti se čini?

Vidio sam sliku oca Soggiua u dva ilustrirana lista, ali ga nisam prepoznao. Nisam ni pomišljao da bi se moglo raditi o njemu, iako je ispod jedne fotografije pisalo da je rođen u Norbellu. Ponovo sam ga pogledao poslije tvog pisma i pod velikom franjevačkom bradom pronašao sam crte lica njegove braće, a naročito brata Gina. A nije se mnogo ni postarao; naprotiv. A zaredio se je prije dvadesetpet godina i nakon što je već bio diplomirao. Bio je doduše dobar čovjek, a valjada je bio i dobar fratar, ne sumnjam u to. Tako će Ghilarcezi, poslije Palmeria, imati još jednog zemljaka mučenika, dapače s većim pravom, jer je Palmieri imao samo tu »zaslugu« što je jedamput oputovao u Jerusolim. Kad bi u Ghilarzu stigao iz Kine kakav budististički fratar i kada bi propovijedao napuštanje Kristove vjere za Budinu

⁴⁸ Na sardinskom dijalektu: kruh od gorušice.

vjeru, mislim da bi ga Ghilarcezi sigurno ubili kao što su Kinezi ubili oca Soggiua.

Zahvali Mej na njezinom pisamcu. Veseli me da mi je pisala, ali mi je žao što još piše kao učenica trećeg razreda osnovne škole (a mora da je u petom, ako se ne varam). To je prava sramota, jer je naša obitelj u školama u Ghilarzu bila na dobrom glasu. Mea se vjerojatno rodila u Pirriu i sigurno su njenu zipku uvijek zaglušivale žabe svojim kreketanjem, te je stoga i njen mozak postao žablji. Zna vikati, ali ne zna misliti i razmišljati. Potegni je malo za uši u moje ime i reci joj da mi još s vremena na vrijeme mora pisati, da vidim piše li pravilnije. Draga Grazietta, i ti mi piši ponekad. Grlim nježno tebe i mamu i sve u kući (uključivši i kućnu pomoćnicu, ako dozvoljava).

Antonio

LXXI

Kaznionica Turi. 26. siječnja 1931.

Draga Tanja,

čitavo ovo pismo htio sam pisati Juliji, ali morao sam odgovoriti na Karlovo pismo koje sam napokon primio, a osim toga osjećam da Juliji ne bih mogao pisati kao što bih htio, jer me glava jako boli. Slijedeće pismo će biti, dakle, čitavo za Juliju, stoga te molim da mi, za ovih petnaest dana, ne postavljaš pitanja na koja treba odmah odgovoriti...

.. Ta se stvar s engleskim revijama suviše oteгла: mogla si svakako odlučiti po Pjerovom savjetu. Dakle: pristajem da se prilog »Timesa« zamijeni prilogom »Manchester Guardian« (to jest »Manchester Guardian Weekly« koji stoji samo 13 šilinga, a ne 25 kao »Times«, kao što bih pristao da »Tribuna illustrata« zamijeni »Domenicu del Corriere«, pazi.

radi se o jednom primjeru, a ja ne želim ni »T. I.« ni »D. del C.«). jer je manje više London u Rimu kao što je Manchester u Milanu, a razlika se javlja također i u sedmičnim publikacijama: one londonske su suviše pune ženidbi i rođenja *lordša i ladies*, dok ja naprotiv više volim još četiri stranice o obrađivanju pamuka u Gornjem Egiptu. S »*Guardian Weekly*« neka bude »*Labour Mounthly*«, i pitanje je riješeno.

Primio sam »*Hijerarhiju*« za mjesec prosinac, ali nisam primio prethodne brojeve od srpnja do studenoga, koje mi nisu poslali, a želim ih imati, Apsolutno sam protiv tvog putovanja u Turi. Ti sigurno pretjeruješ u pogledu tvog zdravlja: pedeset kilograma je jako malo i ti ne bi smjela ograničavati svoju težinu za vrijeme dok se oporavljaš. Nadam se, da ne ćeš ozbiljno povjerovati kako si se od čaja udebljala pet kila. Smiješna je priča o moskovskim trgovkinjama, koje su se čajem udebljale; živjele su kao guske u kokošinju i to je više od čaja pridonijelo njihovoj legendarnoj debljini. Mislim, da nisu prezirale dobre bifteke, maslac itd. i da su možda pile mnogo čaja samo zato da bi bolje probavile obilate zakuske, isto tako kao što talijanske trgovkinje piju mnogo kave, a često i kave s rumom i konjakom. Čini mi se, da tvoj temperamenat ne naginje debljini. Koliko si težila kad si bila na sveučilištu, prema onoj fotografiji, koju si mi pokazivala? Jasno da nisi bila debela, ali si zacijelo težila blizu šezdeset kila. Ako hoćeš da odeš k tvojima i ako hoćeš da izdržiš tako dugi put i sve napore koje on donosi sa sobom, a koji nisu mali, moraš stvoriti dobru zalihu fizičkih snaga na koje ćeš se moći osloniti. Sezona u Turiju je vrlo loša: magla i vlaga kao u Milanu, s čestim kišama. Kažu, da je ovo iznimna sezona. Ježim se od pomisli da bi ti mogla doći, razboliti se i ostati šest mjeseci zatvorena u kući kao prošle godine. Ne smiješ se apsolutno izložiti takvoj opasnosti. Da bi to mogla načiniti, morala bi težiti barem šezdeset kilograma i izliječiti: jetra.

Zahvaljujem na čestitkama. Možda mi želiš predbaciti što sam zaboravio da je 12. siječnja bila sv. Tatjana? Stvarno sam zaboravio, a isto tako sam zaboravio i moje takozvane svečanosti, kojih se jedino ti s mnogo pažnje sjećaš svake godine. Uvjeravam te, da me za moj imendan zatvor nije pogostio salamom, a i načelnik i mjesni dostojanstvenici su zaboravili da mi dođu čestitati. Vjerujem, da ti još uvijek zamišljaš zatvor kao internat neudatih sirotica pod pokroviteljstvom kraljice majke. Ali nešto malo optimizma nije na odmet; nije li tako? Nježno te grlim. Piši Karlu da si mi poslala novčanu uputnicu, tako će se uvjeriti da ne umirem od gladi.

Antonio.

LXXII

Kaznionica Turi, 9. veljače 1931.

Draga Julija,

primio sam tvoje pismo od 9. siječnja koje ovako počinje: »Kad mislim pisati — svakog dana — mislim na ono što me silj da šutim, mislim da je moja slabost za te nova...« Ja također mislim, da je među nama do sada postojao neki nesporazum, baš o ovoj tvojoj sadašnjoj slabosti i o tobožnjoj pređašnjoj tvojoj snazi i hoću da za ovaj nesporazum preuzmem na se bar veći dio odgovornosti, dio koji mi stvarno pripada. Jedamput sam ti pisao, (možda se sjećaš) da sam bio uvjeren kako si ti uvijek bila mnogo jača nego što si i sama mislila, ali da mi se gotovo gadilo suviše insistirati na tom motivu, jer mi se činilo kao da sam nekakav okrutan čovjek, uzevši da su na te pali najteži tereti našeg braka. Još mislim tako, ali to nije ni tada značilo, a danas još manje, da sam ti tebi stvorio konvencionalan i apstraktan lik »jake žene«.

Znao sam, da si bila slaba, da si dapače ponekad bila jako slaba, da si, uostalom, bila živa žena, da si bila Julka. Mislio sam mnogo na sve ove stvari otkad sam u zatvoru, a još više od nekog vremena na ovamo. (Kad ne možemo stvarati planove o budućnosti, onda stalno pretresamo prošlost, analiziramo je, polazi nam za rukom da je bolje sagledamo u svim njenim odnosima i mislimo naročito na sve počinjene gluposti, na vlastite slabosti, na ono što bi bilo bolje da smo učinili ili da nismo učinili; ili smo trebali učiniti ili ne učiniti). Tako sam se uvjerio, da sam ja, s obzirom na tvoju slabost i snagu, počinio mnoge gluposti (sada mi se tako čini), a počinio sam ih radi prevelike nježnosti prema tebi, a to je bilo nepromišljeno s moje strane, i da sam ja, koji sam sebe smatrao prilično jakim, ustvari, bio sve prije nego jak, da sam bio, naprotiv i bez sumnje, slabiji od tebe. Tako je i nastao ovaj nesporazum koji je imao jako ozbiljne posljedice. Ti mi nisi pisala, iako si mi željela pisati, da ne bi pomutila predodžbu koju si vjerovala da sam stvorio o tvojoj snazi. Objašnjenja s primjerima koja bih morao dati o ovim mojim tvrđenjima, sadržajno mi se čine tako naivna, da ja sam jedva mogu predstaviti prilike u kojima sam se nalazio kad sam tako naivno osjećao i postupao. Stoga nisam u stanju da o tome pišem. Uostalom, malo bi i vrijedilo. Čini mi se, da bi sada bilo važnije, da među sobom uspostavimo normalne odnose, da uklonimo sve zapreke koje ti sprečavaju da mi pišeš, da ti ne osjećaš nikakvu odvratnost kad mi pišeš i ne oklijevaš da budeš drugačijom od one kakvom misliš da te smatram. Kazao sam ti kako sam uvjeren da si mnogo jača nego što ti sama vjeruješ: čak me i tvoje posljednje pismo uvjerava u to. Premda se nalaziš u stanju klonulosti i ozbiljnog psihofizičkog poremećaja, ti si sačuvala veliku snagu volje, veliki nadzor nad samom sobom, a to znači da je psihofizički poremećaj mnogo manji nego što se moglo činiti na prvi pogled i ograničava se, ustvari, na relativno pogoršanje

tvog općeg stanja. Vjerujem, da je to stanje kod tebe stalno, (ja sam barem opazio da je stalno), samim tim što je povezano s društvenom sredinom, koja neprekidno traži krajnju napetost volje. Meni se, ukratko, čini, da tebe trenutačno mori osjećaj odgovornosti i pričinja ti se, da su tvoje snage u nesrazmjeru s dužnostima koje bi htjela ispuniti, skreće tvoju volju i fizički te iscrpljuje, stavljajući svu tvoju životnu aktivnost u jedan uzaludan krug u kojemu snage (premda djelomično) stvarno izgaraju bez rezultata jer su primijenjene neuredno. No čini mi se, usprkos svega, da si ti sačuvala dovoljno snage i volje da ti sama od sebe nadvladaš ovu teškoću u kojoj se nalaziš. Vanjska intervencija (vanjska samo u izvjesnom smislu), olakšala bi ti zadatak, na primjer: kad bi Tanja otišla da živi zajedno s tobom i kad bi se ti konkretno uvjerala da su se tvoje odgovornosti stvarno umanjile. Radi toga uporno tražim od Tatjane da se odluči na put, a isto tako tražim od nje da se oporavi kako bi k tebi mogla stići u takvom zdravlju koje bi joj dozvolilo da se odmah prihvatit posla. Čini mi se, da bi se u protivnom slučaju tvoj položaj pogoršao umjesto da se poboljša. Ostajem tvrdo pri svom uvjerenju, da ti potcjenjuješ svoju vlastitu stvarnu snagu i da nisi u stanju da sama od sebe nadvladaš sadašnju krizu. U prošlosti si precijenila svoju snagu, a ja sam ti glupo pustio da to činiš (sada kažem glupo, jer onda nisam vjerovao da sam glup), a sada je omalovažavaš jer stvarno ne znaš konkretno prilagoditi svoju volju cilju koji bi htjela postići ili ne znaš rasporediti svoje ciljeve i jer te pomalo more fiksne ideje. Draga, vrlo dobro osjećam koliko je sve ovo što ti pišem, neprikladno i hladno. Osjećam svoju nemoć da učinim bilo kakav stvarni efikasni korak da ti pružim pomoć. Koprcam se između osjećaja beskrajne nježnosti prema tebi, koja mi se javljaš kao nemoć koju bi trebalo odmah utješiti fizičkom snagom, i osjećaja da je s moje strane potreban veliki napor volje da bih te izdaleka, s hladnim

i bezbojnim riječima, uvjerio kako si ti još uvijek jaka i kako možeš i moraš nadvladati krizu. A zatim me mori misao na prošlost... Imaš pravo uostalom, da je u našem svijetu, mom i tvom, svaka slabost bolna, a svaka snaga pomoć. Mislim da je naša najveća nesreća bila ta što smo bili premalo zajedno i uvijek u abnormalnim općim prilikama, odvojeni od stvarnog i određenog svakidašnjeg života. Sada moramo, u uvjetima u kojima se nalazimo silom prilika, popraviti sve propuste prošlosti, tako da naš brak zadrži svu moralnu čvrstinu i da spasimo od krize ono što je bilo lijepo i čisto u našoj prošlosti, a što živi u našoj djeci. Zar ne? Hoću da ti pomognem, u mojim uvjetima, da nadvladaš svoju sadašnju depresiju, ali treba da i ti meni donekle pomogneš i da mi pokažeš najbolji način kako da ti efikasno pomognem, upravljajući tvojom voljom, kidajući sve paučine lažnih predodžbi prošlosti koje te možda spuštavaju, pomažući mi da sve bolje upoznajem dvoje djece i sudjelujem u njihovu životu, njihovu formiranju, afirmaciji njihovih ličnosti, tako da moje »očinstvo« postane određenije i da bude uvijek aktualno i da tako postane živo očinstvo, a ne samo činjenica stalno sve dalje prošlosti. Pomažući me da tako bolje upoznam današnju Julku, koja je Julka + Delio + Julian, suma u kojoj plus ne pokazuje samo jednu kvantitativnu činjenicu, već prije svega jednu novu kvantitativnu ličnost. Draga, grlim te čvrsto i očekujem da mi opširno pišeš.

Antonio

LXXIII

Kaznionica Turi, 23. veljače 1931.

Draga Tatjana,

ne znam u kakvom si tonu pisala Knjižari da ih izvijestiš (prema mojem upozorenju prije petnaest dana), kako sve do

tog dana nisam primio revije. Nadam se, da nisi pisala razljućenim i prezrivoim tonom, kao što bi se to moglo činiti prema jednoj tvojoj dopisnici. Premda se od vremena na vrijeme desi poneka nezgoda, meni se čini da podvorba nije bila loša i da ne treba radi toga misliti loše o Nijemcima, koji uostalom nemaju s tim ništa, jer je direktor knjižare Talijan, a vlasnici su italijanizirani Švajcarci. Ti možda ne znaš da je u izvjesnom periodu talijanske kulturne historije, trgovina knjigama bila skoro monopol švajcarskih poduzetnika. Oni su napravili velike usluge, naročito u Milanu i Torinu. Klasičan je primjer stari Hoepli, koji je popularizirao znanost i umjetnost svojim vrlo raširenim priručnicima. Nekoliko dana nakon što sam te pismeno upozorio, primio sam točno sav zaostatak. Bio bih ti zahvalan, ako bi htjela ponovo pisati direktoru, da ga obavijestiš i da mu zahvališ i uznastojiš da on zaboravi neki tvoj prethodni oštrij izraz. Možeš ga podsjetiti da sam u zatvoru i da, prema tome, sve publikacije koje mi stignu, prije nego mi ih uruče, moraju biti pregledane, snabdjevene žigom i potpisane od direktora kaznonice. Da se nikoga ne bi prisiljavalo na suvišan gubitak strpljenja, bilo bi poželjnije da ne stižu zajedno desetine i desetine knjiga. Čini mi se, da je baš pred dvije godine stiglo odjednom 78 komada a to je tražilo 78 udara pečatom, 78 potpisa, jedan pravi *tour de force*,⁴⁹ kao što vidiš. Pošto sam vidio da su već izišle »Ekonomske perspektive« od prof. Giorgia Mortare, htio bih da podsjetiš da mi se pošalju. Isto tako želio bih imati ovogodišnju novost, *Etiku i politiku* od senatora Benedetta Crocea, koju je objavio Laterza u Bariu, i »Geografski kalendar De Agostini za 1931. g.«

Svojevremeno sam primio *Danteov život* od profesora Umberta Cosme. P. je smatrao, da me mora interesirati. Moram reći da me je zadovoljio manje, nego što sam vjerovao.

⁴⁹ Trebalo je biti okretan, vješt. (Op. pr.)

Razlozi su razni, ali najviše zato što sam imao dojam, da je moralna i znanstvena ličnost Cosme doživjela izvjestan proces raspadanja. Bit će da je postao strašno religiozan u pozitivnom smislu riječi, to jest sigurno je doživio (jasno na iskren a ne izvještačen i arivistički način) krizu koja se događa, čini se, među mnogim *intelektualcima* na sveučilištima nakon stvaranja sveučilišta Srca Isusova, krizu koja će se podvostručiti i potrostručiti ako budu otvorena druga katolička sveučilišta, s mnogim novim katedrama za obraćenike s Croceovog i Gentilijevog idealizma. Čim ti se pruži prilika, upitaj P.-a za obavijesti. Ja se još sjećam, za prve godine mojih sveučilišnih nauka, žestoke diskusije, povodom De Sanctisovog suda o Cezaru Cantú, između Cosma, koji je zamjenjivao Artura Grafa na katedri talijanske književnosti i jednog studenta iz Canton Ticina, Pietra Gerosa, fanatičnog rozminijanca i agustinijanca. Gerosa je nepopustljivo tvrdio da De Sanctisov negativan sud treba pripisati političkom i vjerskom sektaštvu, jer je Cantú bio veliki katolik i republikanac — federalist (neoguelf), dok je De Sanctis bio hegelijanac i monarho — unitarista (istina je pak da je Cantú bio imenovan senatorom kraljevstva, što dokazuje da je njegov feudalistički republikanizam bio u najmanju ruku površan). Jadan profesor Cosmo uzalud je nastojao da ga uvjeri kako je De Sanctis bio nepristran i objektivan učenjak. Za Gerosu, koji je imao inkvizitorsku ćud, i Cosmo je bio đavolji hegelijanac, umočen u istu paklenu smolu De Sanctisovu i nije oklijevao da to podupre otvoreno opširnim citatima Rosminia i sv. Augustina. Jer prije, otprilike godinu dana vidio sam da su Cosmo i Gerosa zajednički sastavili antologiju latinskih kršćanskih pisaca iz prvih stoljeća. Po tome smatram da je Hegel kapitulirao pred sv. Augustinom, preko Dantea, a osobito sv. Franje koga je Cosmo oduvijek uvelike proučavao. Pa ipak, kad sam posljednji put vidio Cosmu u svibnju 1922. (tada je bio tajnik i savjetnik ambasade u Ber-

linu), on je još nastojao oko toga da ja napišem studij o Machiavelliju i makiavelizmu. Njegova fiksna ideja, još od 1917. bijaše da ja moram napisati jednu studiju o Machiavelliju i u svakoj me prilici podsjećao na to, premda se Machiavelli ne slaže mnogo sa sv. Franjom i sv. Augustinom. S druge strane, ja se sjećam Cosme s puno ljubavi i kazao bih obožavanja, kad ova riječ ne bi imala značenje, koje ne priliči mojim osjećajima. Bio je, a vjerujem da je još uvijek, čovjek velike iskrenosti i moralno ispravan, s mnogim crtama one urođene naivnosti, koja je svojstvena velikim znanstvenicima i učenicima. Uvijek ću se sjećati našeg susreta iz 1922. u velikom, maestetičnom hodniku talijanske ambasade u Berlinu. U studenom 1920. bio sam napisao jako oštar i okrutan članak protiv Cosme, članak kakav se može napisati jedino u izvjesnim kritičnim momentima političke borbe. Doznao sam, da je on zaplakao kao dijete i da je nekoliko dana ostao zatvoren u kući. Naši su se, osobito srdačni odnosi učitelja i učenika raskinuli. Kad se 22. svečani vratar ambasade udostojao telefonirati Cosmi u njegov diplomatski kabinet, da nekakav Gramsci želi biti primljen, taj isti vratar je ostao iznenađen u svojoj protokoliranoj duši, kad je Cosmo u trku sletio niz stepenice i bacio se na me, preplavljujući me suzama i bradom i ponavljajući mi svakog časa: »Ti razumiješ zašto! Ti razumiješ zašto!« Njega je zahvatilo uzbuđenje koje me je iznenadilo, ali mi je i razjasnilo koliko sam mu bolj nanio 1920. i kako je on shvaćao prijateljstvo prema svojim đacima. Vidiš kolike je uspomene izazvao u meni ovaj »*Danteov život*« i napomena P.-a (koga mi je uostalom prvi put predstavio profesor Cosmo).

... Nježno te grlim.

Antonio

LXXIV

Kaznionica Turi, 9. ožujka 1931.

Draga Tatjana,

primio sam jučer tvoje pismo koje me je malo umirilo. Bio sam oko dvadeset dana bez vijesti i to me je pomalo mučilo...

...Nije točno da sam izgubio povjerenje u lijekove, kao što ti pišeš. To bi bila djetinjarija. Opazio sam da u mom sadašnjem stanju, lijekovi (okrepljujući lijekovi) ne samo da nemaju nikakvog efekta, već mi povećavaju smetnje. Držim jako strogu dijetu, ali se ipak smetnje u trbuhu povećavaju i postaju sve bolnije. Kad sam stigao u Turi osobito sam trpio od želuca, to jest često sam povraćao, i t. d. dok od crijeva nisam patio. Ima otprilike godina dana, što su mi smetnje u želucu skoro potpuno prošle, ali su nastupile crijevne komplikacije. Po mom mišljenju, one su usko povezane s besanicom. Ako se iznenada probudim, opažam da me poslije pola sata spopadaju oštri bolovi u utrobi, čini mi se, naime da buđenje prekida probavljanje i prema tome izaziva smetnje. Ako nekoliko noći spavam malo mirnije, ove se komplikacije ublažuju. Prestao sam uzimati Benzofosfan, jer sam se uvjerio da izaziva nove komplikacije i t. d. Nemoj misliti, da nisam ništa poduzimao da sebi osiguram mogućnost mirnijeg sna, ali nisam mogao postići ništa. Sada imam kroničnu upalu želuca (je li upala želuca samo želučani fenomen i treba li upotrebiti neki drugi izraz?), te oklijevam nad svakom novošću i radije ne poduzimam ništa. Nisam fatalist. Vjerujem, da kisik ponovo oživljava pluća, a uvjeren sam da inhaliranje kisika nekome kome je grudni koš stisnut gvozdanim steznikom, služi jako malo i može prije škoditi nego koristiti. Očekujem tvoje još povoljnije vijesti. Nježno te grlim.

Antonio

Kaznionica Turi, 23. ožujka 1931.

Draga Tatjana,

hvala ti što si mislila na to da pošalješ brzojav mojoj majci za njen imendan. Ja sam već po drugi put zaboravio i sjetio sam se tek poslije 19. ožujka. Mami će biti jako drago što će primiti čestitke u moje ime.

Čini mi se, da te je moje prethodno pismo navelo, da mnogo fantaziraš o svim mogućim trbušnim bolestima, koje bi me mogle mučiti. Sreća što još nisam pustio da sa mnom zagospodari tamnički mentalitet, inače više ne bih bio ustao iz kreveta i bio bih se uvjerio da stvarno bolujem od svih bolesti koje nabrajaš. Nadam se, da se ti u svom životu više ne ćeš dopisivati sa zatvorenicima. Ti bi ih natjerala da se poubijaju od straha pred bolestima i patnjama, pred tajanstvenim nesrećama koje ne priznaje drska i zla volja sanitetskog osoblja. Ovo je stvarno zajednički mentalitet zatvorenika. Oni čitaju s velikom pažnjom sve članke u kojima se raspravlja o bolestima i traže da im se pošalju rasprave i *Liječnici samih sebe* ili *Prva pomoć*, te na koncu otkrivaju barem tri ili četiri stotine bolesti, čije simptome osjećaju u sebi. Ima jako čudnog svijeta (i među političkim zatvorenicima), koji guta sve praške i lijekove što su njihovi drugovi iz ćelije odbacili, uvjereni da im ti lijekovi mogu samo pomoći, jer oni vjerojatno pate od bolesti, koje će ti lijekovi ublažiti ili izliječiti. Ove fikcije dovode do slikovitih i čudnovatih besmislila. Upoznao sam jednog političkog zatvorenika, koji je tražio i dobio knjigu o primaljstvu, sigurno ne radi sadizma, nego jer je, govoraše, jednom prilikom u svom životu, morao na brzinu priskočiti u pomoć jednoj porodilji. Otkad se nalazi u zatvoru inori ga osjećaj odgovornosti, koji je tada probao i stoga je smatrao svojom dužnošću da u vezi

s tim stekne neko znanje. Dakle, vjerujem, da nemam nijednu od bolesti koje ti nabrajaš, već samo jednu formu trbušne mljehavosti, koja postaje bolna kad ne spavam i kad je vlažno vrijeme. Kad mijenjam hranu, ona zbilja potpuno nestaje, a ublažuje se kad spavam i kad je vrijeme suho.

Ni ne pomišljaj da mi pošalješ *gioddu* ili nešto tome slično, jer ne znam što bih s tim radio. Ako ti vjeruješ da je lako zgotoviti *gioddu* (u mom mjestu ga zovu *mezzuradu*, to jest kiselo mlijeko, *Gioddu* je sasarska riječ koju razumiju u jednom malom dijelu Sardinije), ljuto se varaš; to je toliko teško da ga na kontinentu spremaju jedino bugarski specijalisti i zovu ga, u stvari, *yoghurt* ili bugarsko mlijeko. *Yoghurt* što ga prodaju u Rimu prosto je odvratan prema onom što ga prave sardinski pastiri. Uvjeravam te, da u stanju mog zdravlja nema ničeg uznemiravajućeg ni ozbiljnog. Naprotiv, već deset dana nisam osjetio bolova, a i glavobolja se ublažila. Karlo me je, međutim, izvijestio da ti nisi nimalo sredila svoj materijalni život, da jedeš kad stigneš, a ponekad se ni ne sjetiš na to i t. d. Čini mi se, da je to loš potez s tvoje strane, jer si se obavezala da ćeš srediti tvoju prehranu i da ćeš na taj način stvoriti rezervu fizičkih snaga, koje bi ti omogućile da putuješ sve do Moskve. Bio sam povjerovao tvojim obećanjima, a sada mi je žao. Znači, da sam bio naitvan kao jedan od prvih talijanskih pjesnika koji je napisao:

tvrdi glavu imaju jako mnoge ženskinje,
ali ih čovjek s pričama vodi i opominje.

Ali kakve priče: tu bi trebao jedan »lijepi korbač« kao što je uvijek govorio neki beduin zatočen na Ustici, kad mi je pričao o svojim odnosima sa suprugama i ženama iz svoje kabile.

... Htio bih također znati, da li postoji cjelokupno izdanje »Leonarda« od 1926. godine i koliko stoji. Ti si mi poslala kompletnu kolekciju od 1925., ali samo prvi svezak od

1926. Od 1927. fale mi četiri broja koja su mi izgubili na Ustici. Naredna godišta su potpuna. Zbirku bih htio kompletirati, jer predstavlja opće kulturni repertoar, zadnjih godina najbolje uređen. Objavio je, na primjer, čitav niz ogleđa o znanstvenoj aktivnosti u prvih dvadeset i pet godina stoljeća. Te oglede su napisali stručnjaci, a vrlo su korisni, štoviše neophodni. Molim te da se radi toga obratiš na knjižaru. Ako se nešto može postići, onda se to može napraviti osobno, ne pismeno... Nježno te grlim.

Antonio

LXXVI

Kaznionica Turi, 7. travnja 1931.

Draga Tatjana,

... Ne čudim se što su te predavanja profesora Bodrera o grčkoj filozofiji malo zanimala. On je profesor povijesti filozofije, ne znam na kojem sveučilištu (neko vrijeme je bio u Padovi), ali on nije filozof, ni historičar. To je jedan učen filolog, sposoban da drži govore humanističko-retorske vrste. Nedavno sam pročitao njegov članak o Homerovoj *Odiseji*, koji je poljuljao u meni uvjerenje da je Bodrero dobar filolog, jer on piše kako je ratno iskustvo jedna crta koja olakšava da se shvati *Odiseju*; sumnjam da jedan senegalac može bolje shvatiti Homera zato što je bio u ratu. S druge strane, Bodrero zaboravlja da je Odisej, prema legendi, bio vojni bjegunac i da se je sam ranio, jer je pred vojnom komisijom koja je otišla na Itaku da ga unovači, izigravao ludilo (nije se sam ranio, ispravljam, već je simulirao ne bi li ga oslobodili vojne dužnosti).

U pitanju *gioddu-a* ne radi se o sardinskom patriotizmu ni o kampanilizmu. Ustvari svi primitivni pastiri zgotavljaju

mlijeko na taj način. Radi se o činjenici da se *gioddu* ili *yoghurt* ne može ni poslati ni održati dulje vremena a da se ne pokvari i ne usiri. A postoji i jedan drugi veoma važan razlog: da bi *gioddu* ispaao pravi pravcati, moraju, čini se, i pastir i njegova sredina biti u stanovitoj mjeri nečisti. Ovaj se elemenat matematski ne može ustvrditi i to je šteta, jer bi inače dame-pastirice iz snobizma nastojale, da budu nečiste. Osim toga: potrebna nečistoća mora biti autentična nečistoća od one prave, naravne, spontane, od one nečistoće od koje pastir smrdi baš kao jarac. Kao što vidiš, pitanje je zamršeno i bolje je da se ti odrekneš da budeš Amarilli i Kloe u jednom arkadijskom okviru.

Draga Tanja, tvoje me je pismo jako mnogo zainteresiralo i obradovalo. Učinila si dobro što ga nisi preinačila. Radi čega napokon? Ako se zanašaš, znači da u tebi ima mnogo vitalnosti i mnogo žara. Neka tvoja razmatranja nisam zaista dobro razumio, kao ovo: »Možda bi stalno trebalo živjeti izvan svog vlastitog ja, pa da se život uživa s najvećom snagom«, jer ne mogu zamisliti kako se može živjeti izvan vlastitog ja, pretpostavljajući da postoji jedno ja određeno jednom za svagda a ne radi se o vlastitoj ličnosti u stalnoj promjeni, radi čega smo stalno izvan vlastitog ja i stalno u vlastitom ja. Za me se pitanje pojednostavnilo i postao sam jako milostiv u mojoj visokoj mudrosti. Šalu na stranu, mislio sam mnogo na pitanja koja spominješ i koja te zanašaju i na koncu sam se uvjerio da sam upravo ja sam kriv radi mnogih stvari. Kažem kriv, jer ne mogu reći drugu riječ. Možda je istina da postoji jedan oblik egoizma u koji se upada nesvjesno. Ne čini mi se, da se radi o najobičnijem egoizmu, koji se sastoji u tome da nam drugi posluže kao sredstvo našega vlastitog blagostanja i vlastite sreće. Čini mi se, da u tom smislu nisam nikada bio egoista, jer vjerujem da sam u čitavom svom životu barem toliko dao koliko sam i

primio. Ali postoji jedno pitanje: dati i imati izjednačeni su kao opći računi, ali da li su izjednačeni kao pojedini individualni računi? Kad netko veže vlastiti život za neki cilj i u njemu usredotoči sav zbir vlastitih energija i svu svoju volju, zar nije neizbježno, da neki ili mnogi ili makar jedan jedini od individualnih računa ostane nepokriven? Ne misli se uvijek na to i s toga se u izvjesnom momentu plaća. Otkrivamo da nas mogu smatrati egoistima upravo oni za koje smo najmanje mislili da bi nas mogli smatrati. I otkrivamo da je slabost podrijetlo pogreške, da se radi slabosti nismo usudili ostati sami, da ne stvaramo veze, naklonosti, odnose i t. d. Kad stignemo do ove točke jasno je, da samo praštanje može dati mir ili stanoviti mir koji ne bi bio potpuna apatija i indiferentnost i koji ostavlja neku mogućnost za budućnost. Doista: ja često uzlazim uz čitav tok svog života i čini mi se, da sam baš kao Renzo Tramaglino na kraju *Zaručnika*, naime da mogu napraviti pregled nad tim tokom i da mogu kazati: naučio sam da ne činim ovo, da ne činim ono i t. d. (premda mi vrlo malo koristi ovaj zbir saznanja). Nisam pisao mojoj majci nekoliko godina (najmanje dvije godine uzastopce) i naučio sam da je jako bolno ne primati pisma (ali da sam slobodan, vjerojatno bih ponovo pao u te iste nedostatke ili ne bih naprosto ni zamislio na to) i tako dalje. Ukratko: već sam u zatvoru četiri godine i pet mjeseci i nadam se da ću kroz koju godinu biti sasvim balsamiran. Sve ću protumačiti, za svaku stvar ću pronaći da se nije mogla ne dogoditi, protumačit ću i pronaći da su moja objašnjenja apsolutno nepromjenljiva. Na koncu ću se uvjeriti da bi bilo najbolje da više ne mislim, da ne primam iz vana nikakvih impulsa za razmišljanje, da prema tome nikome više ne pišem i da stavljam na stranu primljena pisma ne pročitavši ih i t. d. Ali možda se od svega toga ne će ništa dogoditi i postići ću samo to da se ti rasrdiš i da budeš zlovoljna neko vrijeme, što znači da

ćeš biti izvan svojega ja i da će moje ja, neprijatan gost, zauzeti njegovo mjesto. Draga Tatjana, nemoj se ljutiti što ti se malo rugam šaleći se. Mnogo te volim i grlim te nježno.

Antonio

LXXVII

Kaznionica Turi, 20. travnja 1931.

Draga Tatjana,

primio sam dvije fotografije i Delijev rukopis. Baš ništa nisam razumio i nejasno mi je da on počinje pisati s desna na lijevo, a ne s lijeva na desno. Zadovoljan sam što piše rukama, a to je već nešto. Da mu je palo na pamet da počne pisati nogama, bilo bi jamačno mnogo gore. Budući Arapi, Turci koji nisu prihvatili Kemalove reforme, Perzijanci, a možda i neki drugi narodi, pišu zdesna nalijevo. mislim da stvar nije jako ozbiljna i opasna. Kad Delio bude učio perzijski, turski i arapski, bit će mu veoma korisno što je naučio pisati zdesna nalijevo. Samo jedna stvar me iznenađuje, da je bilo suviše malo logike u tom sistemu. Jer, zašto su ga kao malo dijete prisiljavali da se oblači poput ostalih? Zašto nisu ostavili slobodu njegovoj ličnosti i u načinu oblačenja i zašto su ga odgajali prema jednom mehaničkom prilagođivanju? Bilo bi bolje da mu se ostavila odjeća a zatim se čekalo da on spontano odabere: hlačice na glavu, cipele na ruke, rukavice na noge, i t. d., ili još bolje: trebalo je staviti blizu njega odjeću dječaka i djevojčice i pustiti da slobodno bira. Ne čini li ti se?

Obe fotografije su mi se dopale naročito zato što na momente jako izražavaju Julijanovu fizionomiju. Delijev se izgled, koji je bio slab i boležljiv, popravio na fotografijama snimljenim u Sociu.

... Pročitao sam knjigu *Michael, cirkuski pas*, od Jacka Londona. Čini mi se da je u estetskom pogledu beznačajna: propagandistička knjiga društva ne znam da li protiv vivisekcije životinja ili za njihovu zaštitu. U Rimu sam imao *Jerrya otočanina*, vrlo lijepu knjigu, tako mi se čini po sjećanju. U svakom slučaju, dvije najljepše Londonove priče o psima jesu »*Bijeli očnjak*« i »*Zov prašume*«: s obzirom na uspjeh ovih priča, London je kasnije pisao suviše o psima, bez svježine i neposrednosti.

Pročitao sam nešto o psihoanalizi, uglavnom članke iz revija. U Rimu mi je R.⁵⁰ posudio za čitanje nešto o tom pitanju. Rado ću pročitati Freudovu knjigu koju ti je P. označio. Možeš ga ponovo pitati. Moguće da bi psihoanalitička kura pomogla Juliji, ako je njena bolest nervnog podrijetla. Vjerujem da je liječnik što nas liječi važniji od psihoanalize. Stari Lombroso je, na osnovu tradicionalne psihijatrije, postizavao iznenađujuće rezultate, koje, vjerujem, treba prije pripisati njegovoj liječničkoj sposobnosti nego apstraktnoj znanstvenoj teoriji. Njegov je znanstveni prestiž bio tako velik, da su se mnogi bolesnici, poslije prvog pregleda, i ne počinjući nikakvo liječenje, osjećali mnogo bolje, ponovo sticali povjerenje u sebe same i brzo se oporavljali. Moguće da je psihoanaliza konkretnija od stare psihijatrije ili da barem prisiljava liječnike na konkretnije proučavanje pojedinih bolesnika, dakle, da vide bolesnike, a ne bolest. Što se tiče ostalog. Freud je uradio kao Lombroso, htio je naime stvoriti opću filozofiju oslanjajući se na nekim empirijskim kriterijima posmatranja. No to malo znači.

Nježno te grlim.

Antonio

⁵⁰ Ruggero Crieco, jedan od prvaka K. P. I.

LXXVIII

Kaznionica Turi, 4. svibnja 1931.

Draga Terezina,

primio sam tvoje pismo od 28. travnja. Vjerujem da ste se ti i Grazietta potpuno prevarile o značenju primjedaba, koje sam učinio o Mei. Na prvom mjestu ja sam Meu upoznao 24. kad je imala nekoliko godina i sigurno nisam u stanju da sudim o njenim kvalitetama i o čvrstini ovih kvaliteta. Na drugom mjestu i uzevši uopće ja uvijek izbjegavam da sudim o bilo kome bazirajući se na onom što se obično naziva »inteligencija«, »prirodna dobrota«. »živahnost duha«, i t. d., jer znam da takvi sudovi imaju jako mali domašaj i da su varljivi. Čini mi se da je važnija od svih ovih stvari »snažna volja«, ljubav prema disciplini i prema poslu, postojanost u namjerama i, sudeći tako, računam, više nego na dijete, na one koji ga vode i koji su dužni da mu utisnu takve navike, ne ubijajući pritom njegovu spontanost. Mišljenje koje sam stvorio na temelju Nannarovih i Karlovihi riječi je upravo ovo: vi svi ne vodite dovoljno brige da Mea usvoji ove čvrste i osnovne kvalitete za njenu budućnost i ne mislite da će kasnije zadatak biti teži i možda nemoguć. Čini mi se da zaboravljate da su danas stvoreni u našoj zemlji vrlo nepovoljni uvjeti za žensku aktivnost počevši od prvih škola, kao što je, na primjer, davanje malog broja stipendija djevojkama i t. d. radi čega je potrebno da žene prilikom konkursa posjeduju veće kvalitete i veću žilavost i istrajnost nego što su one koje se od muških traže. Jasno da moja zapažanja nisu bila upućena Mei, već onom tko ju vodi i odgaja. Čini mi se da je u ovom slučaju više nego ikad odgajatelj onaj koji bi morao biti odgajatelj. Pročitao sam sa zanimanjem pismo Ali Kamunu koje si mi poslala. Ustanovio sam s veseljem da nema pravopisnih pogrešaka. Što se preostalog dijela tiče ne čini mi se da je

naročito: zbirka otrcanih fraza. Nisam našao ništa što bi bilo izvorno i svjež, nisam našao ništa djetinjastog, naivnog osim pomanjkanja logike i obilja kontradikcija. Da je bila slavna historija jedne pokrajine, koja je uvijek pripadala mnogim gospodarima i koja nije nikada imala vlastite historije, nije govorio niti učitelj kavaljere Pietro Sotgiu, kad nas je gonio da pjevamo: »Aragonsku gdje zatireš gordost — vidje te zadivljen svijet — da negdašnja obnavljaš čuda — rimskog i grčkog junaštva.« Nama, sjećam se, nije uspijevalo da zamislimo ovaj »zadivljeni svijet« radi herojstva markiza di Zuri. Više nam se svidao Pasquale Tola, pa čak i Derosas za koje smo osjećali da su više »Sardinci«, više i od velike Eleonore. Mislim, da će Ali Kamun misliti malo na stare Fa-raone i da će se više diviti nekom modernom »razbojniku«.

Draga Terezina, želim najbolje zdravlje tvojoj djeci. Javi mi druge vijesti o nezgodi koja se je dogodila ocu. Nadam se da nije dobio suviše jak duševni potres. Grlim sve u kući, a naročito mamu.

Antonio

LXXIX

Kaznionica Turi, 18. svibnja 1931.

Draga Tanja,

... Ovog trenutka sam primio tvoje pismo od 15. svibnja i Julijino pismo. Bio sam poželio da mi napišeš svoje dojmove o Julijinom pismu. Meni je još teško da se snađem. Čini mi se da se ovo može utvrditi kao sigurno, to jest, da je Julija ponovo zadobila stanovitu vjeru u samu sebe i u svoje vlastite snage, ali nije li ova vjera čisto intelektualnog i racionalnog karaktera, to jest nije li unutarnja? Čini mi se da je intelektualistički karakter njezinog duševnog stanja suviše očit,

to jest da »analitički« momenat još nije postao životna snaga, impuls koji hoće da djeluje. Ono što čovjeka donekle tješi, jest da Julija, kao većina sadašnjih Rusa, ima veliku vjeru u znanost, mislim vjeru skoro vjerskog karaktera, onu istu, koju smo mi na Zapadu imali koncem prošloga stoljeća, a onda je izgubili kroz kritiku najmodernije filozofije, a naročito kroz krah političke demokracije. Čak je i znanost bila podvrgnuta »kritici« i bila ograničena. Ne bih nikada vjerovao da se u Turiju mogao naći netko tko bi mogao kazati nešto inteligentno, kao što se, čini se, tebi desilo? Uostalom, da li je napokon tako inteligentno to što ti je kazano? Čini mi se da nije teško pronaći recepte za život, međutim, teško je živjeti. Nedavno sam čitao kako je u modernoj Evropi još jedino poneki Talijan i poneki Španjolac sačuvao smisao za život; to je moguće, premda se radi o općim tvrdnjama koje bi se teško mogle dokazati. Ponekad se radi o dosta smiješnim zabunama. Jedamput sam imao čudnu diskusiju s Klarom Zetkin, koja se naprosto divila Talijanima radi njihova uživanja u životu i vjerovala da za to nalazi sitan dokaz i u tome što Talijani kažu: »sretna noć«, a ne »mirna noć« kao Rusi, »dobra noć«, kao Nijemci i t. d. Moguće da ni Nijemci, ni Rusi, pa ni Francuzi ne misle na »sretne noći«, ali Talijani govore i o »sretnom putu« i o »poslovima sretno uspjelim«, što umanjuje karakterističnu vrijednost riječi »sretan«. Uostalom. Napuljci o jednoj lijepoj ženi kažu da je »buona« (dobra) sigurno bez zlobe, jer »lijepa« (bella) je bila nekad »bonula«. Meni se uostalom, čini da recepti o životu, bilo da su izraženi riječima, bilo da proizlaze iz običaja jednog naroda, imaju samo jednu vrijednost da služe kao pobuda ili opravdanje onome tko ima samo mlaku volju, tako da ova mlaka volja postane stvarna volja.

Stvaran se život ne može nikada odrediti sugestijama sredine ili receptima, već se rađa iz unutarnjih korijenja. U Julijinom slučaju ispravna je sugestija da »se odmota«, to jest

da u sebi samoj traži svoje snage i svoje razloge za život, naime, da ne bude stidljiva i da se ne pusti nadvladati a naročito da ne postavlja pred vlastiti život neostvarive i suviše teške ciljeve. A čini mi se da je ova sugestija točna, također i za . . . tebe, koja ponekad misliš kako se mora i može izaći iz vlastitog ja, da bi se doživio život.

Grlim te.

Antonio

LXXX

Kaznionica Turi, 1. lipnja 1931.

Draga Julija,

Tanja mi je poslala Delijevu »poslanicu« (upotrebljavam literarniju riječ) sa izjavom njegove ljubavi za Puškinove priče. Mnogo mi se svidjela i htio bih znati da li je taj izraz Delio smislio spontano ili se radi o sjećanju na neko književno djelo. Opažam, također sa izvjesnim iznenađenjem, da se sada više ne plašiš Delijevih književnih nagnuća. Čini mi se da si ti nekoć bila uvjerena da je on naginjao prije inženjeriji nego pjesništvu, dok sada predviđaš da će on upravo s ljubavlju čitati Dantea. Nadam se da se to nikada ne će obistiniti, premda sam jako zadovoljan što se Deliju sviđa Puškin i sve ono što se odnosi na stvaralački život koji formira svoje prve oblike. Uostalom, tko Dantea čita s ljubavlju? Pobnavili profesori koji od nekog pisca ili pjesnika stvaraju religiju i slave čudnovate filološke obrede. Mislim, da jedna inteligentna i moderna osoba mora sve klasike čitati sa izvjesnim »razmakom«, to jest radi njihovih estetskih vrijednosti, dok »ljubav« povlači za sobom pristupanje ideološkom sadržaju poezije: ljubi se »vlastitog« pjesnika, »obozava se« umjetnika uopće. Estetsko divljenje može biti po-

praćeno izvjesnim »civilnim« preziorom kao u slučaju Marxa prema Goetheu. Dakle, drago mi je što Delio voli fantastična djela, i što sam fantazira. Ne vjerujem, da on uza sve to ne bi mogao postati veliki »inženjer« konstruktor nebodera ili električnih centrala, dapače. Možeš pitati Delija, u moje ime, koju Puškinovu priču najviše voli. Ja stvarno poznajem samo dvije: *Zlatnog pijetla i Ribara*. Zatim poznajem priču o »umivaoniku« s oprugom koji skače kao žaba, plahti što odlijeće, svijeći što se poskakivajući nastoji sakriti pod peć, i t. d., ali nije od Puškina. Sjećaš li se? Znaš li da još uvijek znam napamet na desetke stihova? Htio bih Deliju ispričati jednu priču iz mog mjesta, koja mi se čini zanimljivom. Ponovit ću je ukratko tebi, a ti je ispričaj njemu i Julijanu. Jedno dijete spava. Posuda mlijeka čeka na njega kad se probudi. Jedan miš popije mlijeko. Dijete vrišti jer je ostalo bez mlijeka, a vrišti i mama. Očajan miš tuče glavom o zid, ali opaža da to ničemu ne služi i trči kozi da mu da mlijeka. Koza će mu dati mlijeka, ako dobije obrok trave. Miš ode u polje po travu, no suha zemlja hoće vode. Miš ode na česmu. Česmu je rat uništio i voda se razlijeva; hoće majstora zidara; ovaj hoće kamenje. Miš ide k planini i odvija se uzvišen razgovor između miša i planine kojoj su špekulanti posjekli šumu te joj se posvuda vide kosti bez zemlje. Miš ispriča čitav događaj i obeća da će dijete kad naraste ponovo posaditi borove, hrastove, kestene i t. d. Tako planina daje kamenje i t. d., a dijete dobiva toliko mlijeka da se mlijekom i umiva. Raste, sadi stabla, sve izmjenjuje; nestaju kosti planine pod novim *humusom*, atmosferske oborine postaju pravilne, jer stabla zadržavaju paru i sprečavaju potoke da pustoše ravnice, i t. d. Ukratko, miš začimje istinitu i pravu *Pjatiljetku*. To je tipična priča zemlje upropaštene sjećom šuma. Draga Julija, ispričaj ovu priču, a zatim me izvijesti o dječjem utisku. Nježno te grlim.

Antonio

LXXXI

Kaznionica Turi, 15. lipnja 1931.

Draga Tatjana,

... Nikada ti nisam rekao da je Margaritin muž ikada imao bilo kakav razlog da budem ljubomoran. Rekao sam ti samo, da je bio ljubomoran i da mi se činilo da je ova crta umanjivala snagu njegova karaktera i njegove radne sposobnosti. Ništa drugo. Nikad mi nije bilo poznato da je on imao razloga da bude ljubomoran (razlozi te vrste bili bi napokon razlozi za razvod, a ne za ljubomoru)... Evo jedne činjenice koja pokazuje kako su neosnovane sve one osobine koje se pripisuju pučanstvu jedne zemlje: Sardinci koje smatraju južnjacima, nisu »ljubomorni« kao što se priča o Sicilijancima i Kalabrezima. Ubojstva radi ljubomore vrlo su rijetka, dok su česti prestupi protiv zavodnika djevojaka. Seljaci se mirno rastavljaju ako se ne slažu ili nevjernu ženu samo izbace iz kuće. Često se događa da se muž i žena koji su stvarno rastavljeni, ponovo žene s drugom ženom ili s drugim čovjekom iz istog sela. Istina je da je u mnogim mjestima Sardinije prije rata postojao brak na pokus (ne znam da li još postoji) to jest par se je ženio jedino nakon što bi dobio dijete. U slučaju neplodnosti svaki je ponovo postajao slobodan (to je Crkva tolerirala). Vidiš li kolika razlika postoji na seksualnom polju, koja ipak ima veliku važnost u osobinama takozvanih narodnih »duša«? Nježno te grlim.

Antonio

LXXXII

Kaznionica Turi, 15. srpnja 1931.

Draga mama,

primio sam pismo što si mi pisala Terezininom rukom. Čini mi se da bi mi morala često tako pisati. Osjetio sam u pismu tvoju dušu i tvoj način umovanja. Bilo je baš tvoje, a ne Terezinino pismo. Znaš li čega sam se sjetio? Upravo sam se živo sjetio kad sam bio u prvom ili drugom razredu osnovne škole, a ti si mi ispravljala zadatke. Savršeno se sjećam da nisam nikako mogao zapamtiti da se »uccello« (ptica) više sa dva c i tu si mi pogrešku ispravila najmanje deset puta. Dakle, ako si nam pomogla da naučimo pisati (prije toga si nas naučila napamet mnoge pjesme; još se sjećam *Rataplan* i one druge »Uzduž padina Loire, — kao kakav srebrni trak — naprijed bježi stotinu milja — lijepa i sretna zemlja«). Pravedno je da ti netko od nas služi kao ruka za pisanje, kad ti nisi dovoljno jaka. Samo što će te sjećanje na *Rataplan* i na pjesmu o Loiri nasmijati. A sjećam se također koliko sam se divio (morao sam imati četiri ili pet godina) tvojoj vještini da na stolu imitiraš bubnjanje bubnja kad si deklamirala *Rataplan*. Uostalom ti ne možeš ni zamisliti koliko se događaja sjećam u kojima se ti uvijek javljaš kao snaga blagodarna i puna nježnosti prema nama. Ako dobro promisliš, sva pitanja duše i besmrtnosti duše, pitanja pakla i raja, nisu na kraju krajeva nego način da se vidi ovu jednostavnu činjenicu: da svaka naša akcija prelazi na druge po njenoj vrijednosti, po zlu ili dobru, prelazi od oca na sina, od jedne generacije na drugu u neprestanom kretanju. Budući da su sva naša sjećanja na te vezana uz tvoju dobrotu i snagu i budući da si ti svoje snage dala zato da nas odgojiš, znači, da se već od onda nalaziš u jedinom stvarnom raju što postoji, a to je, mislim za majku, srce vlastite djece.

Vidiš li što sam ti napisao? Uostalom, ne smiješ misliti da želim povrijediti tvoje vjerske osjećaje, a osim toga ja mislim da se ti sa mnom slažeš više nego što se čini. Reci Terezini da očekujem drugo pismo, koje mi je obećala. Nježno grlim tebe i sve u kući.

Antonio

LXXXIII

Kaznionica Turi, 29. lipnja 1931.

Draga mama,

primio sam Graziettino pismo u kojem mi javlja o sjajnom uspjehu Meinih ispita u Cagliariju. Jako sam zadovoljan i čestitam Mei. Nadam se da će mi sama Mea pisati i potanko opisati ove ispite i reći mi svoje utiske o Cagliariju. Već sam toliko vremena izvan saobraćaja, da niti ne znam kakav karakter i kakav cilj imaju ovi prijemni ispiti, koji se polažu prije otpusta iz osnovne škole. Predpostavljam da su to državni prijemni ispiti za srednje škole, uspostavljeni s glavnom svrhom da se plate visoke takse i, prema tome, oteža siromašnjoj djeci nastavljanje studija. Htio bih Mei napraviti neki mali poklon i gledat ću da to uradim. Posjedujem jednu kutiju boja i nekoliko sveščića crtaćeg papira; te stvari mi je Tatjana poslala prije nekoliko godina, misleći da zatvori usavršavaju umjetničke sposobnosti robijaša. Kad budem prvi put slao knjige, stavit ću u paket te stvari i tako će me se Mea sjećati. (Nisi mi nikada pisala, da li je stigao na određite paket s knjigama koji sam Karlu uručio mjeseca ožujka; Karlo ga je trebao otpremiti željeznicom). Terezina mi još nije pisala najavljeno pismo.

Primio sam dosta svježc vijesti od Julije i mališana. I Delio je nastojao da mi napiše jedno pismo (nisu ga nikad

prisiljavali da nauči pisati, već su ga pustili da piše sam od sebe, gonjen jedino svojom željom. Čini se da su i liječnici htjeli to isto, jer je dijete nervozno i nitko ne želi da se suviše oduševi intelektualnim poslom). Njima je dosta dobro. Ovih su dana trebali oputovati iz Moskve da bi otišli neko vrijeme na selo.

Javlaj mi se često. Zaista se nadam kao što piše Graziella, da se ti sada bolje osjećaš.

Tebe i sve ostale nježno grlim.

Antonio

LXXXIV

Kaznionica Turi, 20. srpnja 1931.

Draga Terezina,

još nisam dobio odgovor na moja dva pisma majci. Ovaj me put vaša šutnja plaši. Prema zadnjim pismima koja sam primio, čini se da je u zadnje vrijeme, mamino zdravlje suviše labavo. Nije lijepo da me tako dugo puštate u brizi. Obraćam se tebi i molim te od srca da me iskreno izvijestiš o svemu barem s nekoliko riječi.

Nježno te grlim.

Antonio

LXXXV

Kaznionica Turi, 3. kolovoza 1931.

Draga Tatjana,

... Nemoj misliti da me osjećaj što sam lično izoliran baca u očajanje ili u neko drugo tragično raspoloženje. Ustvari, nikada nisam osjetio potrebu za vanjskim prilivom moralnih

snaga da bih i pod gorim okolnostima snažno doživljavao svoj vlastiti život. tim manje danas, kad osjećam da je moja snaga volje dostigla viši stupanj konkretnosti i snage. Ali dok sam u prošlosti, kao što rekoh, bio skoro ponosan na svoju odvojenost, sad naprotiv osjećam ništavnost, malodušnost, jalovost života koji isključivo zavisi od volje. To je moje sadašnje raspoloženje.

... Pitanje koje me je najviše zanimalo ovih zadnjih godina bilo je to da odredim neke karakteristične vidove u historiji talijanskih intelektualaca. Ovaj se je interes rodio, s jedne strane iz želje da produbim pojam o Državi i s druge strane da postanem svijestan nekih vidova historijskog razvoja talijanskog naroda. Sužavajući tako istraživanje na najbitnije linije, ono ipak ostaje golemo. Treba neophodno početi od Rimskog Carstva i od prve koncentracije intelektualaca »kosmopolita« (»carskih«) koje je ono usloвило: studirati zatim formiranje klerikalne, kršćansko-papinske organizacije koja ostavštini carskog intelektualnog kozmopolitizma daje staleški evropski oblik, i t. d., i t. d. Jedino se tako razjašnjava, po mom mišljenju, da se tek poslije osamnaestog vijeka, to jest poslije početka prvih borbi između Crkve i Države i sa pravno-sudске strane može govoriti o talijanskim »nacionalnim« intelektualcima; sve do tada su talijanski intelektualci bili kosmopoliti, vršili su svestranu anacionalnu zadaću (ili za crkvu ili za carstvo), pomogli su organizirati kao tehničari i specijalisti druge nacionalne države, pružili su »rukovodeći personal« čitavoj Evropi i nisu se koncentrirali kao nacionalna kategorija, kao specijalizirana grupa nacionalnih klasa. Kao što vidiš ovo pitanje bi moglo postati razlog za čitav niz eseja, ali je za to potrebno veliko znanstveno istraživanje. To se događa i kod drugih istraživanja. Treba također voditi računa da mi je haljina stroge filološke discipline, koju sam obukao za vrijeme sveučilišnih nauka, dala možda prekomjernu zalihu metodskih ustručavanja. Iz svega ovoga pro-

izlazi da je teško označiti suviše stručne knjige. Uostalom označujem ti jedan svezak koji želim čitati: *Jedna tridesetgodišnjica političkih borbi* (1894—1922) od profesora De Viti De Marca, nakladni zavod Južna Kolekcija, Rim.

Nježno te grlim

Antonio

LXXXVI

Kaznionica Turi, 17. kolovoza 1931.

Draga Tatjana,

prošli sam ti put natuknuo o izvjesnom neraspoloženju koje me muči. Hoću da ti ga danas opišem što je moguće objektivnije, sa svim onim pojedinostima koje mi izgledaju bitne. Počelo je ovako: u jedan sat ujutro 3. kolovoza, baš prije petnaest dana, iznenada sam bacio krv. Nije se radilo o pravom i neprestanom krvotoku, o neodoljivom izlivu kao što sam druge čuo opisivati. Osjećao sam u dahu krkljanje kao kod kataru, slijedio je napad kašlja i usta se punila krvlju. Kašalj nije bio uvijek iste žestine i jakosti, baš kao kašalj koji čovjeka spopada kad osjeća nešto neobično u grlu, s povremenim napadima, s prekidima i bez napinjanja. To je trajalo do otprilike četiri sata; za sve to vrijeme izbacio sam napolje dvjesta pedeset do trista grama krvi. Poslije toga krv mi više nije nadirala u usta, već od zgone do zgone katar sa zgrušanim komadima krvi. Liječnik doktor Cisternino, propisao mi je »klorno jedinjenje kalcija sa *adrenalinom al millesimo*« i rekao mi da će nadgledati tok bolesti. Liječnik me je pregledao u srijedu, 5. kolovoza i isključio mogućnost oboljenja bronhija. Pretpostavlja međutim, da bi ognjica što se javila, mogla biti crijevnog podrijetla. Katar sa zgrušanim komadima krvi (ni izobilan, ni čest) trajao je do pred

nekoliko dana. Ima već par dana, da su zgrušani komadi potpuno nestali. Iako me je ponekad spopadao malo jači napad kašlja, nisam ispljunuo niti katar. Radilo se, dakle, o slučajnom nervoznom kašlju. Na temelju nekih simptoma, čini mi se, da je vjerodostojno mišljenje o crijevnom porijeklu ognjice. Oko 5. ili 6. kolovoza dobio sam neke pojave na koži: lijeva podlaktica bila je potpuno pokrivena crvenim točkicama, tako isto, ali manje, vrat i prsa prema lijevoj strani, na desnoj ruci ništa... Prije nego što sam bacio krv strašno sam patio od sezonske žege i znojio se neobično mnogo, osobito noću. Velika noćna znojenja trajala su do pred pet dana, zatim su prestala. Ponovila su se, ali s manjom snagom, dvije večeri, u toku kojih me je tresla groznica kao prvu noć. Mislim, da sam ti dao sva bitna obavještenja. Moram dodati da nisam previše oslabio i da nisam imao nikakvih psihičkih posljedica. Dok sam izbacivao zgrušane komade krvi, stalno sam osjećao neku odvratnu sladunjavost u ustima i svaki put kad sam zakašljao, činilo mi se da bi se krv morala ponoviti kao prvi put; no danas (to jest otkad sam prestao izbacivati zgrušane komade krvi) nestao je i taj dojam, te stoga ne vjerujem da je bio samo psihički. Sada mi možeš dati sve savjete koje smatraš korisnima. Kao što vidiš nema ništa zabrinjavajućeg, ma da, kao što kaže liječnik, treba biti na oprezu.

Pročitao sam s velikim interesom pismo profesora Cosme koje si mi prekopirala. Utisak je bio vrlo zamršen. Bilo bi mi veoma žao ako je profesor Cosmo mogao i izdaleka posumnjati da sam ja mogao o njemu stvoriti takav sud koji bi stavio na sumnju njegovu ispravnost, dostojanstvo njegovog karaktera, njegov osjećaj dužnosti. Prema posljednjim stranicama *Danteova života* čini se da je sam pisac gorljivi katolik. Ovaj utisak povezao sam s činjenicom što je Cosmo zajedno sa Gerosom sastavio antologiju latinskih pisaca iz prvih stoljeća Crkve, za neko katoličko izdavačko poduzeće i morao sam pomisliti da se je Cosmo obratio. Nisam sigurno

mislio da bi jedno takvo obraćenje moglo imati nečeg »oporunističkog«, a još manje pokvarenog, kao što se na žalost dogodilo kod mnogih velikih intelektualaca. Gorljivi katolicizam Gerosin, toga se dobro sjećam, imao je prije jansenističkih nego jezuitskih primjesa. Pa ipak mi je bilo neprijatno. Kad sam bio Cosmov đak, premda ja tada nisam bio precizirao moj stav, u mnogim se stvarima nisam s njim slagao, naravno, usprkos ljubavi koja me za njega vezivala. Ali mi se činilo da smo se toliko ja, koliko Cosmo, kao i mnogi drugi intelektualci tog vremena, (može se reći u prvih petnaest godina stoljeća) našli na zajedničkom tlu, na ovom: sudjelovali smo ili sasvim ili djelomično u pokretu moralnog i intelektualnog preobražaja koji je u Italiji pokrenuo Benedetto Croce, čija je prva točka bila ta, da moderan čovjek može i mora živjeti bez religije, razumije se, bez religije objavljene ili pozitivne, mitološke ili kako god se drugačije kazalo. Čak i danas mi se čini da je ova točka najveći doprinos svjetskoj kulturi, koji su dali moderni talijanski intelektualci, da je to jedna kulturna tekovina, koja ne smije biti izgubljena. Stoga mi se nije svidio onaj pomalo apologetski ton i tako sam posumnjao. Sada bi mi bilo žao ako sam strom profesoru nanio bol, također i zato što iz njegova pisma vidim da je bio teško bolestan. Uprkos svega, ja se nadam da će mi se još pružiti prilika da ga vidim i da s njim zametnem jednu od onih dugih diskusija, koje smo ponekad za vrijeme rata, vodili noću šeući ulicama Torina.

... Ne smiješ vjerovati da sebi uskraćujem neke stvari koje bih mogao kupiti kao dodatak hrani; činjenica je da nema robe za kupiti. Voće su ove godine prodavali rijetko, a svaki put sam ga kupio; svježiji sir već dugo vremena ne prodaju. U kantini ima samo namirnica, koje ne mogu jesti baš radi želučanih smetnja. Liječnik mi je rekao, da ni pršut ne smijem jesti. Točno se držim liječničkih naputaka, ali iako

jedem samo rižu na maslacu, mlijeko i jaja, ipak ne mogu srediti crijeva.

... Primio sam pisma iz Ghilarze. Svi su bili oboljeli od malarične ognjice.

Nježno te grlim.

Antonio

LXXXVII

Kaznionica Turi, 24. kolovoza 1931.

Draga mama,

primio sam pisma od Mee, Franka i Terezine s vijestima o zdravlju sviju vas. Ali zašto mi se tako dugo ne javljate? Štoviše i s malaričnom groznicom se može napisati par re-daka, a ja ću se zadovoljiti i ponekom razglednicom. Ja također starim, razumiješ li, te stoga postajem nervozan, raz-dražljiviji i nestrpljiviji. Ja ovako rasuđujem: jednom osu-deniku se ne piše ili radi ravnodušnosti ili radi pomanjkanja imaginacije. Ni ne pomišljam da se kod tebe i ostalih iz kuće može raditi o ravnodušnosti. Radije mislim da se radi o po-manjkanju imaginacije. Vi ne možete sebi točno predstaviti kakav je život u zatvoru i kakvu bitnu važnost može imati dopisivanje, kako ispunjava dane i kako još daje izvjestan ukus životu. Nikada ne govorim o negativnom vidu mog života, prije svega zato jer ne ću da me se žali. Bio sam borac koji nije imao sreće u neposrednoj borbi, a borce se ne može i ne smije žaliti, ako su se borili ne zato što su bili prisiljeni, već zato što su oni sami svijesno tako htjeli. To ipak ne znači da negativni vid mog tamničkog života ne postoji i da nije jako težak i da mi ga ne bi mogle olakšati barem drage osobe. Uostalom ovaj govor ne upućujem toliko tebi, koliko Terezini, Grazietti, Mei, koja bi mi mogla napisati bar koju dopisnicu.

Mnogo sam uživao u Frankovom pismu i divio se njegovim konjicima, automobilima, biciklima i t. d. Naravno, čim budem mogao i njemu ću nešto pokloniti, da mu pokažem da ga volim i radi toga što sam uvjeren da je on dobar i drag dječčić, premda je, mislim, ponekad i vragoljast. Čim budem mogao poslat ću Mei kutiju s bojama, ali Mea ne smije očekivati nešto veličanstveno. Terezina nije odgovorila na jedno moje pitanje: da li je stigao omot s knjigama i časopisima, koji je Karlo otposlao iz Torina mjeseca ožujka? Treba da znam, da li vam ove knjige i časopisi smetaju, budući da još imam za otpremiti na desetke i desetke kilograma. Jer, ako ih treba porazbacati, isto toliko vrijedi da ih, bar djelomično, poklonim tamničkoj knjižnici. Naravno, ja mislim da će svakako biti od koristi kad djeca odrastu, pa makar i smetale zbog skučenosti u prostorijama. Čini mi se da je važno da se za njih pripremi obiteljska biblioteka. Naročito bi se Terezina morala sjećati kako smo mi gutali knjige u našem djetinjstvu i kako smo trpjeli zato što ih nismo imali dovoljno na raspolaganju.

Ali kako ti tumačiš da malarija toliko bjesni u središtu mjesta? Ili se radi samo o vama? Mislim da bi sadašnji upravljači mjesta morali izgraditi kanale, kao što su njihovi prethodnici izgradili vodovod. Vodovod bez kanala znači širenje malarije tamo, gdje se ona javljala u sporadičnom stanju. Uostalom prije su žene u Ghilarzi bile ružne i velikih trbuha radi slabe vode, a sada će biti ružne i radi malarije. Pretpostavljam da se muškarci intenzivno liječe vinom.

Mnogo srdačnih zagrljaja.

Antonio

LXXXVIII

Kaznionica Turi, 31. kolovoza 1931.

Draga Julija,

u tvom pismu od 8.—13. kolovoza najviše me je zainteresirala vijest da se Delio i Julio bave hvatanjem žaba. Pred nekoliko dana opazio sam gdje u članku jedne revije citiraju mišljenje lady Astor o načinu kako u Rusiji postupaju s djecom (lady Astor pratila je G. B. Shawa i lorda Lothiana na njihovom nedavnom izletu). Iz članka se vidi da je jedina kritika koju lady Astor navodi u postupku prema djeci ova: Rusi toliku brigu vode o tome da im djeca budu čista, da im ne daju čas niti vremena da se zamažu. Kao što vidiš ova je slavna gospođa duhovita i mudra, ali je sigurno još duhovitiji pisac članka koji očajno diže prema nebu svoje liberalne ruke i vapije: »Što će jedamput bići od ove djece kad toliko narastu, da ih se ne će moći prisiliti na kupanje«. On čini se, misli kako, jedamput kad prisilna sredstva ne budu više moguća, djeca ne će raditi ništa drugo, već će se po programu valjati u blatu reagirajući individualno-liberalnim načinom na diktaturu čije su sada žrtve. Meni se, u svakom slučaju, sviđa da Delio i Julijan imaju neku priliku da se zaprljaju hvatajući žabe. Htio bih znati da li se radi o jestivim žabama; to bi dalo njihovoj lovačkoj aktivnosti praktičan i koristan karakter, koji ne treba podcjenjivati. Ne znam, da li ćeš ti htjeti založiti, jer vjerojatno protiv žaba imaš iste aristokratske predrasude kao lady Astor (Englezi prezirivo zovu Francuze »žabljim izjelicama«), ali trebala bi podučiti djecu da razlikuju jestive žabe od drugih žaba: jestive imaju potpuno bijeli trbuh, dok ostale imaju trbuh ridast. Hvataju se tako da se na povraz stavi, umjesto udice, komadić crvene krpe u koju one zagrizu: treba imati jedan vrč i stavljati ih unutra nakon što im se škaricama odrežu glave i noge.

Kad ih se odere, mogu se prirediti na dva načina: može se načiniti izvrsna čorba i u tom slučaju treba, nakon što ih se dugo kuha začinjene po običaju, procijediti na sito tako da sve osim kostiju pređe u juhu: ili se isprže i jedu pozlaćene i hrskave. I u jednom i drugom slučaju vrlo su ukusna, a osobito hranjiva i lako probavljiva hrana. Mislim, da bi Delio i Julijan mogli već u svojoj sadašnjoj nježnoj dobi ući u povijest ruske kulture, uvađajući ovu novu hranu u narodne običaje i ostvarujući tako mnoge milijune rubalja novog ljudskog bogatstva, otimljući ga monopolu gavrana, vrana i zmija.

Nježno te grlim.

Antonio

LXXXIX

Kaznionica Turi, 7. rujna 1931.

Draga Tatjana,

doznao sam od Karla da si mu pisala pismo o mojoj bolesti iz kojega se vidi da si jako potresena. Štoviše i dr. Ci-sternino mi je kazao da je primio jedno tvoje pismo iz kojega se vidi da si jako potresena. To me je oneraspoložilo, jer mi se čini, da ne postoje razlozi da se uzbuđuješ. Moraš znati da sam jedamput bio umro, a zatim opet oživio; to dokazuje da sam uvijek imao tvrdnu kožu. Kao dijete od četiri godine imao sam tri dana redom izljeve krvi i grčeve od čega sam bio ostao sasvim bez krvi. Liječnici su me bili već proglasili mrtvim, a moja majka je do otprilike 1914. čuvala mali sandučić i naročito odijelce. To je trebalo služiti za moju sahranu. Jedna tetka je tvrdila da sam oživio kad mi je ona namazala nožice uljem iz kandila posvećenog Madoni. Stoga bi me žestoko korila, kad sam odbijao da vršim vjerske du-

žnosti, podsjećajući da Madoni dugujem život. Te stvari su me, kažem istinu, malo dirale. Otada, iako nisam bio jako snažan, nisam više bolovao od nikakvih ozbiljnih bolesti, osim od nervoznih izmoždenosti i slabe probave. Nisam se rasrdio radi tvog superznanstvenog pisma, jer me je ono jednostavno nasmijalo i sjetilo me jedne francuske novele, koju ti ne ću ispričati da se ti zaista ne rasrdiš. Uvijek sam poštovao liječnike i medicinu, premda više poštujem veterinare. Oni liječe životinje koje ne mogu govoriti i ne mogu opisati znakove svojih bolesti. To ih prisiljava da budu jako pomnivi (životinje stoje novaca, dok je jedan dio ljudi negativna vrijednost), dočim liječnici ne pomišljaju uvijek da jezik služi ljudima i da lažu ili da barem izraze lažljive utiske. Dakle, prilično sam se oporavio (zbilja, nisam ostao u krevetu ni pola sata više nego obično i uvijek sam išao na šetnju). Prosjek temperature je pao i rijetko doseže 37.2...

Htio bih nešto odgovoriti na tvoje pismo od 28. kolovoza u kojem natučaš nešto o mom radu o »talijanskim intelektualcima«. Jasno je da si razgovarala s P-om, jer ti je neke stvari samo on mogao kazati. Ali situacija je bila drugačija. Za deset godina novinarskog rada napisao sam toliko redaka da bih mogao sastaviti petnaest ili dvadeset svezaka od četiri stotine stranica, ali to je bilo pisano dan na dan i moralo je, po mom mišljenju, umrijeti kad je dan prošao. Nikad nisam htio objaviti zbirku članaka, pa bilo i najodabranijih. Profesor Cosmo je 18. tražio od mene dozvolu da načini izbor stanovitih članaka što sam ih dnevno pisao u jednom torinskom dnevniku. On bi ih bio objavio s jednim jako blagonaklonim i za me vrlo časnim predgovorom, ali ja nisam htio dozvoliti. U studenom 1920. dao sam se nagovoriti od Giuseppe Prezzolinija da njegova izdavačka kuća objavi zbirku članaka koji su, ustvari, predstavljali jednu organsku cjelinu, ali sam u siječnju 1921. više volio platiti troškove jednog dijela već gotovog sastavka i povući rukopis. Još 1924. Franko

Ciarlantini, narodni poslanik, predložio mi je da napišem knjigu o pokretu »Novi poredak« koju bi on bio objavio u svojoj kolekciji u kojoj su već bile izašle knjige od Mac Donalda, Gompersa, i t. d. Obavezivao se, da niti jedan zarez ne će promijeniti i da mojoj knjizi ne će prikrpiti nikakav predgovor ili polemički dodatak. Objaviti knjigu od jedne fašističke izdavačke kuće pod tim uvjetima bilo je jako primamljivo, pa ipak sam odbio. Za P-a je pitanje bilo drugačije: svaki njegov spis o ekonomskoj nauci bio je vrlo cijenjen i izazivao je duge diskusije u stručnim časopisima. Pročitao sam u jednom članku senatora Einaudija, da P. priprema kritično izdanje engleskog Davida Ricarda. Einaudi mnogo hvali taj pothvat, a i meni je to veoma drago. Nadam se, da ću engleski moći glatko čitati, kad ovo izdanje bude objavljeno i da ću moći Ricarda čitati u originalnom tekstu. Moje proučavanje o intelektualcima vrlo je opširno kao nacrt i, ustvari, ne vjerujem da u Italiji postoje neka knjiga o tom pitanju. Postoji sigurno veliki naučni materijal, ali raspršen u beskonačnom broju revija i lokalnih historijskih arhiva. Uostalom, ja mnogo proširujem pojam intelektualca i ne ograničavam se na sadašnji pojam, koji se odnosi na velike intelektualce. Ovo proučavanje dovodi do izvjesnih uslovljenosti pojma države, koju se obično smatra političkim društvom (ili diktaturom ili aparatom, koji prisiljava da se narodna masa prilagodi tipu produkcije i ekonomije datog momenta), a ne ravnotežom političkog društva s kulturnim društvom (ili hegemonijom jedne društvene grupe nad čitavim nacionalnim društvom, koju vrši preko takozvanih privatnih udruženja, kao što su Crkva, sindikati, škole, i t. d.). A naročito u kulturnom društvu djeluju intelektualci (Benedetto Croce je, na primjer, neka vrst laičkog pape i on je vrlo efikasno sredstvo hegemonije iako se na mahove može naći u sukobu s ovom ili onom vladom, i t. d.) Ova ideja o zadaći intelektualaca, po mom mišljenju, rasvijetljava razlog ili jedan od razloga propasti

srednjovjekovnih općina, to jest vlade jedne ekonomske klase, koja nije znala stvoriti vlastitu kategoriju intelektualaca i prema tome vršiti hegemoniju osim diktature. Talijanski intelektualci nisu imali narodno-nacionalni već kozmopolitski karakter po uzoru na Crkvu, i Leonardu je bilo svejedno što prodaje vojvodi Valentinu crtež firentinskih utvrda. Općine su, dakle, sindikalna Država, koja nije mogla prijeći ovu fazu i postati integralna država kao što je uzalud ukazivao Machiavelli, koji je preko vojske htio uspostaviti hegemoniju grada nad selom, te ga stoga možemo nazvati prvim talijanskim jakobincem (drugi je bio Karlo Gantaneo, ali s mnogim himerama u glavi). Iz toga proizlazi da bi *Renesansu* trebalo smatrati reakcionarnim pokretom u odnosu na razvoj općina, i t. d. Činim ti ove napomene, da te uvjerim kako svaki historijski period, koji se razvijao u Italiji od Rimskog Carstva do Preporoda, treba promatrati samo s ove *monografske* točke gledišta. Uostalom, ako budem imao volje i ako mi više vlasti dozvole, izradit ću jedan nacrt o toj stvari koji ne će imati manje od pedeset stranica i poslat ću ti ga. Stoga bi mi, naravno, bilo drago da imam knjiga, koje bi mi pomogle pri radu i pobuđivale na razmišljanje. Isto tako ću ti, u jednom od slijedećih pisama izložiti ukratko i sadržaj jednog eseja o desetom pjevanju Danteovog *Pakla*, zato da ga pošalješ profesoru Cosmi koji će, kao specijalist za Danteova djela, moći kazati da li je moje otkriće jedno lažno otkriće ili bi zaista vrijedilo truda da se napiše jedan prilog, da se doda jedna sitnica milijunima i milijunima već napisanih bilješki.

Nemoj misliti da sam prestao s učenjem, ili da sam klonuo duhom zato što u izvjesnom času ne mogu nastaviti moja istraživanja. Nisam još izgubio stanovitu inventivnu sposobnost, jer me svaka važna stvar koju čitam nagoni da mislim: kako bih sastavio članak o tom pitanju? Zamišljam oštar početak i oštar završetak i niz neodoljivih pitanja, po mom mišljenju, koja kao da te u oko tuku. I tako se zabavljam sam

od sebe. Naravno, ne pišem takve vragolije: ograničavam se da pišem o filološkim i filozofskim argumentima, o onima za koje je Heine napisao: bili su toliko dosadni da sam zaspa, a dosada je bila tako velika da me je prisilila da se probudim.

Nježno te grlim.

Antonio

XC

Kaznionica Turi, 13. rujna 1931.

Draga Tatjana,

... U jednoj tvojoj dopisnici, u onoj u kojoj mi govoriš o posjećivanju kinematografa, a naročito o filmu *Dva svijeta*, strašno su me začudila neka tvoja tvrđenja. Kako možeš vjerovati da postoje ta dva svijeta? To je način mišljenja dostojan Crnostotinaša ili američkog Ku-klux-klana ili njemačkih kukastih križeva. I kako to možeš kazati baš ti, koja si imala živi primjer u svojoj kući: da li je ikada postojao lom te vrste između tvoje majke i tvog oca i nisu li još čvrsto ujedinjeni? Film je sigurno austrijskog porijekla, poslijeratni antisemitizam. U Beču sam stanovao kod praznovjerne malo-gradanske starice, koja me je prije nego me je primila na stan upitala da li sam Židov ili rimokatolik. Ona je životarila iznajmljujući dvije sobe i spekulirajući na tome što je 18., za kratkog sovjetskog perioda, bio izašao zakon prema kome se nije priznavalo inflaciju kod plaćanja stanarine vlasnicima kuća. Plaćao sam tri i pol milijuna kruna mjesečno (to jest trisetotine pet lira), dok je stanarka plaćala vlasniku kuće najviše hiljadu tih istih kruna. Kad sam odlazio, tajnik ambasade čija je žena morala ostati u Beču zbog sinovljeve bolesti, zamolio me da sobu osiguram njegovoj ženi. Poslije

podne rekoh gospođi i ona pristade. Rano ujutro, gospođa pokuca na moja vrata i reče: jučer sam zaboravila pitati da li je nova podstanarka Židovka, jer ja ne iznajmljujem Židovima«. Nova podstanarka bila je baš Židovka. Što da se radi? Govorio sam o tom s jednim Francuzom, koji mi je kazao da postoji samo jedno rješenje: reći stanarki kako nisam mogao iz pristojnosti pitati novu podstanarku je li Židovka, ali da znam da je bila tajnica na poslanstvu, jer malograđanke isto toliko mrze Židovke koliko pužu pred diplomacijom. I stvarno bi tako. Gospođa me sasluša i odgovori mi: »Ako je u diplomaciji, jasno da joj dajem sobu, jer se diplomate ne može pitati jesu li ili nisu Židovi«. Da li bi ti sada htjela tvrditi da imaš zajedničke ideje s ovom Bečankom?

Nježno te grlim.

Antonio

XCI .

Kaznionica Turi, 13. rujna 1931.

Draga mama,

primio sam jedno Terezino i jedno Graziettino pismo s nekoliko tvojih redaka. Hvala ti, ali ako pisanje predstavlja za te veliki napor, izdiktiraj pismo Grazietti, Terezini ili Mei, a zatim stavi ispod napisanog tvoj potpis. Tako ćeš mi moći češće pisati. Odgovorit ću po redu na dva pisma. Terezini: rekao sam Karlu da moje knjige ne daje na čitanje stranim osobama, već neka ih čitaju oni ukućani koji to žele. Moj princip je ovaj: ne ću da moje knjige služe kao zabava ljudima, koji su indirektno odgovorni za moje utamničenje. Terezini ću poslati kao osobni dar jedan od najljepših romana Lava Tolstoja: *Rat i mir*, u kojem je glavno lice Nataša; ona je veoma simpatična. Zahvaljujem Franku što on želi postati avijatičar

kad odraste, zato da me dođe oteti i odnijeti mami. Kad izidem iz zatvora, za četrnaest godina, možda će stvarno u Italiji biti moguće putovati avionom kao danas automobilom, te je radi toga Frankovo obećanje možda realnije nego što se čini. Tada će on imati dvadeset godina, a čovjek u dvadesetoj godini može postati vrlo dobar pilot. Žao mi je da se je Mima uvrijedila što joj nisam obećao poklone; mogli ste joj ih vi sami obećati i tako je zadovoljiti, jer je ružno da se među djecom rađaju osjećaji zavisti i ljubomore. Dakle, obećajem i njoj poklon i vidjet ćete da ću održati riječ čim budem mogao. Treba da budu strpljivi, a vi morate razjasniti djeci, da biti u zatvoru znači upravo to da se ne može raditi sve ono što se hoće ili kad se hoće. Oni vjerojatno misle kako se ja nalazim na nekom mjestu kao što je kula u Ghilarzi. Kažite im da se naprotiv nalazim u dosta velikoj čeliji, možda većoj od ijedne sobe u kući, samo što ne mogu izlaziti. Zamisli, draga mama — čini mi se da ti o tome nisam nikad pisao — ja imam željezni krevet s mrežom od žice, imam madrac i jastuk od rogožine i još jedan madrac i jastuk od vune, a imam i noćni ormarić. Nije prvorazredno, ali je meni korisno. Jako su me zainteresirale stvari, koje mi je Grazietta javila. Ako malarija lako prouzrokuje tuberkulozu, znači da je pučanstvo neishranjeno. Htio bih da me Grazietta obavijesti što sve jede u jednoj sedmici jedna porodica *Zorronaderis*,⁵¹ porodica *massajos a meitade*,⁵² porodica sitnih vlasnika, koji sami obrađuju svoju zemlju, pastira s ovcama koji je stalno s njima i porodica zanatljija (jednog cipelara ili jednog kovača). (Pitanja: koliko puta jedu meso i koliko mesa pojedu u jednoj sedmici? Ili ga ne jedu? Od čega prave juhu? Koliko ulja ili masti stavljaju, koliko povrća, tjestenine, i t. d.? Koliko pšenice samelju ili

⁵¹ Na sardinskom dijalektu: nadničari.

⁵² Na sardinskom dijalektu: napoličari.

koliko kila kruha kupuju? Koliko kave ili nadomjestka? Koliko šećera? Koliko mlijeka za djecu, i t. d.)

Draga mama, grlim sve, osobito tebe.

Antonio

XCII

Kaznionica Turi, 21. rujna 1931.

Draga Tatjana,

...Nastojat ću da ti ukratko izložim glasoviti nacrt. Cavalcanti i Farinata. 1. De Sanctis u svom eseju o Farinati primjećuje oštrinu, koja karakterizira Danteovo deseto pjevanje *Pakla* po tome što Farinata, nakon što je bio herojski predstavljen u prvom dijelu događaja, u zadnjem dijelu postaje pedagog, izraženo kroceovskim riječima: Farinata od poezije postaje struktura. Deseto pjevanje je po tradiciji pjevanje o Farinati, stoga se oštrina koju primjećuje De Sanctis uvijek činila vjerojatna. Ja tvrdim, da su u desetom pjevanju prikazane dvije drame, Farinata i Cavalcantiova, a ne samo Farinata. 2. Čudnovato je da umjetnička interpretacija Danteovih djela, iako potanka i pedantna, nije nikada primijetila da je Cavalcanti pravi osuđenik između epikurejaca u upaljenim grobovima, kažem osuđenik, kažnjen neposrednom i ličnom kaznom i da u toj kazni Farinata usko sudjeluje, ali i u ovom slučaju »prkoseći nebu«. ⁵³ Zakon odmazde kod

⁵³ Ovdje se radi o jednoj parafrazi, jer kod Dantea u desetom pjevanju Pakla stoji: »kao da je paklu prkositi htio (com' avesse l'inferno in gran dispetto«). Smisao je ustvari ostao nepromijenjen, jer je i misao ostala ista, to jest očituje se ponos i prkos Farinatin, njegov prezir prema sudbini, prema volji boga. (Op. pr.)

Cavalcantija⁵⁴ i kod Farinate je ovaj: zato što su htjeli sagledati budućnost (teoretski) za određeno vrijeme oni nisu mogli poznavati zemaljske stvari, to jest oni žive u jednom krugu sjene iz čijeg središta vide u prošlost preko stanovite granice i vide u budućnost preko iste takve granice. Kad im se Dante približava, položaj Cavalcantija i Farinate je ovaj: oni u prošlosti vide živoga Guida, ali ga vide mrtvog u budućnosti. Ali da li je u tom momentu — Guido živ ili mrtav? Jasna je razlika između Farinate i Cavalcantija. Farinata čuvši firentinski govor postaje strančar, gibelinski heroj. Cavalcanti naprotiv misli samo na Guida i čuvši firentinski govor podiže se da bi doznao je li Guido živ ili mrtav u tom momentu (njih mogu izvijestiti novopridošli). Izravna drama Cavalcantija je vrlo brza, ali neiskazane snage. On odmah pita za Guida i nada se da je s Danteom, ali kad od pjesnika, koji nije točno obaviješten o kazni, čuje »bješe«, glagol u prošlosti, poslije užasnog krika »nauznak pade i otad ga nesta«. 3. Kao što u prvom dijelu događaja »Guidov prezir« postaje centar istraživanja svih fabrikata pretpostavki i priloga, tako u drugom dijelu zaokuplja pažnju Farinatinog predviđanje Danteova progonstva. Meni se čini da se važnost drugoga dijela sastoji osobito u tome što rasvjetljuje Cavalcantiovu dramu, što pruža sve bitne elemente da je čitač oživi. Bili to radi toga bila jedna neizrečena, neizražena poezija? Ne vjerujem. Dante ne odbija da dramu prikaže izravno, jer je upravo ovo njegov

⁵⁴ Guido Cavalcanti, pjesnik firentinski i Danteov prijatelj, oženio je Farinatinu kćer, pa je prema tome i Farinatin sin, ali Farinatu zanesenog strančara nije potreslo kad na Cavalcantiovo pitanje:

»U ta mjesta nijema,

ako si poći snagom uma smio.

Gdje li je sin moj? Što ga s tobom nema?

Dante odgovara:

»Od sebe« rekao »nisam poći htio,

onaj što čeka tim me putom prati,

možda tvom Guidu on ne bješe mic.«

Baš u ovom bješe, u tom glagolu u prošlosti, zgusnuta je sva tragedija Guidova oca, jer ovaj odmah pomišlja da je Guido mrtav.

način da je prikaže. Radi se o jednom »načinu izražavanja« a ja mislim da se »načini izražavanja« mogu izmijeniti vremenom tako isto kao što se mijenja i sam jezik. (Jedino Bertoni vjeruje za sebe da je kročeanac izvlačeći staru teoriju o lijepim i ružnim riječima kao lingvističku novost izvedenu iz Croceove Estetike).

Sjećam se, da sam 1912., slušajući predavanja profesora Toesche o povijesti umjetnosti, upoznao reprodukciju jedne pompeanske slike, koja prikazuje Medeu kako sudjeluje u ubistvu svojih sinova, koje je imala s Jasonom. Prisustvuje vezanih očiju i sjećam se, čini mi se, da je Toescha rekao kako je to bio jedan način izražavanja starih naroda i kako Lessing u Laookonu (navodim sjećajući se tih lekcija) nije to smatrao izvještačenom nemoći, nego upravo najboljim načinom da se prikaže neizmjeran bol roditelja, bol koji bi se bio sledio u jednoj grimasi da je prikazan materijalno. Ista izreka kod Ugolina: »Što bol ne može, post učini tada« pripada ovom jeziku i narod ga je razumio kao bacanje vela na oca, koji proždire sina. Nema ništa zajedničkog između Danteovog i Manzonijevog načina izražavanja. Kad Renzo misli na Luciju nakon što je potražio venecijansku granicu, Manzoni piše: »Ne ćemo pokušati da kažemo ono što je osjećao: čitalac poznaje okolnosti: nekâ to zamisli«. Manzoni je već bio izjavio kako je, za razmnožavanje našeg časnog roda, ljubavi na svijetu bilo više nego dovoljno, a da bi se o njoj moralo čak i u knjigama govoriti. Manzoni, ustvari, nije htio prikazati ljubav radi praktičkih i ideoloških motiva. Uostalom, da je rasprava o Farinati usko povezana uz Cavalcantiovu dramu, kaže i sam Dante kad zaključuje: »De, kaže onome što pade, da mu je još sin među ljudima živim« (I Farinatin sin, ali Farinata se sav zahvaćen stranačkim borbama, nije uznemirio radi vijesti što je potekla od »bješe«, da je Guido mrtav; Cavalcanti je bio najviše kažnjen i za njega je »bješe« značilo svršetak mučne sumnje, da li je u tom momentu Guido živ ili mrtav).

4. Čini mi se, da ova interpretacija u samoj biti krnji Croceovu tezu o poeziji i strukturi *Božanstvene komedije*. Bez strukture ne bi bilo poezije, pa prema tome i struktura ima vrijednost poezije. Ovo pitanje je vezano uz jedno drugo: kakve umjetničke važnosti imaju upute u kazališnim djelima? Posljednje novotarije unesene u kazališnu umjetnost, s takvim razvojem stvari koje daje sve veću važnost redatelju predstave, sve više zaoštravaju to pitanje. Pisac drame bori se s glumcima i redateljima preko uputa koje mu dozvoljavaju da bolje okarakterizira lica; autor hoće da se njegova podjela poštiva i da se glumci i redatelj kod interpretiranja drame (koji jednu umjetnost prenašaju u drugu, a ujedno su i kritičari) slažu s njegovim gledanjem. U *Don Juanu* od G. B. Shawa, pisac daje na kraju knjige mali priručnik koji je napisao John Tanner, glavno lice, da bi što bolje odredio lik glavnog lica, da bi postigao od glumca da bude što vjerniji piščevoj imaginaciji. Kazališno djelo bez uputa više je lirika nego prikaz živih lica u dramatskom sukobu; upute su djelomično obuhvatile nekadašnje monologe, i t. d. Ako umjetničko djelo u kazalištu proizlazi iz suradnje pisca i glumaca estetski ujedinjenih preko redatelja, upute imaju u stvaralačkom procesu bitnu važnost, utoliko što ograničavaju samovolju glumca i redatelja. Čitava struktura *Božanstvene komedije* ima taj visoki zadatak i ako je ispravno praviti razlike treba svaki put biti jako oprezan. Pisao sam odjedamput imajući kod sebe samo Heoplijevog Dantea. Posjedujem De Sanctisove eseje i Croceovog *Dantea*. Pročitao sam u »Leonardu« od 28. jedan dio studije od Luigi Russa objavljene u Barbijevoj reviji; u njoj se spominje Croceova teza (u pročitanoj dijelu). Posjedujem broj »Kritike« s Croceovim odgovorom. Ali već dugo vremena nisam vidio ovaj članak, dulje nego što se u meni začela glavna jezgra ovog nacrta, jer je na dnu jedne kase koju držim u magazinu. Profesor

Cosmo bi mogao kazati, da li se radi o novom otkriću Amerike ili u nacrtu postoji neki motiv, koji bi se mogao izložiti u jednoj bilješki, tako da mi vrijeme prođe.

...Nježno te grlim.

Antonio

XCIH

Kaznionica Turi, 28. rujna 1931.

Draga Tatjana,

... Žao mi je, da mi još nisi javila tvoje gledište o Židovima i o »dvjema svijetovima« i žao mi je da misliš na ovu predrasudu to prije što u Italiji već dugo vremena nema antisemitizma. Židovi mogu postati ministri (pa čak i predsjednici ministarskog savjeta kao Luzzatti) i generali u vojsci. Brakovi između Židova i kršćana su mnogobrojni i osobito u velikim gradovima i ne samo u narodnim klasama već i između aristokratskih gospođica i židovskih intelektualaca. Po čemu se jedan talijanski Židov, osim neznatne manjine rabina i starih tradicionalnih bradurina, razlikuje od nekoga drugog Talijana iste klase? Mnogo se više razlikuje od jednog poljskog ili galicijskog Židova iste klase. Izvjestan politički antisemitizam bio se pojavio protiv Toeplitza, direktora Komer-cijalne Banke, a 1919. je bila osnovana u Milanu »Milanska revija«, jako antisemitska i malo raširena. Mislim na talijansku (ili francusku) poslovicu: »Počešite Rusa i naći ćete Kozaka«. Mnogi su Kozaci slijepo vjerovali da Židovi imaju rep.

Što se tiče Danteovog nacрта mislim da će te jako malo zanimati tim više što je vrlo šematski i možda ti ne ćeš shvatiti neke aluzije koje se odnose na knjige stručnjaka.

Nježno te grlim.

Antonio

XCIV

Kaznionica Turi, 28. rujna 1931.

Dragi Karlo,

primio sam tvoje pismo od 12. rujna. Ne smiješ se čuditi što ti nisam odgovorio prošle sedmice, kao što sam mogao. Moram razdijeliti prostor između raznih mojih dopisnika. Obe knjige koje si mi označio zaslužuju da se kupe; poznajem ih i mogu te upozoriti na njihove vanjske i unutarnje nedostatke. *Povijest Rima*, vjerujem da je to ona što ju je napisao ne samo Hartmann, već i Kromayer. Dobra je, iako je zastarjela i prevedena nogama (bar prvo izdanje). Drugi ozbiljni nedostatak je taj što povijest počinje otkada postoje dokumenti, stoga potpuno šuti o prvim stoljećima što se zovu »legendarnim«. Modernija historiografija nije tako stroga i savjesna s obzirom na materijalne dokumente. Uostalom već je Goethe bio napisao da treba predavati čitavu povijest Rima pa i legendarnu, jer ljudi, koji su izmislili legende bili su dostojni da se za njih dozna čak i u izmišljenim legendama. Istina je međutim, da se u najnovije vrijeme za mnoge legende pokazalo kako uopće nisu legende i kako u njima ima bar stanovita jezgra istine što se vidi iz novih arheoloških otkrića, pronalaza epigrafskih dokumenata i t. d. Wellsova je knjiga također vrlo loše prevedena, usprkos ozbiljnosti kuće Laterza. Zanimljiva je jer teži za tim da razbije ukorjenjeni običaj da se misli kako je povijest postojala samo u Evropi, naročito u starim vremenima. Istim tonom kojim govori o evropskoj povijesti, Wells govori i o staroj povijesti Kine, Indije i o mongolskoj srednjovjekovnoj povijesti. Dokazuje kako sa svjetskog gledišta. Evropu ne treba više smatrati provincijom — skladištem čitave svjetske civilizacije. Druga novost koju je Wells uveo, a koja mi je manje simpatična, to je povijest zemlje prije pojave čovjeka.

Tako isto je iskrivio povijest katoličke Crkve, i njezin utjecaj na razvoj civilizacije. Osjeća se da je Wells agnlikanski anti-papista a ne historik bez predrasuda.

... Kod jezika, koje namjeravaš početi učiti, savjetujem ti da ne gubiš vrijeme na gramatike, već da čitaš listajući više rječnik nego gramatike. Gramatika, po mom mišljenju, treba da prati prijevod a ne da mu prethodi. Mnogi počinju učenje od gramatike i ne mogu se više izvući iz te zbrke pa ma koliko mučili mozak. Moram završiti. Grlim te.

Piši kući.

Antonio

XCV

Kaznionica Turi, 5. listopad 1931.

Draga Tanja,

... Ublaženje koje uvodiš u pitanje što si ga sebi postavila o takozvana »dva svijeta« ne mijenja u osnovi zabludu tvog gledišta i ne oduzima nijednu vrijednost mojoj tvrdnji, da se radi o ideologiji koja pripada, pa makar dijelom, crnostotinaškoj ideologiji i t. d. Vrlo dobro razumijem da ti ne bi sudjelovala u *pogromu*; ipak da bi se *pogrom* mogao desiti treba da je jako raširena ideologija o dva nepristupačna svijeta, ideologija rasa, i t. d. To stvara onu neodređenu atmosferu, koju Crnostotinaši iskorišćivaju na taj način, što gledaju da se nađe neko raskravljeno dijete i onda optužuju Židove da su ga ubili radi obredne žrtve. Izbijanje svjetskog rata je pokazalo kako vladajuće klase i grupe znaju iskoristiti ove prividno neškodljive ideologije, da bi zatalasali javno mnijenje. Stvar mi se čini tako nevjerovatna u tvom slučaju, da bi mi se činilo da te ne volim kad ne bih nastojao da te potpuno oslobodim svake brige o tom pitanju. Što želiš

kazati sa izrazom »dva svijeta«? Da se radi o dvije zemlje, koje se ne mogu približiti i ući u međusobni saobraćaj? Ako ne želiš reći ovo i ako se radi o jednom relativnom i metaforičkom izrazu, onda taj ima neznatno značenje, jer u prenesenom smislu »svjetovi« su bezbrojni sve do onog, koji izražava seljačka poslovice: »Žene i volove uzimaj iz svoga kraja«. Kolikim društvima pripada jedan individuum? Zar se svaki od nas stalno ne trudi da ujedini vlastito poimanje svijeta u kojem i dalje postoje heterogene krhotine okamenjenih kulturnih svjetova? I zar ne postoji opći historijski proces, koji ne prestano teži da ujedini čitav rod ljudski? Zar nas dvoje, dopisujući se, ne otkrivamo stalno razloge za trvenje i zar istovremeno ne pokušavamo ili zar nismo uspjeli da se složimo u izvjesnim pitanjima? I zar svaka grupa ili stranka, ili sekta, ili religija ne teži da stvori svoj vlastiti »konformizam« (ne mislim u podređenom i u pasivnom smislu)? U našem pitanju važno je to, da su Židovi oslobođeni iz gheta tek 1848. i da su u ghetu, odvojeni od evropskog društva, ne svojom voljom, već vanjskom silom, proveli skoro dvije hiljade godina. Poslije 48. proces asimilacije u zapadnim zemljama je bio tako nagao i dubok, da se nameće misao kako je samo nasilno odvajanje zapriječilo njihovu potpunu asimilaciju u različitim zemljama, budući da je do Francuske revolucije kršćanska vjera bila »državna vjera«, jedina, koja je upravo tražila odvajanje Židova, vjerski nesalomljivih (tada tla, sad više ne, jer se od židovstva dolazi ili do čistog i jednostavnog deizma ili do ateizma). U svakom slučaju treba primijetiti da mnoga svojstva za koja se čini da ih treba pripisati rasi, treba naprotiv pripisati životu u ghetu, koji je u različitim oblicima nametnut u raznim zemljama, radi čega jedan engleski Židov nema skoro ništa zajedničkog s galicijskim Židovom. Čini se da danas Gandhi predstavlja hindusku ideologiju, a Hindusi su bili ratnički narod i doveli su na razinu parijske Dravide, koji su prije nastavali Indiju, i jedino nakon

mongolske invazije i engleskog osvajanja. mogli su dati jednog čovjeka kao što je Gandhi. Židovi već dvije hiljade godina nemaju državnog prostora, jedinstva jezika, kulture. ekonomskog života. Kako bi onda oni mogli biti napadački raspoloženi? Pa i Arapi su semiti, krvna braća Židovima i imali su svoj period agresivnosti i pokušavali su zavladati svijetom. A ako se radi o Židovima bankarima i vlasnicima finansijskog kapitala, kako možeš kazati, da oni ne sudjeluju u agresiji imperijalističkih država?

Nježno te grlim.

Antonio

XCVI

Kaznionica Turi, 12. listopada 1931.

Draga Tanja,

primio sam tvoju dopisnicu od 10. listopada; ona baš ništa nije ublažila učinak, koji je prouzrokovalo pismo od 2. To pismo nije bilo oštro, već uvredljivo prema meni. Što je moglo značiti da se ja igram s tobom »slijepog miša« i da te nastojim »stjerati u kut«? Morao bih ti odgovoriti oštrim riječima, ali mi se čini da je bolje da ubuduće izbjegavamo svako ponavljanje ovakvih neugodnih incidenata, da ne kažem nešto gore. Tako nije nego *Imbelle telum sine icotu*,⁵⁵ da upotrijebim jednu pompoznu izreku, tvoja prethodna napomena o mojoj vrijednosti bivšeg novinara. Ja nikad nisam bio profesionalni novinar, koji prodaje svoje pero onom tko bolje plaća i mora neprestano lagati, jer laž ulazi u profesionalnu kvalifikaciju. Bio sam najslobodniji novinar, uvijek

⁵⁵ Nema snage strijela koja nije bačena.

jednog mišljenja i nikad nisam morao sakrivati svoja najdublja uvjerenja, da bih ugodio gospodarima i jatacima. Pišeš da sam ti napravio na žao što sam napisao da si ublažila svoje mišljenje o Židovima. Imaš pravo kad kažeš da nisi ništa ublažila, jer u ovom tvom poimanju ima svega pomalo, ali svaka stvar u drugom pismu. Najprije si zauzela stav, koji je izravno vodio k antisemitizmu, zatim si mislila kao nacionalistički nastrojena Židovka i na koncu si imala takva gledišta s kojima bi se bili složili stari rabini što su se suprotstavili uništenju ghetta, predviđajući da će nestajanje zajednica u odvojenom terenu, dovesti do izopačenja »rase« i do popuštanja vjerskih okova, koji su je održavali kao jednu ličnost. Jasno, pogriješio sam što sam raspravljao. Bilo bi bolje da sam se šalio i da sam suprotstavio teoriju britanske »hladnokrvnosti«, francuske »mahnitosti«, njemačke »vjernosti«, španjolske »grandece«, talijanskog »kombinatorskog duha« i napokon slavenske »draži«, sve vrlo korisne stvari za pisanje romana u nastavcima i popularnih filmova. Ili sam ti mogao postaviti pitanje da doznam tko je »pravi« Židov ili Židov »uopće« ili čak i čovjek »uopće«, koji se, vjerujem, ne nalazi ni u jednom antropološkom ili sociološkom muzeju. I što danas znači za Židove njihovo poimanje Boga kao »Boga nad vojskama« i sav biblijski jezik o »izabranom narodu« i misija židovskog naroda koja sliči Vilhelmovu jeziku prije rata, Marx je pisao da židovsko pitanje ne postoji više otkad su svi kršćani postali Židovi, asimilirajući ono što je bilo bitno u židovstvu, spekulaciju, ili da će se židovsko pitanje riješiti kad čitava Evropa bude oslobođena spekulacije ili židovstva uopće. Čini mi se da je to jedini način da se postavi opće pitanje, s tim da se židovskim zajednicama prizna pravo na kulturnu autonomiju (jezika, škola i t. d.) pa i nacionalnu autonomiju u slučaju da neka židovska općina uspije da, na ovaj ili onaj način, naseli određeni prostor. Sve ostalo mi izgleda misticizam slabe vrste, dobar za sitne židovske cio-

nističke intelektualce, kao pitanje »rase« shvaćene u drugom smislu, a ne u čisto antropološkom. Već u vrijeme Krista Židovi više nisu govorili svojim jezikom, koji se je sveo na obredni jezik, nego su govorili aramejski. »Rasa«, koja je zaboravila svoj rođeni jezik, znači da je izgubila veći dio nasljedstva iz prošlosti, veći dio prvotnog poimanja svijeta i da je primala kulturu (s jezikom) naroda osvajača. Što još, dakle, znači »rasa« u ovom slučaju? Očito se radi o jednoj novoj, modernoj zajednici, koja je primila pasivni ili naprosto negativni otisak gheta i u okviru nove društvene situacije obnovila jednu novu »prirodu«. Čudno je da se ti ne služiš historicizmom za glavno pitanje, a htjela bi da ti ja historicističkim metodom razjasnim zašto su neke grupe Kozaka vjerovala da Židovi imaju rep: Radilo se je o šali, koju mi je ispričao jedan Židov. On je za vrijeme rusko-poljskog rata 1920. bio politički komesar udarne kozačke divizije iz Orenburga. Ovi Kozaci nisu imali Židova na svom teritoriju i zamišljali su ih prema službenoj i klerikalnoj propagandi kao nakaze, koje su ubile Boga. Nisu vjerovali da je politički komesar Židov: »Ti si naš — govorili su mu — ti nisi Židov; ti si pun ožiljaka od rana što si ih dobio od poljskog oružja, boriš se zajedno s nama; Židovi, to je druga stvar« . . . I na Sardiniji Židove zamišljaju na razne načine. Postoji izraz »Arbeu« što znači strahovito ružna i zla nakaza, legendarna; »Židov« koji je ubio Isusa Krista, ali postoji i dobar i za Židov, jer samilosni je Nikodije pomogao Mariji da skinu sina s križa. No za Sardinca »Židovi« nisu vezani uz sadašnje vrijeme. Ako mu kažu da je neki čovjek Židov, pita da li je kao Nikodije, ali općenito vjeruje da se radi o jednom lošem kršćaninu kao što su oni što su htjeli Kristovu smrt. A postoji još izraz »Marranu« od izraza marrano (grubijan). Taj izraz su u Španiji davali Židovima, koji su se pretvarali da će se obratiti, a na sardinskom je taj izraz uglavnom uvredljiv. Protivno od Kozaka, Sardinici koji nisu bili pod utjecajem

propagande ne razlikuju Židove od ostalih ljudi. Tako, sam, što se mene tiče, likvidirao pitanje, i nitko me ne će navesti da otpočnem neko drugo. Ne zanima me pitanje rasa izvan antropologije i predhistorijskih izučavanja. (Tako da je bez vrijednosti tvoja napomena o važnosti grobova ukoliko se to pitanje odnosi na civilizaciju. To je točno samo za najstarija vremena za koja su grobovi jedini spomenik koji vrijeme nije razrušilo i jer su tada u grobove stavljali uz pokojnike predmete iz svakidašnjeg života. U svakom slučaju ovi grobovi nam daju jako ograničenu sliku o vremenima u kojima su sagrađeni: povijest običaja i jedan dio vjerskih obreda. Osim toga oni se odnose na više i bogate klase, često na strane osvajače neke zemlje, a ne na narod). Ja sam ne pripadam nikakvoj rasi. Moj otac je skorašnjeg albanskog porijekla (obitelj je pobjegla iz Epira poslije rata ili za vrijeme rata god. 1821. i naglo se potalijančila). Moja baka bila je iz porodice *Gonzales* (poticala je od neke španjolsko-talijanske obitelji iz Južne Italije, kakvih je ostalo mnogo poslije propasti španjolske dominacije). Moja majka je i po ocu i po majci Sardinka, a Sardinija se sjedinila s Piemontom tek 1847. a do tada je bila osobni feud i nasljedstvo piemontskih prinčeva, koji su je dobili u zamjenu za suviše udaljenu i teško hranjivu Siciliju. Ipak je moja kultura u osnovi talijanska i ovo je moj svijet. Nisam nikad primijetio da sam rastrgan između dva svijeta, iako je to bilo rečeno u »Giornale d'Italia« od ožujka 1920., gdje se je u jednom članku od dva stupca tumačila moja politička djelatnost u Torinu i između ostalog i time, da sam ja Sardinac a ne Piemontežanin ili Sicilijanac i t. d. Da sam porijeklom Albanac nije iznešeno, jer je i Crispi bio Albanac; bio je odgojen u jednom albanskom internatu i govorio je albanski. Uostalom u Italiji se nikad nije vodilo računa o ovim pitanjima i nikoga u Liguriji ne plaši ako neki mornar dovede u mjesto crnkinju. Ne di-

raju je prstom ovlaženim pljuvačkom da vide hoće li crno nestati. a ne vjeruju ni da će plahte pocrniti.

Nježno te grlim.

Antonio

XCVII

Kaznionica Turi, 19. listopada 1931.

Draga Tanja,

... Slijedeći put bih htio pisati Juliji po mogućnosti čitavo pismo. Ako bude potrebno, napisat ću za te jednu kratku bilješku. Stoga mi ne postavljaljaj komplicirana pitanja. U Crocevoj »Critici« vidio sam da De Ruggiero mnogo hvali knjigu Salvadora di Madariage: *Anglais, Français, Espagnols*, izdanje *Nouvelle revue française*. Madariaga je španjolski funkcioner u Društvu naroda, a neko je vrijeme predavao na nekom engleskom sveučilištu. Stoga se čini da je on najpozvaniji da odredi različite crte triju naroda. a da ne zapadne u uobičajene predrasude u onakvim djelima. Mogla bi je pročitati, a onda je meni poslati! Bilo bi mi drago. De Ruggierov sud ne bi bio valjan razlog jer i de Ruggiero teži da poima čovječanstvo kao nacionalne grupe intelektualaca. Ipak i sa tog gledišta knjiga (kad se kritički upozna) može biti zanimljiva, osobito za Francuze i za Engleze. Ne toliko za Španjolce, jer je Madariaga Španjolak. iako inteligentan Španjolak. a Vico u jednoj svojoj »degnità« ili u osnovnom načelu *Nove znanosti* piše da je »bahatost nacija« jedna od najozbiljnijih zapreka za pisanje povijesti. U vrijeme Crispija neki je francuski publicista (čini mi se da se zvao Ballet) napisao knjigu *L'Italie qu'on voit et l'Italie qu'on ne voit pas*.⁵⁶ Ovaj naslov bi se mogao dati jednoj knjizi o nacional-

⁵⁶ Vidljiva i nevidljiva Italija. (Op. pr.)

nim karakterima i ono što se obično vidi to su intelektualci, a ono, što se obično ne vidi, to su osobito seljaci, koji ipak, kao većina stanovništva predstavljaju »naciju« premda malo znače u upravljanju državom i premda ih intelektualci zanemaruju (na stranu ponekad slikovita crta, koja pobuđuje zanimanje). Tako se kasnije stvaraju fenomeni »velikog straha« kao što je bio onaj od 1789.—90. u Francuskoj, kad su se seljaci pobunili. Oni djeluju kao tajanstvene, nepoznate snage, kao elementarne snage prirode i izazivlju paniku poput potresa ili ciklona.

Nježno te grlim.

Antonio

XCVIII

Kaznionica Turi. 19. listopada 1931.

Draga mama,

primio sam tvoje pismo od 14. i jako sam se obradovao kad sam saznao da si ojačala i da ćeš barem jedan dan otići na svečanost sv. Serafina. Koliko mi se je dopadala, kao dječaku. uvala del Tirso pod Sv. Serafinom! Satima sam sjedio na klisuri da se divim onoj vrsti jezera kojeg je rijeka stvarala upravo ispod crkve, uslijed *nesserzu*⁵⁷ sagrađene više u dolini, da gledam liske što su izlazile iz obližnjih šumaraka trstike, kako plivaju prema sredini i skakanje riba koje su lovile komarce. Možda se sada sve izmijenilo ako su počeli graditi projektiranu branu za sakupljanje vode iz Flumineddu. Sjećam se još kako sam jedamput vidio veliku zmiju gdje ulazi u vođu i gdje malo poslije toga izlazi s velikom jeguljom u ustima i kako sam ubio zmiju i oteo joj jegulju, koju

⁵⁷ Na sardinskom dijalektu: mala brana.

sam poslije morao baciti jer nisam znao kako da je odnesem na *Muristene*.⁵⁸ Ukrutila se kao štap i ruke su mi strašno smrdile.

Kako ti je moglo pasti na pamet da se osjećam slabo i da ti to skrivam? Jasno, ne mogu plesati samo na jednoj nozi, ali ponekad se sam čudim da sam tako otporan. Sad više nemam zubi da žvačem i radi toga moram jesti samo neke stvari, a ne neke druge. Naročito mi je žao što će kroz kratko vrijeme staviti u prodaju janjetinu, a ja je ne ću moći jesti, iako mi se mnogo dopada.

Ne sjećam se Manije Porcu. Ipak sam je morao poznavati ako je živjela devedeset sedam godina. Piši mi ponekad o obitelji tetke Margerite. Što je bilo sa Giovaninom, Ignaziom, Natalinom i onim drugim, čijeg se imena sada više ne sjećam? Giovaninovi sinovi su sigurno već poveliki. A Nanetta Cuba? i t. d., i t. đ. Moraš me jednom izvijestiti o svim mojim starim poznanicima. Sjećaš li se najstarijeg sina mesara *Taniella su re*? Jednom ga slučajno sretoh u nekoj milanskoj kavani. Bio je izbačen iz Farinancijeva dnevnika u Cremoni (ne znam doduše što je mogao raditi u jednom dnevniku, jer je imao isti glupi i blesavi izgled kao kad je bio dječak); obratio mi se vrlo ponizno, moleći me da mu nađem namještenje u dnevniku moje stranke. Učinilo mi se da je u slabim financijskim prilikama i nasmijao me svojom nerazumnom molbom.

Očekujem pismo što mi ga Terezina obećaje.

Draga mama grlim sve što je moguće nježnije, a naročito tebe i djecu.

Antonio

⁵⁸ Na sardinskom dijalektu: zidić. (Op. pr.)

XCIX

Kaznionica Turi. 2. studenog 1931.

Draga Tanja,

... Uvijek zaboravim da ti pišem o žalbi što ju je Umberto uložio za obnovu procesa. Žalbu sam svojedobno primio i proučio. Meni su bili poznati motivi žalbe, a vidio sam da su poznati i Umbertu⁵⁹ i da ih je on izložio. Ipak jedan drugi motiv, koji je također bio poznat Umbertu, jer sam mu ga ja sam poslije osude sugerirao, Umberto nije točno izložio, a niti ga je izložio u svom njegovom domašaju. Možda bih ga ja mogao izložiti, ako preko odvjetnika bude moguće (ali koji se odvjetnik bavi tim pitanjem?) dobiti točne podatke za navode koje bih priklopio žalbi. Evo o čemu se radi. Jedna od najvažnijih točaka optužbe protiv tobožnjih članova Centralnog Komiteta Komunističke Partije, to jest optužba za pokušaj oružane pobune u toku 1926. a kao posljedice odluka lionskog Kongresa, bila je brošura s naslovom *Opći pravilnik o građanskom ratu*. Umberto se točno sjeća da je »Politica«, revija na čijem se čelu nalazio sam ministar pravde, i akademik Francesco Coppola, u potpunosti objavila taj spis i tvrdi da je inkriminirana brošura doslovno preštampana iz te publikacije. Ja, koji nisam nikad vidio brošuru, ne znam da se radi o preštampavanju te vrste. Uostalom to ima malo važnosti, nasuprot točne i dokumentirane istine. Spis *Opći pravilnik o građanskom ratu* prije nego što ga je objavila talijanska revija »Politica« objavila ga je krajem 25. ili početkom 26. francuska »Revue de Paris«. Međutim, »Revue de Paris« nije objavila samo tu publikaciju: 26., ne sjećam se u kojem broju, objavila je jedan članak uredništva (ili potpisan sa zvjezdicama, ili anonimno) pod naslovom *La guerre civile*

⁵⁹ Umberto Terracini, prvak K. P. I.

*et le bolchévisme.*¹⁰⁰ Sjećam se točno da je na koricama bio naslov *La guerre et le bolchévisme* u kojem ukratko izlaže pitanje na ovaj način: spis *Opći pravilnik* i t. d. je običan revijski članak revije »Vojna misao« (*Uojennaja myslj*) bez ikakva službena karaktera ili obaveze za komunističke partije. Naprotiv, članak je bio žestoko kritiziran od čitavog niza ruskih vojnih pisaca, koji su dokazali njegov pedantan, apstraktan i akademski karakter i t. d., i t. d. Druga publikacija *Revue de Paris*, koja naprosto ponavlja tu diskusiju, točno dokazuje kako nijedna komunistička partija, a najmanje talijanska, nije mogla širiti ovaj spis, zahtijevajući od svojih članova da se pridržavaju njegova sadržaja. Talijanska brošura, prema tome, ne može biti smatrana partijskim dokumentom, i radi nje odgovornost ne bi smjela pasti na članove Centralnog komiteta, koji su, mislim, morali poznavati tu stvar i ne smatrati ozbiljnim spis te vrste, već kao publikaciju neodgovornih elemenata, koji su je objavili na svoju ruku. Za ono što se odnosi na mene lično, postoji štampani spis, jedan broj »Glasa komunističke partije« koji je izašao u prvim mjesecima 1926, u čijem je drugom dijelu ukratko izložen — dosta loše, da kažem istinu, — jedan moj govor u političkoj komisiji lionskog kongresa, u kojem sam ja, u ime dotadašnjeg Centralnog komiteta, a kao direktivu koja je trebala biti odobrena od Kongresa (kao što je bilo), odlučno tvrdio da u Italiji nije postojala takva situacija, i da je trebalo raditi na »političkoj organizaciji« a ne na prevratničkim pokušajima. Ovaj »Glas« nije bio pobijan na raspravi, i mislim da se vjerojatno nalazi u sudskim spisima.

Mislim da ove elemente možeš izložiti odvjetniku, koji je podigao žalbu i upitati ga za mišljenje. Naravno, da ni eventualna žalba s moje strane ne će stvari izmijeniti, ali ipak će možda biti korisno da ostane među spisima. Izvještaje »Revue

¹⁰⁰ Građanski rat i boljševizam. (Op. pr.)

de 'Paris« je lako pronaći u nekoj biblioteci, koja je na nju pretplaćena. Uostalom, odvjetnik bi se mogao poslužiti ovim elementima da pospješi žalbu samog Umberta, jer je možda bolje, da samo jedan vodi ovu stvar za obnovu procesa.

... Ako te zanima Židovsko pitanje i ako hoćeš da ga znanstveno proučiš, upozoravam te na dva nova spisa, koji se spominju u jednom časopisu. To su dva nova spisa, koji se spominju u jednom časopisu. To su dva izvještaja s nedavnog internacionalnog kongresa za proučavanje pučanstva, koji je održan u Rimu. Objavljeni su u posebnim svescima: prvi svezak je od profesora Livio Livija i odnosi se na cjelokupno židovstvo, a drugi od profesora R. Bacchija i odnosi se na talijanske Židove. Čini mi se, po kratkom sadržaju, da su oba spisa vrlo zanimljiva i poučna. U Italiji se, prema Bacchiju, jedino u Rimu održala donekle kompaktna židovska jezgra. Fenomen raspadanja i apsorbiranja sa strane cjelokupnog društva u postepenom je razvoju u ostalom dijelu Italije. Tako je na svjetskoj ljestvici, čvrsta židovska jezgra ona u istočnoj Evropi. Oko ove jezgre nalaze se druge židovske zajednice, koje sredina apsorpira i t. d. U Rimu, gdje je ghetto trajao do 70. i gdje je Vatikan nastavio s tradicijom izdvajanja, i u zemljoradničkoj istočnoj Evropi, odvajanje Židova nastavlja se, ustvari, bez ghetta.

Očekujem da ćeš mi se opširno javiti. Ti me nikada ne obavještavaš o tvom zdravlju. Nježno te grlim.

Antonio

C

Kaznionica Turi, 9. studenoga 1931.

Draga Tanja,

pišem ti upravo na petu godišnjicu mog utamničenja. Pet godina je lijepi niz godina, a osim toga radi se o pet najpro-

duktivnijih i najvažnijih godina u čovječjem životu. Uostalom sad su već prošli i nemam nikakve volje da računam dobitke i gubitke. niti da gorko plaćem nad tolikim dijelom života, koji je otišao do vraga. Ipak mi se čini da se one uvelike poklapaju sa određenim periodom mog fiziološkog života, naime te godine su bile potrebne zato da dovedu organizam u tamničke okolnosti. Malaksalost, koju osjećam, od pred tri mjeseca na ovamo, sigurno je početak jednog perioda u kojem će tamnički život biti još teži, kao nešto što je stalno aktuelno, što neprekidno djeluje na razaranju snaga.

Paket s lijekovima o kojemu mi pišeš da si ga poslala, vjerujem da je već stigao i da ću kroz par dana imati njegov sadržaj. Budući da jugo opet puše, ponovo osjećam oštre bolove i stoga čekam da mi uruče lijekove, koji mi daju bar neko olakšanje. Zaboravio sam te zamoliti da mi pošalješ još papirića za cigarete. Možda te čudi što trošim tako mnogo papirića, jer sam ti bio pisao da sam dosta smanjio potrošnju duhana. Nema kontradikcije između dvije činjenice, dapače one su usko zavisne jedna od druge. Naučio sam da se smanjenjem papirića, to jest ako ih se odreže po dužini i širini, može načiniti mnogo malih cigareta (tri umjesto jedne) te se prema tome, s istom količinom svježeg duhana, može zapušiti tri puta po malo, umjesto jedan jedini put; tek toliko da se udovolji želji. Zatvorenici puše tri puta istu cigaretu (puše ju na mahove) a zatim ponovo upotrebljavaju čikove. Taj običaj mi je odvratn i ja više volim moje rješenje, koje međutim zahtijeva mnogo papirića, više nego što ih se može kupiti s duhanom i šibicama. Za šibice vrijedi tamnički običaj da se s jednom iglom svaka šibica rascijepi na dva dijela, i tako podvostruči. Ustvari od srpnja do danas ne samo da pušim četrdeset posto duhana kojeg sam pušio (prije neposredno prije, jer sam već prije bio smanjio), već mi se čini da postoji mogućnost novih smanjenja. Vjerujem da će mi poći za rukom da vrlo malo pušim, a možda ću uspjeti da

sasvim prestanem kroz kratko vrijeme. Istina je ipak da je pušenje male količine duhana vezano uz intenzivnost intelektualnog rada. Čitam malo, a mislim još manje, to jest ne vršim nego male intelektualne napore, i stoga pušim manje. Ne mogu usredotočiti pažnju na neki sadržaj. I intelektualno se osjećam pust kao što sam i fizički. Vjerujem da će ovo stanje potrajati čitavu zimu, to jest da ću u tom razdoblju nekako uspjeti, ne da se popravi moje stanje, već da se ne pogorša.

Nježno te grlim.

Antonio

CI

Kaznionica Turi, 16. studenog 1931.

Draga Terezina,

hvala ti što si mi pisala. Nisam primio vijesti već više od jednog mjeseca. Očekujem mamino pismo, koje mi najavljuješ.

Ako bi stric Zaccarija došao k meni, rado bih ga vidio, ali vjerujem da ne će doći. Koliko ga vremena već nisam vidio? Ne sjećam se više. Jedva ga se sjećam, i to onda kad je on bio vrlo mlad, a ja dijete... Vjerujem da sada mnogo slični na strica Ahila; možda je malo uglađeniji i nalickaniji jer živi u gradu, ali ne znam, da li je isto toliko i simpatičan.

A tko sada mijesi kruh u kući? Mama ne, ti također ne. jer vjerojatno imaš mnogo posla u uredu. Grazietta ne može na sve dospjeti. Ne mogu više zamisliti vaš stvaran život.

Rečenica: »Jedna lađa što izlazi iz luke, igrajući škotskim korakom — je isto što uzeti mrtvaca i platiti ga na kraju mjeseca« nije nikakva zagonetka, već hirovitost bez značenja, koja služi da se čovjek našali s onim tipovima (sjećáš li se signor Camedde?), koji su, da bi istakli vanrednu kulturu, pabirčili iz popularnih romana velike fraze, a zatim ih obilno

ubacivali u razgovor da bi zadivili seljake. Na isti način bogomoljke ponavljaju latinske molitve iz Filoteje. Sjećaš li se kako je teta Grazia vjerovala, da je postojala neka »donna Bisodia«, jako pobožna, tako da se njeno ime stalno ponavlja u *Očenašu*? Bijaše to »*Dona nobis hodie*«⁵⁹ što je ona, kao mnoge druge, čitala »Donna Bisodia« i zamišljala je tu »donnu Bisodiju« kao neku gospođu iz onih davnih vremena, kad su svi išli u crkvu i kad je još nešto vjere bilo na ovom svijetu. Mogla bi se napisati novela o ovoj imaginarnoj »donna Bisodiji«, koja je postala uzorom. Koliko je puta teta Grazija kazala Grazietti, Emi, a možda i tebi: »Ah, ti sigurno nisi kao donna Bisodia!« kad niste htjele otići na ispovijed kako je dužnost o Uskrsu. Sad ćeš ti moći pričati tvojoj djeci ovu priču. Ne zaboravi napokon priču prosjačice Mogoro o *musca maghedda*⁶² i o bijelim i crnim konjima, koje smo dugo vremena čekali.

Draga Terezina, nježno te grlim.

Antonio

CII

Kaznionica Turi, 10. prosinca 1931.

Draga mama,

uzalud sam očekivao tvoje dugačko pismo što mi ga je Terezina obećala. Nadam se da ono nije izostalo zato što ti zdravlje ne dozvoljava niti da diktiraš. Radije predpostavljam da ti je nedostajala suradnja jedne pisačice koja bi dobrovoljno pisala. Kroz sve ovo vrijeme primio sam samo jednu razglednicu potpisanu od Terezine i njene djece. A tko je *Didli*? Kojem »kršćanskom« imenu odgovara? Zamišljam kako

⁶¹ Daj nam danas. (Op. pr.)

⁶² Na sardinskom dijalektu: bič, nevolja.

li Terezinina fantazija zadovoljava svoje hirove izmišljajući umiljata imena za svoju djecu. Ovo Diddi bi moglo biti ime nekog vragolastog duha ili jedne kolijevke. Terezina bi mi morala napisati neku vrst rječnika, s jedne strane, imena u skromnom obliku kakva se nalaze u kalendaru, a s druge fantastični proizvodi, koje ona izmišlja. Za me će to biti korisno, jer se više ne snalazim u tako bujnom poetskom cvjetanju.

Draga mama, ovo bi se pismo moralo ograničiti na božićne čestitke i prema tome treba da ti te blažene čestitke ipak uputim. Htio bih dobiti točne vijesti o tvom zdravlju i želim da one budu što je moguće bolje. Piše li Karlo? Poslije svog putovanja u Turi pisao mi je samo jedamput. Pisao je Tatjani i obavijestio je da će i meni pisati, ali još ništa nije učinio. — Čini se da ne stanuje više u Milanu već u nekom mjestu u pokrajini. A piše li vam Nannaro? Poslije tolikih obećanja, nije mi nikad pisao niti jednog retka. Pa ipak vučem naprijed uvijek jednako, vedriji no ikad, iako starim u zatvoru. Tebe i sve u kući nježno grlim.

Antonio

CIII

Kaznionica Turi, 14. prosinca 1931.

Draga Julka,

primio sam tvoje pisamce od 21. studenog. Tanja mi je javila i sadržaj tvog pisma što si ga njoj pisala te je tako tvoje pisamce oživjelo i izgubilo nešto od tvoje apstraktnosti i neodređenosti. U jednom od tvojih prethodnih pisama si mi spomenula da si htjela otpočeti s učenjem i da si pitala liječnicu za mišljenje i da njeno mišljenje nije bilo nepovoljno. Dozvoli da ti, sa stanovitom sitničavošću dam jedan praktičan prijedlog, da ti podnesem, da tako kažem, neke moje »zahtjeve« (vjerujem da se u slučaju jednog zatvore-

nika može govoriti o »zahtjevima« naspram slobodnih ljudi jer se položaj zatvorenika historijski nadovezuje na ropstvo klasičnog perioda. U Italiji »robija« i »vječita robija«, izrazi koji se upotrebljavaju za zatvor. ukazuju jasno na ovu srodnost). Budući da ti namjeravaš studirati, ja mogu misliti na mnoge stvari: da se želiš upustiti u proučavanje neke stručne teme, ili da želiš steći »naučnu togu«, to jest. studirati da zavladaš općom metodologijom i naukom epistemološkom (čuj kakve pedantne riječi!) Zašto onda ne bi mogla studirati neke stvari koje i mene zanimaju, te prema tome postati moj dopisnik za neke predmete koji su za nas obojicu važni, jer su odraz sadašnjeg Delijeovog i Julijanovog intelektualnog života? Ukratko, želio bih (opća forma prvog zahtjeva) sistematski biti obavještavan o znanstvenom okviru u kojem se odvija škola ili škole koje pohađaju Julijan i Delio, tako da bih mogao shvatiti i ocijeniti mršave napomene, koje mi ti ponekad daješ. Školsko pitanje me puno zanima, a i tebe mnogo zanima, jer pišeš da se šezdeset posto vaših razgovora kreću oko dječjeg učenja. Izložiti u ispravnom i povezanom obliku dojmove u vezi s tim, znači »studiranje«: to će te ponovo dovesti u stanje da poslije bolesti zavladaš svojom naučnom voljom i svojim sposobnostima za analizu i kritiku. Naravno ti bi morala zaista raditi, a ne samo pisati pisma: to jest morala bi voditi jednu anketu, uzimati zabilješke, srediti sabrani materijal i izložiti rezultate po redu i u vezi. Ja bih bio sretan, srećom jednog pedanta, istina, ali koju ipak ne bi trebalo podcjenjivati. Htio bih znati, na primjer, kako je bio uveden u osnovne škole princip udarnih brigada i stručnih kutića i kakav se pedagoški cilj misli postići time. Može se roditi sumnja da to umjetno ubrzava profesionalna opredjeljenja i krivotvori dječje sklonosti, gubeći iz vida cilj jedinstvene škole, koja vodi djecu skladnom razvoju svih aktivnosti, sve dok formirana ličnost ne istakne dublje i stalnije sklonosti, koje nastaju na jednom višem stupnju razvoja svih

vitalnih snaga, i t. d., i t. d. Mogao bih, na primjer, javiti Deliju moja iskustva iz djetinjstva o živim bićima: ili će mu se činiti kao neka priča, što sam vidio kako zečevi plešu (ili skaču, ili narod u tom vidu ples) na mjesecini, ili kako ježeva obitelj (jež, ježica i ježići) ide da se snabdije jabukama na jesenskoj mjesecini? Što znači kutić živih bića? Čitao sam da šezdeset posto djece u velikim američkim gradovima ne zna što je to krava i da ima ljudi, koji u kavezu vodaju krave, kao što se nekad u Italiji vodalo medvjede i majmune. Da li postoji kutić s kravom u američkim školama?

Draga Julka, snažno grlim tebe i djecu.

Antonio

Kaznionica Turi, 21. prosinca 1931.

Draga mama,

primio sam tvoje pismo od 10. Pisala ga je Terezina, čini mi se sa izvjesnim lukavstvom. Vjerujem da ste se obe smijale kad je Terezina pisala da ti se dopada mazenje, da ti se sviđaju dobre stvari, da imaš apetit jedino kad ima dobre hrane i t. d., i t. d. Sada ujutro kad uzimaš bijelu kavu umjesto crne, htio bih znati, da li u kavu stavljaš ječam koji »osvježava«. Osim toga Terezina me nije izvijestila kakvom stvarnom imenu odgovara Diddi. Čini mi se da se nekad njena najmlađa djevojčica zvala Isa. Ja više ništa ne razumijem između tolikih imena od milja. Bilo bi jednostavnije Cune-gonda, Restituta, Ermegarda, i t. d., a za muškarca Baldas-sare, Napoleone, Nabukodonosor.

Očekujem vaše darove za Božić i unaprijed se zahvaljujem djeci koja su, pišeš, sudjelovala u izboru stvari. Grlim tebe i sve u kući.

Antonio

CV

Kaznionica Turi, 18. siječnja 1932.

Draga Tanja,

kroz čitavo ovo vrijeme nisam osjetio nikakav oštar ili poluoštar bol. Naprotiv, relativno, čini mi se da živim dosta dobro. Istina je da sam uvijek zlovoljan, sad jako nervozan, sad protivno od toga žrtva rastrojenosti i apatije. No vjerujem da je ovo stanje polublesavosti jedan oblik obrane organizma protiv stalnog trošenja, kojemu se podliježe u zatvoru poradi svih onih sitnica i neznatnih smetnji. Na kraju krajeva, čovjek postaje mikroman (a možda sam to postao više nego što i sam vjerujem), osjećajući kako mu tolike sitnice i sitne misli i sitne brige stalno bruse živce. Uostalom, pogledaj što se događa: Prometej nam u borbi protiv svih bogova Olimpa izgleda kao tragičan titan, a smiješan nam je Gulliver koga su vezali Liliputanci. Da su Prometeja, umjesto što mu je orao dnevno proždirao jetra, glodali mravi, i on bi također bio smiješan. Jupiter nije bio mnogo inteligentan u svoje vrijeme. Tehnika, da se riješiš svojih protivnika, nije još bila jako razvijena. Jedan moderni novelist (ne sjećam se koji, ali mi se čini Guelfo Civinini) zamišlja kako neki muž da bi upropastio kicoša za koga se njegova žena počinje zagrijavati, zatvara ovoga jednu noć u napuštenu kolibu, po kojoj haraju gladne buhe. Zamisli gospodinova ustašca kad ugleda čeznutljivog ljubavnika izrešetanog malo simpatičnim ugrizima buha.

Draga nježno te grlim.

Antonio

Draga Terezina,

primio sam tvoje pismo od 14. zajedno s Frankovim pismom, njegovim crtežima u boji i pisamcem od Didi i Mime. Zahvaljujem svoj tvojoj djeci i baš ne mogu smisliti što bih uradio da pokažem svoju ljubav prema njima. Promislit ću i gledat ću da izmislim nešto što ću ja njima poslati, jer inače u tome ne bi bilo užitka i nikakvog značenja. Učinit ću možda ovako. S njemačkog sam preveo, radi vježbe, niz narodnih pričica, kao što su one što su nam se tako mnogo dopadale kad smo bili djeca, a koje dapače djelomice slične na njih, jer podrijetlo je isto. Malo su na starinsku, na seljačku, ali moderan život, s radiom, avionom, sa zvučnim filmom, Karnerom i t. d. nije toliko probio u Ghilarzu da bi sadašnji dječji ukus bio mnogo drugačiji nego što je bio nekada naš. Gledat ću da ih prepisem u jednu teku i da ih pošaljem, ako mi bude dozvoljeno, kao moj doprinos razvoju dječje fantazije. Možda će čitalac morati dodati malko ironije i popustljivosti kad ih predstavi slušateljima, kao poštovanje prema modernim vremenima. A ova kako izgledaju? Mislim na to kako se kosa nosi *à la garçonne* i kako se pjeva o Valenciji i o ogrtačima madridskih žena, no bit će da još postoje i tipovi na starinsku kao što je tetka Alene i Corrunçu. te će još imati prikladnu sredinu. Uostalom, ne znam da li se sjećaš: ja sam, kao dijete, govorio da bih tetu Alenu želio vidjeti na kotaču, a to dokazuje da smo se zabavljali suprotstavljajući troglodite ondašnjoj relativnoj modernosti: budući da je to bilo iznad našeg ambijenta, nije prestajalo da bude simpatično i da u nama pobuđuje prijatne senzacije. Ponovno me izvijesti o mami i zagri je zajedno sa svima u kući.

Antonio

CVII

Kaznionica Turi. 2. siječnja 1932.

Draga Tanja,

... Ti još nisi dobro shvatila kakva je stvarna psihologija jednog zatvorenika. Ono što najviše muči to je stanje nesigurnosti, neizvjesnosti nad onim što mora uslijediti sa strane osoba koje nisu nadzorni agenti, jer se nadovezuje (ali sa sasvim drugim domašajem) na stanje nesigurnosti i neizvjesnosti svojstveno zatvoreniku. Čovjek se poslije mnogo patnje i mnogih napornih svladavanja privikava da bude stvar bez volje i bez subjekta nasuprot administrativnom aparatu, koji ga svakog časa može otposlati na desno ili na lijevo, izmijeniti njegove ukorijenjene navike i t. d., i t. d. Ako se tom stroju i njenim iracionalnim trzajima nadoda i racionalna i kaotična aktivnost vlastite rodbine, zatvorenik osjeća da je naprosto prignječen i smrvljen. Ne treba brusiti živce, inače će se i meni dogoditi, iako sam vrlo strpljiv i kadar za svako svladavanje, da ću postati neumoljiv u nametanju »svoje vlastite volje« i tražiti da se o njoj vodi računa, iako to nema smisla, samo da dokažem samom sebi da sam još živ.

Nježno te grlim.

Antonio

CVIII

Kaznionica Turi. 8. veljače 1932.

Draga mama,

primio sam Graziettino pismo od 15. siječnja. Vijesti koje mi šalje nisu ni previše obilne ni previše jasne, ali me barem uvjeravaju da u stanju tvog zdravlja nema nikakvih neugod-

nih novosti. Ne znam kako je organizirana pripremna škola u Ghilarzi i koji su upravo nastavni predmeti za čitav tok trajanja. Čitao sam u »Corriere della Sera« diskusiju, koja se razvila u parlamentu o ovom tipu škole, ali pitanja o kojima se raspravljalo bila su suviše općenita i neodređena da bi se mogla dobiti točna predodžba. Jedina važna stvar koja se je mogla izvući bila je ta, da pripremna škola nije sama sebi cilj, nego da pruža mogućnost daljnje školske karijere. Dakle ni za Meu nije rečena posljednja riječ i ove godine ne će biti sasvim izgubljene. Ono što mi se čini da je bitno u njenom slučaju i što mora svima vama služiti u postupku prema njoj, jest potreba da ona osjeti kako zavisi od nje i od njene volje, da li će znati upotrijebiti vrijeme, te učiti i za se, a ne samo za školu, ne bi li bila u stanju, ako se uvjeti izmijenjene, prodrijeti naprijed i prihvatiti se sjajnije školske karijere. Sve zavisi od njene dobre volje i od ambicije, u plemenitom značenju riječi. Uostalom, svijet ne će propasti ako ona završi svoj život u Ghilarzi, pletući čarape, zato što nije pokušavala da uspije u nečem boljem i sjajnijem. Ne znam, da li se je upisala u mlade Talijanke. Mislim da jest, iako mi niste nikad o tom pisali i mislim da ona ima ambicije za tu vrstu parade. Tako će slijediti sudbinu drugih mladih Talijanki, sudbinu da postanu dobre majke obitelji, kao što se kaže, uz uvjet da nađu budalu koja će ih oženiti, a to nije sigurno, jer budale hoće da žene kokoši, ali kokoši sa zemljom pod suncem i ušteđevinom na pošti.

Zahvali sinu tete Marije Domenike na njegovu sjećanju i pozdravima.

Nježno te grlim.

Antonio

CIX

Kaznionica Turi, 8. veljače 1932.

Draga Tanja,

... sa zanimanjem sam pročitao P-ov odlomak o našoj, pomalo nepovezanoi i pomalo neljubaznoj diskusiji o takozvana »Dva Svijeta« (sjeća me na Junaka Dvaju Svjetova i sličnih usporedba iz romantičnog perioda osamnaestog stoljeća; čak je i »Revija Dvaju Svjetova« osnovana 1830!). Budući da si mu pokazala moja pisma i obavijestila ga, dakle, o općem stanju našeg spora, bit ću ti zahvalan ako mi javiš njegovo mišljenje u vezi s tim. Vjerujem da se on ne slaže ni sa starim rabinima ni s mladim cionistima, ali čini se da prihvaća postojanje, barem u izvjesnim granicama, glasovitih »Dvaju Svjetova«. Njegove primjedbe, ma koliko bile objektivno zanimljive, ne čine mi se sasvim točne. Ne vjerujem, da je opravdan zaključak da se »očigledno« teži za tim »da se od Židova ponovo stvori odvojenu zajednicu«. Bit će da je ta sklonost prije »subjektivna« sklonost starih rabina i mladih cionista. Objektivno se Židovi, poslije konkordata, nalaze u položaju protestanata, ali postoji ili će postojati jedna društvena kategorija, koja će se naći u još žalosnijem položaju, u upoređenju s Židovima i protestantima, a to će biti (ili već jest) kategorija raspopovljenih popova i rasfratrenih fratara, koji će zbog toga biti isključeni iz državnih namještenja, dakle bit će degradirani kao građani. Činjenica da je pravno bilo moguće uspostaviti jednu takvu kategoriju civilnih parija, čini mi se mnogo važnijom nego što je pravni položaj Židova i protestanata. Njima su, na temelju zakona, dane pravne povlastice, koje su sve prije no ponižavajuće. Ne isključujem mogućnost jedne nove pojave antisemitizma, ali vidim da danas postoji. Suprotni znakovi mogu se protumačiti drugim razlozima i s druge strane uravnotežiti s dru-

gim isto toliko značajnim činjenicama. Ali ovo je činjenica koja je po mom mišljenju važna: da jedan dio Židova odobrava stanovite mjere protiv Židova. Prof. rimskog univerziteta Levi Civita imao je neprimliko jer nije pohadao službene vjerske svečanosti. Ali neprimlike mu je isposlovaio rektor Del Vecchio, također Židov. Nije se, dakle, radilo o rasnom već o političkom pitanju: jedan član vladajuće klase mora pružiti poštovanje katolicizmu, koji je *instrumentum regni*.⁶³ Nije važna njegova vjera. Stoga nije od odlučujuće važnosti stav akademije ili parlamenta: izvan njih su i ostali će izvan njih učenjaci svjetskog glasa koji nisu Židovi. Čini mi se da je značajan i stav Teodora Mayera u Credito Mobiliare. Vjerujem da u mnogim slučajevima samo židovstvo ništa ne znači, već židovstvo-masonerija, a to je činjenica da je masonerija vjerojatno bila institucija u kojoj su bili mnogi Židovi.

Draga, nježno te grlim.

Antonio

CX

Kaznionica Turi, 15. veljače 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoju dopisnicu od 12., ali nisam primio drugu dopisnicu, koju spominješ. Ni ove sedmice, iz više razloga, ne ću pisati Juliji: jer se ne osjećam dobro i ne mogu koncentrirati tok mojih misli, onako kako bih htio i jer ne mogu naći najzgodniji i najkorisniji stav u odnosu na njen položaj i njeno duševno stanje. Sve mi se čini vrlo teško i zamršeno. Tražim početnu nit prediva ali je ne mogu pronaći, a nisam ni siguran da ću je naći. Htio bih s tobom malo porazgovarati

⁶³ Sredstvo vlasti. (Op. pr.)

o ovim stvarima, ne bi li mi i ti pomogla. Točno je da bih ti morao napisati čitav svezak ako bih htio sakupiti sve potrebne elemente (izvučene ipak samo iz mojih dojmova i mojih iskustava i prema tome moraju biti pristrani), ali uradit ću ono što budem mogao. Moj glavni dojam je ovaj: da najozbiljniji simptom Julijine psihičke neuravnoteženosti nisu toliko činjenice, vrlo neodređene, na koje se ona poziva i koje bi bile razlog za psihoanalitičko liječenje, koliko činjenica da je ona pribjegli ovom liječenju i da u nj mnogo vjeruje. Ja, doduše, ne poznam opširno i točno psihoanalizu, ali i ono malo što sam studirao čini mi se da mogu izvesti zaključak o nekim točkama za koje se može smatrati da ih je psihoanalitička teorija usvojila, nakon što je oslobođena od svih fantastičnih, a i čarolijskih elemenata. Čini mi se da je ovo najvažnija točka: da psihoanalitičko liječenje može biti korisno samo za onaj dio društvenih elemenata, koje je romantična književnost nazivala »poniženi i uvrijeđeni« i koji su mnogobrojniji i različitiji nego što se obično čini. To jest za one osobe, koje zahvaćene željeznim protuslovljima modernog života (govoreći jedino o sadašnjosti, ali svako je vrijeme imalo svoju modernost u opreci sa svojom prošlošću), ne mogu svojim sredstvima shvatiti ista protuslovlja te ih, prema tome, nadvladati postižući novu vedrinu i moralni mir, to jest ravnotežu između impulsa volje i cilja kojeg treba postići. Situacija postaje dramatična u određenim historijskim momentima i u određenim sredinama, kad je, to jest, sredina zagrijana do krajnje napetosti, kada se razulare ogromne kolektivne snage, koje pritištu na pojedine jedinice do grčevitosti da bi postigle najveću stvaralačku korist od impulsa koji hoće da stvara. Ovakve situacije postaju kobne za osjetljive i istančane naravi, dočim su potrebne i neophodne za ostale društvene elemente, na primjer za seljake, čiji se snažni živci mogu rastezati i drhtati na višoj skali a da se ne rastrgnu . . . Ja, dakle, vjerujem da kulturna osoba (u njemačkom smislu ove

riječi), aktivan elemenat društva, kao što je sigurno Julija i ne samo radi službenih razloga, jer u svojoj taštini ima legitimaciju koja je pretpostavlja društveno aktivnom, mora biti i jest jedini i najbolji psihoanalitički liječnik sama sebe. Što znači, na primjer, ono što ona piše, da mora učiti i t. d. Svatko mora stalno učiti i poboljšavati samog sebe i teoretski i profesionalno, kao tumača produktivne aktivnosti. Zašto treba vjerovati da je to osobni problem, znak vlastite manje-vrijednosti? Svatko prerađuje i razmata svakog dana svoju ličnost i svoj karakter, bori se s mnogim pobudama, asocijalnim i lošim sklonostima i prilagođuje se višem stupnju kolektivnog života. U tome nema ničeg iznimnog i individualno tragičnog. Svatko se uči od svojih bližnjih i srodnih, pušta i stiče, gubi i dobiva, zaboravlja i sakuplja znanja, crte i običaje. Julija piše da se danas više ne bi branila od mog intelektualnog i moralnog utjecaja i stoga se osjeća jače ujedinjena sa mnom. Ali ja ne vjerujem da se ona čak i u prošlosti branila u toj mjeri i tako dramatski kako ona vjeruje. A zar se, uostalom, ja nisam branio od njena utjecaja i u isto vrijeme zadobio i izmjenio samoga sebe u dodire s njenom ličnošću? Ja nikad nisam teoretizirao i nisam se nikad mučio radi tog procesa u meni samom, ali to nije bio razlog radi koga se proces nije odigrao u moju korist.

Draga, Tanja, svršio sam s maštanjem. Malo prije sam primio tvoje pismo od 12. s prepisom Delijeovog pisma. Odgovorit ću slijedećeg ponedjeljka. Pismo mi se sviđa.

Grlim te.

Antonio

CXI

Kaznionica Turi, 22. veljače 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoja dva pisma od 12. i 16. veljače. Kao što-vidiš odgovaram i Deliju. Možda sam suviše zastranio: treba da stvorim stil koji ga ne će umarati.

... Ono što mi pišeš o mojem nacrtu za pjevanje o Farinati, sjetilo me je da sam vjerojatno prošlih godina o tome s nekim razgovarao. Sjećam se da sam prvi put mislio na ovu interpretaciju čitajući golem rad Izidora del Lunga o *Firentinskim kronikama* od Dina Compagnija, gdje je Del Lungo po prvi put odredio datum smrti Guida Cavalcantija. U najnovije vrijeme i s druge točke gledišta, ponovo sam mislio na taj poziv čitajući Croceovu knjigu o Danteovoj poeziji, gdje se događaj s Cavalcantijem spominje tako da se može shvatiti kako se ne vodi računa o Farinatinom »kontrapunktu«. A sjećam se, da je i Calosso napisao jednu studiju o desetom pjevanju *Pakla*, koja je objavljena u »Giornale dantesco«, ali se više ne sjećam njenog sadržaja. Čini mi se ipak kao isključeno da on tu spominje motiv, koji sam ja spomenuo. Ipak opažam da sam zaboravio mnoge stvari, koje mi je tvoje pismo dozvalo u sjećanje. Uostalom, stvar ima malo važnosti, jer nikada nisam mislio postati »danteolog« i činiti velika hermeneutska otkrića na tom polju. Ipak mi ovo služi za kontrolu: jasno je da se ne smijem suviše pouzdati u pamćenje u kojem su se pojavile mnoge rupe. Što se tiče bilježaka, koje sam napisao o talijanskim intelektualcima, baš ne znam s koje bih strane počeo: razasute su po sveskama, izmiješane s raznim drugim bilješkama i morao bih najprije sve zajedno sakupiti da ih sredim. Bojim se tog posla, jer suviše često trpim od emikranija, koje mi ne daju da se saberem u potrebnoj mjeri. I u praksi je stvar jako naporna, radi načina i ograničenja u

kojem moram raditi. Ako možeš pošalji mi teka, ali ne onakvih kakve si mi nedavno poslala; te su nespretne i suviše velike. Morala bi izabrati teke normalnog formata, poput školskih i da nemaju mnogo stranica, najviše četrdeset-pedeset, tako da se ne pretvore radi potrebe u sve zapetljanije dnevnikne raznovrsnih bilježaka. Htio bih imati te male teke baš radi toga da sredim ove bilješke, dijeleći ih po sadržaju. Tako će mi proći vrijeme i lično će mi koristiti da bih postigao izvjestan intelektualni red.

U posljednje sam vrijeme osjećao jake trbušne bolove, no nisu se pojavila nikakva oticanja, nití promjene u temperaturi. Ovdje je pao veliki snijeg (40 cm) i veoma je zahladilo, ali usprkos svega ja sam se izvukao dosta dobro što se tiče bolova.

Nježno te grlim.

Antonio

CXII

Kaznionica Turi, 22. veljače 1932.

Dragi Delio,

svidio mi se tvoj živući kutić sa zebama i ribičicama. Ako zebe ponekad pobjegnu iz krletke, ne smije ih se hvatati za krila ili za noge, koje su osjetljive i mogu se slomiti i iščašiti. Treba ih uzeti cijelom rukom za čitavo tijelo, i ne stiskati. Kao dječak uzgojio sam mnogo ptica, a i drugih životinja: sokola, buljina, kukavica, svraka, vrana, češljuga, kanarinaca, zeba, ševa i t. d., uzgojio sam jednu zmijicu, jednu kunu, nekoliko ježeva i kornjača. Evo, kako sam vidio ježeve gdje beru jabuke. Jedne jesenje večeri, bio je već mrak, ali je svijetlio sjajan mjesec, otišao sam s nekim drugim dječakom, mojim prijateljem, u jedan vrt pun voćaka:

najviše je bilo jabuka. Sakrili smo se u grm, prema vjetru. Kad eto ti ježeve, pet, dva veća i tri manja. Upute se prema jabuci u indijanskom redu; malo su se vrtjeli po travi, a zatim su se dali na posao: pomažući se rilašcima i nožicama kotrljali su jabuke, koje je vjetar otesao sa stabla i skupljali ih na malom prostoru jednu pored druge. Ali kako po zemlji nije bilo dovoljno jabuka, najveći jež digne gubicu, pogleda naokolo, odabere dosta savijeno stablo i uspne se na nj praćen od žene. Postave se oboje na krcatu granu i stanu se njihati, po ritmu. Njihovi pokreti predoše na granu, koja se je sve više ljuljala uslijed naglih trzaja, i mnogo drugih jabuka pade na zemlju. Skupivši ove pored ostalih, svi se ježevi, veliki i mali, smotaju, nakostriješe bodljike i polegnu po voću, a ovo se nabode. Neki su naboli malo jabuka (ježići), a otac i majka uspjeli su nabosti sedam ili osam jabuka, svaki. Kad su se vraćali u svoju jazbinu mi smo izašli iz skrovišta, strpali ježeve u vreću i odnijeli ih kući. Ja sam dobio oca i dva ježića i držao sam ih mnogo mjeseci u dvorištu, slobodne. Lovili su sve životinjice, žohare, gundelje i t. d., a jeli su voće i lišće od salate. Svježe im se lišće mnogo dopalo, te sam ih tako mogao malo pripitomiti. Nisu se više skupljali u loptu kad bi vidjeli ljude. Strašno su se bojali pasa. Zabavljao sam se donoseći u dvorište žive zmijske da vidim kako ih ježevi love. Čim bi jež primjetio zmijsku, brzo, vrlo brzo je skakao na četiri noge i odvažno jurišao. Zmija bi podigla glavu, isplazila jezik i siktala, a jež bi lagano kriknuo, držao zmijsku prednjim nogama, grizao je za šiju a zatim je proždirao komad po komad. Ovi ježevi su jednog dana nestali. Sigurno ih je netko uzeo da ih pojede.

Tatjanuška je kupila lijepi veliki čajnik od bijeloga porculana i u njega stavila bebicu. Oko vrata sada nosi topao šal, jer je jako hladno: i u Italiji je mnogo sniježilo. Radije joj piši da malo više jede, jer mene ne će da sluša. Vjerujem da tvoje zebe jedu više od Tatjanuške. Veseli me da su ti se

dopisnice dopale. Drugom prilikom ću ti pisati o zečjem plesu i drugim životinjama. Hoću da ti ispričam i druge stvari, koje sam vidio i čuo kao dijete: priču o ždrijebetu, o lisici i konju, koji je imao rep samo na blagdane, priču o vrapcu i *kulaku*, o *kulaku* i magarčiću, o ptici tkalji i medvjedu, i t. d. Čini mi se da ti poznaješ priču o Kimu. Poznaješ li i pripovijesti o džungli, a naročito onu o bijelom tuljanu i o Rikki-Tawiju? Je li i Julijan *udarnik*? Na kojem poslu?

Poljubi u moje ime Julijana i majku Juliju.

Otac

CXIII

Kaznionica Turi. 29. veljače 1932.

Draga mama,

u pismu od 11. Terezina mi piše da će mi Grazietta pisati, a možda i Mea, ali ja nisam ništa primio. Mislim da je i na Sardiniji bjesnilo ružno vrijeme, radi kojega čovjek gubi volju da piše. Ovdje je puno sniježilo, više nego 28.—29., što je već izgledalo izuzetno. Zahvali Terezini na vijestima, koje mi je poslala. Želio bih, zaista, čuti duga brbljanja tete Delogu; mora da je neiscrpljiva u svojim pričicama o mladosti. Je li nastavila sa selekcijom ogromnih rajčica bez sjemena? Tko zna koliko je nju stajalo što je morala napustiti svoje napore u Urumaru . . . Kaži također Terezini da zahvaljujem njoj i njenoj djeci na njihovoj namjeri da mi pošalju ljubice iz Chenale i lukovicu divlje ciklame; ja, međutim, ne mogu primiti njihove darove. To bi bilo protiv pravilnika, koji nalaže da se održi ucviljeni karakter zatvorske kazne. Moram, dakle, biti ucviljen. te stoga nikakvih ljubica i nikakvih cikla-

ma; nikakav vražić prirode ne smije čarkati moje nozdrve mirisom, a oči bojama cvijeća.

Nježno grlim tebe i sve ostale. Pozdravi tetu Delogu kad dođe u posjete.

Antonio

CXIV

Kaznionica Turi, 7. ožujka 1932.

Draga Tanja,

...Htio bih točnije odrediti jednu moju tvrdnju u vezi s psihoanalizom, tvrdnju, koju nisam dovoljno razjasnio, jer je prouzrokovala zabunu kao što se vidi iz tvog pisma od 23. veljače. Ja nisam kazao *utvrđeno je* da je psihoanalitičko liječenje prikladno samo za slučajeve takozvanih »uvrijeđenih i poniženih« elemenata. Ništa o tome ne znam a niti znam da je netko do sada postavio to pitanje u tim granicama. Radi se o nekim mojim ličnim razmišljanjima, neutvrđenim, o najvjerojatnijoj i znanstveno shvaćenoj kritici psihoanalize, koju sam iznio da bih ti razjasnio svoj stav prema Julijinoj bolesti. Taj stav nije napokon toliko pesimističan kao što ti se činilo i ne zasniva se na pojavama tako primitivne i niske vrste kao što te je navela da povjeruješ izreka »poniženi i uvrijeđeni«, koju sam upotrijebio radi kratkoće i jedino govoreći općenito. Evo mog stava: ja vjerujem da sve ono realno i određeno što se može spasiti od psihoanalitičkih *echafaudage*⁶⁴ može se i mora suziti na ovo: na promatranje razaranja, koje u mnogim dušama uslovljava kontradikcija između onog što se kategorički pojavljuje kao dužnost i stvarnih sklonosti zasnovanih na talogu starih navika i starog načina mišljenja. Ovo protuslovlje se javlja u bezbrojnom mnoštvu pojava i

⁶⁴ Postavka. (Op. pr.)

poprima sasvim zaseban karakter u svakom pojedinom individuumu. U svakom momentu historije, nije samo moralni ideal, već i »tip« građanina kojega određuje javno pravo, viši od prosjeka ljudi što žive u određenom stanju. Taj je razmak mnogo više naglašen u časovima kriza, kao što je ova poslijeratna, bilo radi toga što se snižava stepen »moralnosti«, bilo što se cilj kojega se želi postići stavlja više i što se onda izražava u novom zakonu i u novoj moralnosti. I u jednom i drugom slučaju državna se prisila na pojedinca povećava, povećava se pritisak i kontrola jednog dijela nad cjelinom, a cjeline na svaki njen sastavni dio. Mnogi pitanje rješavaju lako: nadvladavaju protuslovlje vulgarnim skepticizmom. Drugi se izvana doslovno pridržavaju zakona. Ali za mnoge se pitanje rješava na katastrofalan način, jer uzrokuje bolesne provale potisnutih strasti, koje nužna društvena »lažljivost« (to jest pridržavanje hladnog slova zakona) samo produbljuje i umrtvljuje. Ovo je glavna jezgra mojih razmišljanja. Ja sam razabirem koliko je ta jezgra apstraktna i neprecizna, ako se uzme sasvim doslovno. Radi se ipak samo o nacrtu, o općem pravcu i ako se tako shvati čini mi se da je dosta jasna (i vidljiva). Kao što sam kazao, u pojedincima i raznim kulturnim slojevima, potrebno je razlikovati vrlo zamršeno i brojno stupnjevanje. Ono što je u Dostojevskijevim romanima označeno izrekom »poniženi i uvrijeđeni« jest najniži stupanj, pravi odnos jednog društva u kojem je društveni i državni pritisak najmehaničkiji i izvanjski, u kojem je protivnost između državnog i »prirodnog« (upotrebljavam ovaj dvomisleni izraz) prava najdublja, radi pomanjkanja posredstva kao što je ono na Zapadu, koje pružaju intelektualci što su u državnoj zavisnosti. Dostojevski sigurno nije bio posrednik državnom pravu, već je on sam bio »ponižen i uvrijeđen«. S ove točke gledišta moraš razumjeti ono što sam mislio reći kad sam spomenuo »lažne probleme« i t. d. Mislim da se može, a da se ne pada u vulgaran skepticizam i ne za-

pada u komodnu »lažljivost«, naći spokojstvo čak i u provali najbesmislenijih protivurjeđa i pod pritiskom najnemilosrdnije potrebe, ako se uspije misliti »historijski«, dijalektički i ako se uspije poistovjetiti s intelektualnom trezvenošću vlastiti zadatak ili jedan vlastiti zadatak točno određen i ograničen. U ovom smislu, za ovu vrst duševnih bolesti, može se a prema tome se i mora biti »liječnik samog sebe«. Ne znam, da li sam uspio da budem jasan. Meni je stvar vrlo jasna. Bilo bi potrebno detaljnije i analitičko izlaganje, shvaćam, da se saopći ova jasnoća, ali to ja ne mogu uraditi svaki put zasebno, jer raspolazem s malo vremena za pisanje i s malo prostora. U svakom slučaju moram te upozoriti da stvari ne tumačiš suviše doslovno. Hoću da te još upozorim na pojam znanosti u ovoj vrsti duševnih činjenica, a čini mi se da je jako teško prihvatiti, u tom pogledu, suviše krut pojam prirodnih i eksperimentalnih znanosti. Trebalo bi, stoga, dati mnogo važnosti takozvanom atavizmu, »mnemi« kao pamćenju organske materije i t. d. Ja vjerujem da se atavizmu i »mnemi« pripisuje mnogo toga što je čisto historijsko i prihvaćeno već u društvenom životu, koji, treba podsjetiti, počinje odmah čim se dođe na svijet iz majčinske utrobe, čim se otvore oči i osjetila počinju zapažati. Tko će ikad moći pokazati gdje u svijesti počinje psihički rad prvih saznanja čovjeka-djeteta, koje je već udešeno da pamti ono što vidi i čuje? A kako onda da se razlikuje i točno odredi ono što se pripisuje atavizmu i mnemi«?

Draga, ne smiješ vjerovati da sam se ja osjećao ili da se osjećam jako loše. Ja sam se u stvari ove zime izvukao dosta dobro. Nisam osjetio, na primjer, nikakvih bolova na bubrezima, a od toga sam prethodnih zima mnogo patio.

Nježno te grlim.

Antonio

CXV

Kaznionica Turi, 14. ožujka 1932.

Draga Tanja,

... Ako ti se desi da pišeš P.-u, reci mu u moje ime da bih želio znati da li postoje izdanja o Machiavellijevim ekonomskim koncepcijama i njegovoj ekonomskoj politici i da li mi on može nabaviti, a da ga to ne smeta, raspravu, koju je o tom predmetu, prije nekoliko godina objavio profesor Gino Arias u »Ekonomskim analizama« sveučilišta Bocconi. Može li se kazati da je Machiavelli bio »merkantilist«, ne zato što je on svjesno mislio kao merkantilista, već zato što je njegova politička misao odgovarala merkantilizmu, to jest, da li je on govorio političkim jezikom, ono što su merkantilisti govorili izrazima ekonomske politike? Ili ne bi li se moglo ustvrditi da je iz Machiavellijeva političkog jezika (naročito u vojnoj vještini) izbila prva klica fiziokratske koncepcije Države i da se radi toga (i to ne u izvanjem smislu Ferrarija i, ako hoćeš, Foscola) on može smatrati pretečom francuskih jakobinaca?

Nježno te grli.

Antonio

CXVI

Kaznionica Turi, 14. ožujka 1932.

Draga mama,

primio sam Graziettino pismo od 3. ožujka. Nedavno sam ti bio pisao preko Tatjane; ne sjećam se točno kada, ali, čini mi se, nije tome dugo. Ne bi mi bilo drago da se to moje pismo izgubilo.

Moje stanje je uvijek isto. Zima je ovdje bila jako hladna, sniježilo je mnogo, ali ja sam je proveo dosta dobro. Nedavno sam primio vijesti od Julije i od djece; ni na tom sektoru nema naročitih novosti. Nisam uvijek pisao o Juliji i djeci, jer mi je jednom prilikom Terezina pisala da vam vijesti o njima šalje Tatjana. Shvaćam da je Grazietta pre-zaposlena i da mi stoga ne može uvijek pisati, ali ipak vjerujem da bi mi s malo dobre volje mogla češće pisati. Htio bih točno znati školski program za razred koji Mea pohađa: ako je moguće, a mislim da je moguće, obratite se nekom učitelju ili učiteljici, jer bih htio dobiti kopiju programa za tri godišta pripreme škole. Reci Franku neka mi piše o svom »meccanu« i o konstrukcijama koje uspijeva načiniti. Uvjeren sam da će postati veliki matematičar i inženjer. Nadajmo se da je ovo loše vrijeme, zaista izuzetno, sasvim prošlo i da će ti poći za rukom da se malo oporaviš.

Grlim sve kod kuće.

Antonia

CXVII

Kaznionica Turi, 21. ožujka 1932.

Draga Tanja,

... pročitao sam primjedbe prof. Cosme u vezi s desetim pjevanjem Danteova *Pakla*. Ja mu se zahvaljujem na sugestijama i na bibliografskim uputama. Ne vjerujem ipak da se isplati kupovati sveske revija, koje on naznačuje: radi čega? Kad bih htio napisati esej za štampu, ta djela ne bi bila dovoljna (ili mi se barem ne bi činila dovoljnima, već bi prouzročila jedno ohlađeno i mrzovoljno raspoloženje); a da napišem nešto za se, da mi prođe vrijeme, ne isplati se uznemirivati tako svečane spomenike kao što su *Studijske* o

Danteovim djelima od Michele Barbija koje, možda, prilikom čitanja ne pružaju nikakav potreban ili indirektno koristan motiv. Literatura o *Danteovim* djelima je toliko obilata i opširna, da bi, čini mi se, jedino opravdanje da se napiše nešto o tome bilo kad bi se reklo nešto zaista novo, s najvećom točnošću i sa što je moguće manje riječi. Čini mi se da sam profesor Cosmo trpi pomalo od profesionalne bolesti dantologa. Da je njegove sugestije doslovno poslušati, trebalo bi napisati jednu čitavu knjigu. Drago mi je znati da je tumačenje pjevanja, koje sam skicirao, donekle novo i vrijedno diskusije. Za moje robijaško čovječstvo to je dovoljno da bih pročistio nekoliko stranica zabilješki, koje a priori ne izgledaju beskorisno ponavljanje.

Pročitao sam također s dosta opravdanim zanimanjem posljednje bilješke o pitanju »dva svijeta« ili »lava iz Caprere«. Ako se pitanje postavi kao što iz njih proizlazi, to jest u njegovim točnim granicama i sterilizirano do svakog rasističkog romantizma i cionizma, manje ili više zbrkanog, stvar je vrijedna pažnje. A podaci, koje sam dobio veoma su zanimljivi, jer ih ja nisam poznavao. Ono što sam htio ustanoviti, jest to da u Italiji već neko vrijeme ne postoji narodni antisemitizam (to jest, klasičan antisemitizam, onaj što je izazivao i izaziva tragedije i ima izvjesno značenje u historiji kulture) i da Židovi ni u jednom pogledu ne predstavljaju posebnu kulturu, nemaju neku naročitu historijsku misiju u modernom svijetu, nisu, sami za se, kvasac razvitka u historijskom procesu. Ovo je bilo podrijetlo naše raspre i treba ga zapamtiti, jer se sada govori o drugim stvarima. Pojedini slučajevi talijanskih Židova donekle žrtvovanih nasuprot »kršćana«, čini mi se da ne bi mogli predstavljati značajno »pitanje«. Analogni slučajevi bi se mogli citirati za druge historijsko-društvene diferencijacije, na primjer: u rujnu, 1920. bila je objavljena tajna okružnica udruženja metalurgijskih industrijalaca u Piemontu kojem se, za vrijeme

rata, naređivalo da se u tvornice ne uzimlju radnici rođeni »ispod Firenze«, to jest iz centralne i južne Italije. Ipak mi se čini da se »židovstvo-masonerija« ne može uporediti s činjenicom što su u Poljskoj Židovi trgovci i lihvari a ne seljaci. U Georgiji su lihvari bili Armenci te su prema tome Armenci georgijski »Židovi«. U Napulju, kad se osjeća dah pobune, policija zaposjedne zalagaonicu, protiv koje se okreće bijes sitnog svijeta. Kad bi ove urede držali Židovi, a ne vjernici svetog Gennara, u Napulju bi postojao antisemitizam kao što postoji u jednom dijelu kazaleškog kraja, u Lomellini i aleksandrijskom kraju, gdje Židovi trguju zemljom i javljaju se uvijek kad se u nekoj porodici desi »kakva nesreća« pa treba prodati ili rasprodati. A ovdje, gdje huškanje nije nikome u interesu. ovi osjećaji ne prelaze skromne granice...

Znaš li da nisam poslao čestitke mojoj majci ni za njen imendan ni za Uskrs. Ove godine nemam nikakva kalendara i stoga nisam mogao vidjeti na vrijeme da dan sv. Josipa nailazi velikim koracima. Osim toga, ove godine nije više bilo izvanrednog pisma za Uskrs, te nisam imao ni mogućnosti da joj čestitam. Gledat ću da se izvinem slijedeći put. Juliji ću pisati u jednom od slijedećih navrata. Možda je bolje pričekati da se ona sama javi ili da Delio odgovori.

Želim ti sve najbolje i nježno te grlim.

Antonio

CXVIII

Kaznionica Turi, 28. ožujka 1932.

Draga Tanja,

kao što vidiš odgovorio sam Juliji. Desilo se, međutim, da sam se zanio te možda nisam uspio, i radi prostora također, da pišem onako kako sam htio i sve ono što sam htio.

Jako me je zainteresirala dopisnica tvog oca: rekao bih da predstavlja određen i stvaran život koji se fizički može »zapaziti« ...

Iz revija sam primijetio da je Ministarstvo vanjskih poslova najavilo veliku publikaciju o *Djelu talijanskog genija u inostranstvu*, o čemu je izišao program s popisom gradiva, koje će biti obrađeno. Misliš li, da ćeš mi moći nabaviti i poslati taj program? Ne prodaje se, ali vjerujem da ga se može dobiti preko nekog senatora ili zastupnika. Mnogo ćeš me razveseliti, ako ga potražiš, ali ako to povlači za sobom mnogo neugodnosti, ne razbijaj glavu. Pitanje je povezano s historijom talijanskih intelektualaca. To pitanje me zanima i o njemu malo po malo pišem zabilješke i opažanja, uzimajući motive iz mojih čitanja i razmišljanja.

Draga, moram požuriti jer je vrijeme prošlo.

Nježno te grlim.

Antonio

CXIX

Kaznionica Turi, 20. ožujka 1932.

Draga Julka,

svojedobno sam primio tvoje pismo od siječnja, a pred nekoliko dana pismo od 16. ožujka. Nisam ti prije pisao, jer, kao što sam već više puta spomenuo, osjećam izvjesnu zbunjenost, izvjesnu uzdržljivost, kad hoću da se s tobom stavim u vezu. Razni su faktori izazvali ovo raspoloženje; moguće da je jedan od najvažnijih naročita psihologija, koja se stvara za vrijeme dugog zatvora i duge odvojenosti od svakog oblika društva koje bi odgovaralo vlastitom temperamentu, ali je i sigurno da druga dva faktora prevladaju: 1. bojazan da ću ti štetiti nespretno se miješajući u tvoj

metod liječenja; 2. svijest da sam ja sam postao ovih godina »knjiškiji«, da zauzimam ponekad ton propovjednika i pučkoškolskog učitelja, radi čega se sam sebi rugam uz tu neugodnu posljedicu, da me takva autokritika, čini mi se, vuče da kažem gluposti. To znači da opažam izvjesnu iscrpljenost i osjećam se kao vezan. Uostalom, iz tvojih se pisama vidi da su neka moja opažanja premašila cilj i imala, »previše uspjeha«, dakle štetan efekat. Ti suviše spominješ moje primjedbe o tvojoj još nerazvijenoj ličnosti, o tvojoj potrebi da razmrsiš svoje pravo biće i t. d. Jasno, ti si uzela doslovno moje primjedbe i nisi ih smjestila na njihovo pravo mjesto. Jedan element, koji ti je sigurno izbjegao, je taj da sam te ja često nagovarao, da dio svog vremena posvetiš muzici. Ja sam uvijek vjerovao da se je tvoja ličnost velikim dijelom razvijala u vezi s umjetničkom aktivnošću i kao da je doživjela amputaciju radi čisto praktičnog pravca i neposrednih interesa, koje si ti dala svom životu. Rekao bih da je u tvom životu postojala »metafizička« pogreška s posljedicama nesklada i psihičkih neuravnoteženosti. Jedamput sam tvrdio, na tvoju sablazan, da su učenjaci u svojoj aktivnosti »dezinteresirani«. Ti si odvratila, vrlo kratko, da su oni uvijek »zainteresirani«. Naravno ja sam govorio upotreblivši »talijansku« terminologiju, a u talijanskoj kulturi imao sam na umu filozofske teorije profesora Larije, koji je tumačio izraz i značenje »interesa« u nekom lošijem smislu koji je u *Tezama o Feuerbachu* okvalificiran kao *schmutzig jüdisch* — prljavo židovski. Pa dobro, meni se čini da si ti usmjerila svoj život u tom »prljavo židovskom« pravcu iako nisi bila u to intimno i točno uvjerena, kao što nisi ni mogla biti. Po mom mišljenju, tvoja ličnost je trebala izići iz ove prvobitne »faze«, da se razmrsi, da odmota mnoge elemente tvoje prijašnje egzistencije »nezainteresiranog« umjetnika (to, jasno, ne znači bježanje u oblake) ili »zainteresiranog« ne u izravnom i mehaničkom smislu riječi. Ne ću da se upuštam

u knjišku propovijed. Draga, nadam se da ćeš se osjećati stalno sve slobodnijom i da ćeš biti sve slobodnija sa mnom otkrivajući mi svoje misli i osjećaje. Već mnogo vremena nisam primio nijednu tvoju fotografiju. Vjerujem da bi mi to mnogo koristilo (osim što bi mi bilo drago), da bih ocijenio tvoje fizičko stanje, a morala bi mi javiti i svoju težinu. Isto tako morala bi mi poslati nekoliko Delijeveih i Julijanovih fotografija, ali bolje nego što su one koje sam zadnji put primio, s podacima o visini i težini.

Nježno te grlim.

Antonio

P. S. Nadam se da ne ćeš krivo shvatiti izraz »prljavo židovski« koji sam gore upotrebio. Ovo primjećujem, jer sam u zadnje vrijeme imao s Tanjom pismenu diskusiju o cionizmu i ne bih htio da me se smatra »antisemitom« radi ove riječi. Ali zar njen autor nije bio Židov?

CXX

Kazionica Turi, 4. travnja 1932.

Draga mama,

primio sam Meino pismo; mnogo me je razveselila priča o gospodinu Siasu, koji pomoću različitih rječnika tumači kokošja pisma. Treba mu savjetovati da fotografira jaja, da poveća fotografiju i da je povećanu pošalje prof. Taramelliju u kaljarski muzej. Možda je zaista punski jezik na kojem je kokoš napisala svoju poruku, ako kokoš potječe od kokoši iz vremena Kartadžana i da će otkriti mjesto gdje je sakriveno blago u monetama tog vremena »antigoriu«,⁶⁵ koje su radi toga tko zna kako skupocjene. Vijesti što mi ih je Mea

⁶⁵ Na sardinskom dijalektu: stari novac. (Op. pr.)

poslala o pripremljenoj školi jako su oskudne. Htio bih više znati: nešto o udžbenicima, o sastavcima iz talijanskog, o sadržaju programa, o rasporedu sati i t. d. Očekujem Frankovo pismo. Nadam se da će me izvijestiti o svojim inženjerskim radovima s »meccanom«.

Moj život je uvijek jednak i jednako dosadan. Htio bih da pogledate, između knjiga na glasovitoj stelaži, da li postoji brošura s naslovom: »Pitanje Južne Italije«.

Nježno grlim tebe i sve ostale.

Antonio

CXXI

Kaznionica Turi, 4. travnja 1932.

Draga Tanja,

... ne želim imati duhana ni macedonskog ni neke druge vrste. Uspio sam, kao što sam ti jednom pisao, da u znatnoj mjeri smanjim potrošnju. Ustalo sam se na jednom paketiću macedonskog duhana svakih pet dana, ali, kad se učvrstim na toj količini, nastojat ću da je postepeno još smanjim. Isto tako mi ništa ne koristi kava bez kofeina; ne mogu je upotrebiti. Ponekad se može dobiti tople vode, ali ta je voda dobra jedino za pranje nogu, ne za piće, jer je poslužila da se ugriju ogromne vodene kupelji. Pri tom, vjerojatno nije ni zakuhala, već se samo zagrijala do šezdeset — sedamdeset stupnjeva. Ti se, kao što sam ti već pisao, suviše lako prepuštaš građenju kula u zraku.

Žao mi je i mnogo me rastužuje Giacomova⁶⁶ smrt. Naše prijateljstvo je bilo mnogo veće i snažnije nego što si ti

⁶⁶ Giacomo Bernolfo, torinski radnik; rukovodio je nadzornom službom i obranom »Novog poretka«. Za Gramscija ga je vezivao duboki osjećaj privrženosti. Kad su fašisti počeli sve više prijetiti on ga je pratio torinskim ulicama, smatrajući sebe odgovornim za Gramscijev život. Poslije fašističkog marša na Rim emigrira u Moskvu.

imala prilike to vidjeti, također i zato jer je Giacomo po vanjštini bio povučen i od malo riječi. Bio je to, uvjeravam te, rijedak čovjek, premda se posljednjih godina mnogo izmijenio i nevjerojatno oronuo. Kad sam ga poslije rata upoznao, bio je herkulski snažan (bio je narednik u brdskoj artiljeriji i nosio je na ramenima dijelove topa znatne težine) i neustrašive hrabrosti, iako se nije hvalio. Pa ipak bio je nevjerojatno osjećajan do melodramatičnosti, ali iskreno, nenamješteno. Znao je napamet ogromnu količinu stihova, međutim to su sve bili stihovi loše romantične literature što se toliko dopada masi (po uzoru na operске librete, pisane uz to baroknim stilom, vrlo čudnim i punim patetičnih, gadljivih sladunjavosti, koje se, ipak, na začudan način sviđaju). Njemu se je sviđalo da ih recitira, premda bi pocrvenio kao dijete zatečeno u kvaru, svaki put kad sam se ja zavljučio među publiku da ga slušam. To je najživlja crta njegovog karaktera, koja mi se stalno vraća: taj golemi čovjek koji s iskrenom strašću deklamira stihove lošeg kvaliteta, ali pune primitivne, snažne i neobuzdane strasti, i koji se prekida i crveni kad ga sluša »intelektualac« pa makar to bio i prijatelj.

Grlim te.

Antonio

CXXII

Kaznionica Turi, 11. travnja 1932.

Draga Tanja,

ove sam sedmice primio samo jednu tvoju, dopisnicu (od 6.). Sigurno si primila moje pismo koje sam ti pisao pred osam dana te si prema tome vidjela da sam svojedobno primio tvoje lijekove. Nadam se, da ćeš voditi računa o mo-

jim primjedbama. Moguće je da režim ishrane, koji ja slijedim, nije suviše sretan, ali je najbolji koji mogu slijediti (pred nekoliko dana zamijenio sam tjesteninu s rižom, i čini mi se, da je to bolje). Jedna juha dnevno, bila bi, prema tvojim savjetima, dobra stvar, ali budući da se ne može napraviti, beskorisno je i misliti. Kao što sam ti pisao moći ću doći do nje najviše svakih petnaest dana, jer svaki put treba poduzimati službene korake. Ipak kao što sam ti već pisao upotrebljavam ekstrakt od pepsina koji je i sa rižom koristan.

... Draga Tanja, nježno te grlim.

Antonio

CXXIII

Kaznionica Turi, 11. travnja 1932.

Draga Julka,

htio bih dodati još po neku primjedbku mom prošlom pismu, koje ti se možda činilo bez veze i dosta neuvjerljivo. Mislim, da se to može dogoditi, jer taj dojam daju moja pisma i meni samom, čim ih napišem. Moram pisati u određene sate, određenog dana. Fiksna ideja da ne ću na vrijeme napisati sve ono što bih htio dovodi na kraju do toga da pišem skraćeno, natučajući, kalameći misli, koje niču u momentu pisanja na skicu pisma koje sam zamislio prije nego sam počeo pisati, postižući kao rezultat jedan *pot-pourri*, bar mi se tako čini.

Ono što sam htio pisati je ovo: da mi se tvoje brige čine neopravdanima zbog čitavog niza vidova tog pitanja kojeg ti pred sebe postavljaš i da je osobito neopravdano, jer je krivo protumačeno. moje izlaganje u vezi s tim. Pri ocjenjivanju sama sebe i svog doprinosa životu, ti ne vodiš ra-

čuna, da si u izvjesnom momentu dala svojoj ličnosti novi smjer, napuštajući umjetničku za jednu neposredno praktičniju djelatnost. Osim toga mi se čini da si ti uvijek davala pojmu i činjenici »korisnosti« i »praktičnosti« suviše uzak i kukavan sadržaj (teoretska pogreška koju sam definirao izrazom »prljavo židovskim«) izvlačeći iz toga mučni zaključak da si suviše malo »korisna«, da si »nesposobna« da budeš »korisna« kao što pogrešno misliš, da bi se moralo biti. Dobio sam dojam da je u tome klica tvoje bolesti, jednog »kompleksa manje vrijednosti«, koji troši tvoju osjetljivost istančanu događajima ovih posljednjih šest godina, ali koji je bio već prije izvanredno oštar.

... Draga, čvrsto te grlim.

Antonio

CXXIV

Kaznionica Turi, 18. tranja 1932.

Draga Tanja,

zahvaljujem ti što si mi prepisala pismo u kojem ti je Julija dala detaljnije podatke o Delijevo zdravlju.

...Kad pročitam Croceovu knjigu bit će mi jako drago što ću ti koristiti, pišući za te par kritičkih crtica o tome; ne sasvim zaokružen osvrt, kao što ti želiš, jer bi bilo teško da to odjednom bacim na papir. Uostalom, već sam pročitao uvodna poglavlja knjige, jer su se prije nekoliko mjeseci pojavila u posebnoj brošuri i već danas mogu početi s fiksiranjem nekih točaka, koje će ti biti korisne prilikom proučavanja i bolje će te obavijestiti, ako ti svom poslu želiš dati neku organsku vezu i izvjesnu opširnost. Prvo pitanje koje se postavlja moglo bi, po mom mišljenju, biti ovo: koji kulturni interesi danas prevladavaju u Croceovoj književnoj

i filozofskoj aktivnosti, jesu li oni neposrednog karaktera, ili su općenitijeg kapaciteta i odgovaraju dubljim potrebama nego što su potrebe rođene iz strasti momenta. Odgovor je nedvojbjen: Croceova djelatnost ima daleko podrijetlo, točnije rečeno, iz vremena rata. Da bi se shvatili njegovi posljednji radovi treba ponovo pogledati njegova djela o ratu; sabrana su u dva sveska (*Stranice o ratu*, II. prošireno izdanje). Nemam ova dva sveska, ali sam čitao ova djela postepeno kako su objavljivana. Njihov bitni sadržaj može se ukratko izložiti ovako: borba protiv postavke, koja je dana o ratu pod utjecajem francuske i masonske propagande, za koju rat postaje rat civilizacije, rat tipa »Križarskih ratova« s provalama narodnih strasti svojstvenih vjerskom fanatizmu. Poslije rata dolazi mir, to jest poslije rata mora nastupiti ne samo ponovna suradnja naroda, već iza grupisanja u ratu nastupaju grupisanja u miru i nije rečeno da se ta grupisanja moraju poistovjetiti. Ali zar bi bila moguća ova ponovna suradnja i opća i zasebna, kad bi kriterij neposredne koristi u politici, postao sveopći i kategorički princip? Treba, dakle, da se intelektualci odupiru ovim nerazumnim oblicima propagande i da se, ne slabeći svoju zemlju u ratu, odupiru demagogiji i spašavaju budućnost. Croce uvijek vidi u času mira čas rata a u času rata čas mira i radi na tome da spriječi od uništenja svaku mogućnost posredovanja i kompromisa između dva momenta. Croceov stav je, u praksi, dozvolio talijanskim intelektualcima da ponovo uspostave vezu s njemačkim intelektualcima, stvar koja nije postojala i nije bila laka za Francuze i Nijemce, stoga je Croceova djelatnost bila korisna talijanskoj državi u poslijeratnom zbivanju kad su najdublji motivi nacionalne historije doveli do ukiđanja talijansko-francuskog vojnog saveza i do politike okretanja protiv Francuske a približavanja Njemačkoj. Tako je Croce, koji se nije nikad bavio aktivnom politikom, u stranačkom smislu, postao ministar prosvjete u

Giolittijevoj vladi od 1920.—21. Ali je li rat svršio? I je li nestalo zablude da se nezasluzeno uzdižu zasebni kriteriji neposredne politike na opće principe, da se ideologije prošire do filozofija, do religija? Sigurno ne. Stoga se moralna i intelektualna borba nastavlja, interesi ostaju još živi i aktuelni i ne treba napuštati bojno polje. Drugo pitanje je stav koji je Croce zauzeo na polju svjetske kulture. Croce je već prije rata bio veoma visoko cijenjen od intelektualnih grupa svih zemalja. Zanimljivo je, uprkos općeg mnijenja, da je njegova slava bila veća u anglosaksonskim nego u njemačkim zemljama. Mnogobrojna su izdanja njegovih knjiga u engleskom prijevodu, brojnija nego na njemačkom i na talijanskom. Croce, kao što se vidi iz njegovih djela, ima visoko shvaćanje o ovoj svojoj poziciji *leadera* svjetske kulture i o odgovornostima i dužnostima koje ono za sobom povlači. Jasno je da njegova djela predpostavljaju svjetsku publiku, *elite*. Treba spomenuti da su posljednjih godina prošlog stoljeća Croceovi spisi o teoriji historije dali intelektualno oružje dvjema najvećim pokretima »revizionizma« toga vremena. Eduarda Bernsteina u Njemačkoj i Sorela u Francuskoj. Bernstein je sam pisao da je bio naveden da ponovo obradi svu svoju filozofsku i ekonomsku misao, pošto je pročitao Croceove eseje. Sorelova intimna veza s Croceom bila je poznata, ali koliko je bila duboka i uporna, osobito se vidjelo iz objavljenih Sorelovih pisama. Često se vidi da je on intelektualno podređen Croceu na nevjerojatan način. Ali Croce je odveo još dalje svoju revizionističku aktivnost i to naročito za vrijeme rata i poslije 1917. Novi niz eseja o teoriji historije počinje poslije 1920. raspravom *Kronike, Priče i lažne priče* i stiže sve do posljednjih poglavlja *Historije o talijanskoj historijografiji u XIX. stoljeću*, do eseja o političkoj znanosti i do posljednjih književnih manifestacija, među kojima je i *Historija Evrope*, kao što se barem vidi iz poglavlja koje sam pročitao. Čini mi se da Croce više od svega drži do ove svoje

pozicije *leadera* revizionizma i da on smatra da je to najvrednije u njegovoj sadašnjoj aktivnosti. U kratkom pismu što ga je napisao prof. Corradu Barbagallu (to pismo je objavljeno u Novoj historijskoj reviji« od 1928. ili 29., ne sjećam se točno), on izričito kaže da je sva prerada njegove teorije historije kao etičko-političke historije (a to je sva ili skoro sva njegova aktivnost mislioca kroz otprilike dvadeset godina) uperena na to da produbi njegov revizionizam prije četrdeset godina.

Draga Tanja, ako ti slične napomene mogu koristiti u tvom radu, piši mi i ja ću nastojati da fiksiram još koju ..

Nježno te grlim.

Antonio

CXXV

Kaznionica Turi, 25. travnja 1932.

Predraga Tanja,

... Ne znam još, da li su te zainteresirale bilješke, koje sam ti napisao o Croceu i da li su u skladu s potrebama tvoga posla. Vjerujem da ćeš mi to reći, te ću se ja tako moći bolje ravnati. Uostalom imaj na umu da se radi o napomenama i o motivima koje bi trebalo razraditi i upotpuniti. I ovaj put ti pišem jedan odjeljak: ti ćeš kasnije ovo srediti prema tome kako ti se bude činilo da je korisnije. Čini mi se da je vrlo zanimljivo ono pitanje, koje se odnosi na razloge velike popularnosti koju je imalo Croceovo djelo, što se obično ne događa filozofima za vrijeme njihova života, a naročito se ne događa suviše često izvan akademskog kruga. Mislim da jedan od razloga treba tražiti u stilu. Rečeno je da je Croce poslije Manzonia najveći talijanski prozaista. Čini mi se da je ta tvrdnja istinita, uz ovo upozorenje: Croceova proza

ne proističe toliko iz Manzonijsve koliko naprotiv iz proze velikih pisaca znanstvene proze, a naročito Galileja. Croceova novost, kao stiliste, jest na polju znanstvene proze, u njegovoj sposobnosti da izrazi velikom jednostavnošću i ujedno velikom snagom, jednu stvar koja se obično, kod drugih pisaca javlja u zapletenom, nejasnom, nategnutom i razvučenom obliku. Književni stil izražava adekvatan stil u moralnom životu. stav koji se može nazvati goetheovski po vedrini, čednosti, ravnodušnoj sigurnosti. Dok toliki svijet gubi glavu i luta između apokaliptičkih osjećaja intelektualne panike, Croce postaje orijentaciona točka koja daje unutarnju snagu, zbog njegove nepokolebljive sigurnosti da zlo metafizički ne može prevladati i da je historija racionalnost. Treba osim toga imati na umu, da se mnogima Croceova misao ne čini masivnim filozofskim sistemom te da kao takav nije teško usvojiv. Čini mi se, da je najveća Croceova odlika uvijek bila ova: što je on postigao, da se njegov pojam o svijetu pronosi ne sitničavo u čitavom nizu kratkih spisa u kojima se filozofija predstavlja neposredno i prihvaća se kao zdrav i običan razum. I tako rješenja mnogih pitanja na kraju krajeva kruže, postavši anonimna, uvlače se u novine, u svaki-danji život i tako imamo veliki broj »kročeovaca«, koji ne znaju da su »kročeovci«, a možda, nitri ne znaju da Croce postoji. Tako se u katoličke pisce uvukao izvjestan zbir idealističkih elemenata, kojega se oni danas nastoje osloboditi, ali ne uspijevaju, pokušavajući da predstave tomizam kao poimanje dovoljno samom sebi i dovoljno intelektualnim zahtjevima modernog čovječanstva.

Antonio

CXXXVI

Kaznionica Turi, 25. travnja 1932.

Draga mama,

već točno mjesec dana ne primam vijesti. Meino i Grazietino pismo otputovalo je iz Ghilarze upravo 24. ožujka. Nadam se da su, kao što kaže poslovice, »nikakve vijesti, dobre vijesti« ili barem događaji bez važnosti. Pred nekoliko dana primio sam dopisnicu od Terezine s poljupcima od Diddi. Reći ćeš Terezini da sam konačno pojeo divljač u ulju koju mi je poslala u božićnom paketu i da je bila vrlo ukusna. Bila je savršeno spremljena, a meso potopljeno u ulju bijaše kao maslac; mogao sam ga jesti bez smetnji, iako me zubi više ne služe. Treba također kazati da se radilo o izabranim pticama, zaista iznimnim po veličini i debljini. Mislim da ih je Paolo ulovio, te stoga proširujem i na njega moja zahvaljivanja. Ni u mom životu nije bilo nikakvih novosti, a kako bi ih, uostalom, i moglo biti? Uvijek isti život, isti rozarij *Ave Maria* dana koji se smjenjuju jednaki i jednako dosadni.

Nježno te grlim.

Antonio

CXXXVII

Kaznionica Turi, 2. svibnja 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoja pisma od 23., 25. i 27. travnja. Ne znam, da li ću ti ikada poslati obećani nacrt o »talijanskim intelektualcima«. Ponekad mijenjam gledište s kojega promatram pitanje: možda je još prerano da se izloži i sintetizira. Radi

se o materiji u još fluidnom stanju, koja mora podnijeti daljnju preradu. Ni ne misli na prepisivanje »programa«, koji se odnosi na publikaciju o Talijanima u inozemstvu. Čini mi se da se to ne isplati, to više što je »Marzocco« dao dosta točan izvod. Ako možeš dobiti jedan primjerak, dobro, inače strpljenje. A sigurno mi ne trebaju ni djela Williama Pettya radi Machiavellijevih ekonomskih ideja. Mamac je zanimljiv, a i to je dovoljno. Radije ću uskoro tražiti cjelokupna djela samog Machiavellija, koja sam, možda se sjećaš, tražio kad sam bio još u Milanu, ali tada objavljivanje još nije bilo počelo.

... Mogu ti odrediti još koju orijentacionu točku za jedan rad o Croceovoj knjizi, koju još nisam pročitao u svešku. Iako su ove bilješke pomalo nepovezane, mislim da će ti također biti korisne. Ti poslije nastoj da ih središ za svoje potrebe, u svrhu svog posla. Već sam spomenuo veliku važnost koju Croce pridaje svojoj revizionističkoj teoretskoj aktivnosti i kako je, po njegovom izričitom priznanju, on sav svoj rad mislioca u ovih dvadeset godina vodio s ciljem da upotpuni reviziju dotle da ona postane likvidacija.⁶⁷ Kao revizionista on je pridonio buđenju struje ekonomsko-pravne historije (koju, u ublaženoj formi, predstavlja još danas naročito akademik Gioachino Volpe). Sada je dao književni oblik onoj historiji koju on zove etičko-političkom, čiji bi obrazac morala biti i postati *Historija Evrope*. U čemu se sastoji novost koju Croce unaša, ima li ona ono značenje koje joj pripisuje, a naročito onu vrijednost »likvidatora« kako on misli? Može se stvarno kazati da Croce, u historijsko-političkoj djelatnosti, naglašava jedino onaj momenat, koji se u politici zove »hegemonija« privole, momenat kulturnog rukovodstva, da bi ga se razlikovalo od momenta sile, prisile, zakonskog, državnog i policijskog uplitanja. Doista se ne može

⁶⁷ Naime, da postane likvidacija dijalektičkog materijalizma, da teoretski likvidira s njim kao naučnim pogledom na svijet. (Op. pr.)

shvatiti zašto Croce vjeruje u sposobnost ove svoje postavke o teoriji historije da konačno likvidira svaku filozofiju prakse.⁶⁸

U istom periodu u kojem je Croce izrađivao ovaj svoj tobožnji buzdovan, dogodilo se baš da su filozofiju prakse njihjeni najveći moderni teoretičari izrađivali u istom smislu i da je momentu »hegemonije« ili kulturnog rukovodstva upravo sistematski vraćena vrijednost u protivnosti s mehanističkim i fatalističkim koncepcijama ekonomizma. Bilo je, štoviše, moguće tvrditi da se bitna crta najmodernije filozofije *prakse* sastoji upravo u historijsko-političkom poimanju »hegemonije«. Stoga mi se čini da Croce nije *up to date*⁶⁹ s istraživanjima i bibliografijom svojih najdražih studija ili da je izgubio svoju sposobnost kritičkog snalaženja. Čini se da se njegove informacije naročito temelje na zloglasnoj knjizi nekog bečkog novinara, Fülöp-Millera. Ovu bi točku trebalo razraditi opširno i analitički, no tada bi trebalo napisati jedan vrlo opširan esej. Čini mi se da bi ove napomene mogle udovoljiti tvojoj potrebi a ne bi ih bilo lako opširno izložiti...

Draga, nježno te grlim.

Antonio

⁶⁸ U predgovoru je rečeno kako je Gramsci, pišući u zatvoru knjige i zabilješke, izbjegavao izvjesne termine marksističke terminologije i zamijenjivao ih drugim, prikrivenim, ne bi li na taj način otklonio mogućnost cenzure. U ovoj knjizi često se susreće izraz »filosofia praxis«; pod tim on misli materijalističku filozofiju. (Op. pr.)

⁶⁹ Biti savremen, biti u toku nečega. (Op. pr.)

Kaznionica Turi, 9. svibnja 1932.

Draga Tanja,

... Odsad unaprijed treba se apsolutno držati ovog pravila: ako mi bude trebala neka knjiga, ja ću je sam tražiti. Knjige, koje su mi u ovo zadnje vrijeme poslane nisu mi uručene. Za svaku bih morao napraviti molbu na ministarstvo; to je neugodno a osim toga i apsurdno. Što misliš? Bio sam ti pisao da me pretplatiš na »Cultururu« za koju sam bio dobio dozvolu. Ne znam da li si to uradila. Vidio sam da ona izlazi u četiri sveska godišnje i da je prvi svezak za 1932. već izišao.

Od kuće nemam vijesti već više od mjesec i po dana. Primio sam prije petnaest dana dopisnicu od Terezine s uobičajenim pozdravima.

... Budući da još nisam čitao *Historiju Evrope* ne mogu ti kazati ništa o njenom stvarnom sadržaju. Mogu ti ipak napisati još koju primjedbu površnu, samo po izgledu, kao što ćeš vidjeti. Već sam ti pisao da je sav historiografski rad Croceov u dvadeset posljednjih godina imao za cilj izradbu teorije historije etičko-političke nasuprot ekonomsko-pravnoj historiji, koja je predstavljala teoriju proizišlu iz historijskog materijalizma poslije revizionističkog procesa što ga je historijski materijalizam doživio posredstvom samog Crocea. Ali da li je napokon Croceova historija etičko-politička? Čini mi se da Croceova historija ne može biti nazvana drugačije nego »spekulativna« ili »filozofska«, a ne etičko-politička, i u ovoj njenoj osebini, a ne u tome što je etičko-politička, jest njena opozicija prema historijskom materijalizmu. Historijski materijalizam ne isključuje etičko-političku historiju, ukoliko je ona historija »hegemonističkog« momenta, dok isključuju »spekulativnu« historiju kao svaku »spekulativnu« filozofiju. U svojoj filozofskoj obradi Croce kaže, da je mo-

dernu misao htio osloboditi od svakog traga transcendentalnosti, teologije, pa prema tome i metafizike u tradicionalnom smislu. Slijedeći ovaj pravac, on je stigao dotle da negira filozofiju kao sistem, upravo radi toga, jer u ideji sistema postoji teološki ostatak. No njegova je filozofija »spekulativna« i kao takva u potpunosti nastavlja transcendenciju i teologiju s historicističkim jezikom. Croce je tako uronio u svoj metod i svoj spekulativni jezik, da ne može suditi nego prema njima. Kad on piše da je struktura u filozofiji *prakse* kao sakriven bog, to bi bila istina kada bi filozofija *prakse* bila spekulativna filozofija a ne apsolutni historicizam, oslobođen uistinu, a ne samo na riječima, od svakog ostatka transcendentalnog i teološkog. Uz ovu točku vezana je još jedna primjedba, koja se još više odnosi na koncepciju i sastav *Historije Evrope*. Može li se zamisliti jedinstvena historija Evrope koja počinje 1815., to jest, od Restauracije? Ako se historija Evrope može napisati kao formacija jednog historijskog bloka, ona ne može isključiti Francusku revoluciju i napoleonske ratove, koji su »ekonomsko-pravna« pretpostavka historijsko-evropskog bloka, momenat snage i borbe. Croce uzima slijedeći momenat, onaj u komu su se prethodno oslobodene snage ujednačile, »pročistile« da tako kažem. On taj momenat uzima kao zaseban događaj i gradi svoj historijski obrazac. Isto je uradio s *Historijom Italije*, počinjući s 1870-om. Ona zanemaruje momenat borbe, ekonomski momenat, da bi odbranila čisti, političko-etički momenat, kao da je ovaj pao s neba. Croce je naravno sa svom oštroumnosću i majstorijom kritičko-modernog jezika stvorio novi oblik retoričke historije. Njen sadašnji oblik je upravo spekulativna historija. To se još bolje vidi ako se ispita »historijski pojam« koji je centar Croceove knjige, to jest, pojam o »slobodi«. Croce, u kontradikciji sa samim sobom, brka »slobodu« kao filozofski princip ili spekulativni pojam i slobodu kao ideologiju ili praktički instrumenat vlasti, elemenat hegemonističkog mo-

ralnog jedinstva. Ako je sva historija, historija slobode ili duha koji sam sebe stvara (a u ovom jeziku sloboda je⁶ jednaka duhu, duh je jednak historiji, a historija je jednaka slobodi), zašto bi samo evropska historija devetnaestog stoljeća bila historija slobode? Ne će biti, dakle, historija slobode u filozofskom smislu, već historija samosvijesti o ovoj slobodi i širenja ove samosvijesti pod formom religije u intelektualnim slojevima i praznovjerja u narodnim, koji se osjećaju ujedinjeni s intelektualnim i osjećaju da sudjeluju u političkom bloku kome su intelektualci barjaktari i svećenici. Radi se dakle o ideologiji, to jest o praktičnom instrumentu vlasti i trebat će studirati praktičnu vezu na kojoj se osniva. »Sloboda« kao historijski pojam jest samo dijalektika historije i nema stvarnih, zasebnih i određenih »predstavnik«. Historija je bila sloboda i u satrapskim državicama na Istoku, tako da je i tada postojao historijski »pokret« i te su satrapske državnice propale. Uostalom, meni se čini, da se riječi mijenjaju, riječi su možda i rečene dobro, ali stvari nisu ni okrnute. Čini mi se da je »Critica fascista« u jednom članku, premda ne sasvim izričito, napisala točnu kritiku, primjećujući da će Croce za dvadeset godina, gledajući sadašnjost iz perspektive, moći naći njeno historijsko opravdanje kao procesa slobode. Uostalom, ako se sjećaš prve točke koju sam ti pisao, to jest, primjedbe na Croceov stav za vrijeme rata, razumjet ćeš bolje njegovo gledište; kao »svećenik« moderne historicističke religije, Croce proživljava tezu i antitezu historijskog procesa i insistira na jednoj i na drugoj. poradi »praktičkih« razloga, jer u sadašnjosti vidi budućnost i oko nje se trsi koliko i oko sadašnjosti. Svakome svoj dio a »svećenicima«, da spašavaju sutrašnjicu. Na kraju krajeva ima lijepa doza moralnog cinizma u ovoj »etičko-političkoj« koncepciji, to je suvremena forma makijavelizma...

Nježno te grlim.

Antonio

CXXIX

Kaznionica Turi, 23. svibnja 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoju dopisnicu od 17. i pismo od 9. Vijesti što ti ih je Karlo dao o mom zdravlju, nisu sasvim jasne. Nisam imao ozbiljnih napada mokraćne kiseline, premda je produženje želučanog katara sigurno vezano uz prekomjernu kiselinu. Inače sam neko vrijeme trpio od besanice, ako se tako može kazati. Točnije, ne spavam zato što mi se ne spava, već zato što san narušavaju vanjski uzroci i to me uvelike umara i iscrpljuje, što se je sigurno vidjelo i na meni, čim je Karlo to opazio. Pitanje je zamršeno i moći ću ti o tome govoriti ako dođeš na razgovor. O datumu tvog dolaska nemam zasebnih želja; moraš sama odabrati momenat, koji ti odgovara sa svake točke gledišta.

Nježno te grlim.

Antonio

CXXX

Kaznionica Turi, 23. svibnja 1932.

Draga mama,

primio sam Graziettino pismo od 13. svibnja. Karlo mi je rekao prošlog ponedjeljka da se tvoje zdravlje malo poboljšalo. Sigurno ti je Karlo javio svoje dojmove o našem razgovoru, jer mi je obećao da će ti odmah pisati. Reci Mei da će konačno primiti glasovite boje, koje sam joj obećao još prije godinu dana. Karlo ih je uzeo sa sobom i obećao je da će ih odmah poslati. Tako će isto i Terezina primiti *Rat i mir* od Tolstoja, koji sam joj obećao. Karlo je uzeo sa sobom omot

s knjigama što sam ga bio pripremio i obećao mi je da će ga poslati, misli, čim ih on sam pročita. Teškoća za otpremanje ovih omota se sastoji u tome što na stanici u Turiju ne primaju željezničke pošiljke za Sardiniju: treba da ih netko odnese do Barija i otud ih otpremi. Eto zašto sve do sada nisam mogao održati obećanje koje sam svojedobno dao Mei.

Pročitao sam vijest što mi je šalje Grazietta o smrti Gianpietra Sanne. A što radi Titino i gdje stanuje? Mislim da je za ovo vrijeme potpuno poblesavio; bio je na dobrom putu još dok je bio u Torinu. Tada je izgledao da boluje od neke teške bolesti, neke vrsti padavice. Kada sam mu govorio da mora oputovati za Ghilarzu, s obzirom na njegove ekonomske prilike i budući da ga nisam mogao beskonačno hraniti, skoro svaki put se je stropoštao na zemlju s pjenom na ustima i mučen grčevima. Ponekad bi se u meni rodila sumnja da simulira ne bi li u meni pobudio saučešće, ali se sumnji suprotstavljalo opažanje da za simuliranje treba izvjesna doza inteligencije i snage volje, a činilo mi se da Titino nema ni jedno ni drugo. Moguće da se je oporavio i prihvatio se posla, jer je bio jako dobro čuđi a za me bi se bio dao raskidati na komade. Pratio me je po ulici, dolazio je da me budi s velikom točnošću i vjerovao je da tako radi velike stvari. Imao sam uvijek utisak da će mu svakog časa razbiti glavu radi njegove prevelike zaposlenosti. Draga mama, nastoj da mi nešto češće pišu. Nježno grlim tebe i sve u kući.

Antonio

CXXXI

Kaznionica Turi, 30. svibnja 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoju dopisnicu od 25. i novčanu uputnicu od 28. Hvala ti od srca, ali te uvjeravam da nije bilo nikakve

žurbe. Kao što sam ti pisao prije nekoliko mjeseci, ja trošim relativno malo, a kad već ne mogu kupiti neku ukusniju hranu, bolje je, ustvari, da ne narušavam strogu dijetu, da mi ne bi bilo gore. Svaka promjena i svaki pokušaj da više jedem, izazivlju u meni takve smetnje da i pokušaje rado izbjegavam. Uostalom to me zasada ne zabrinjava, niti se osjećam slabije nego inače. Ne smiješ vjerovati da sam postao fatalist, a nisam pustio ni da me struja nosi kao »*Un chien creve*«. ⁷⁰ Naprotiv stalno premišljam tražeći racionalnija rješenja, ali polje izbora je jako usko i sve više se sužava poslije svakog pokušaja koji se pokaže kao beskoristan. Govorimo radije o zanimljivim stvarima, pomoću kojih mogu dati malo oduška svojoj maniji da malo čavrljam. Hoću da ti iznesem niz opažanja, da ih, ako budeš imala prilike, prepíšeš P-u pitajući za neka bibliografska uputstva, koja bi mi dozvolila da proširim polje svojih razmišljanja i da ih što bolje uputim. Htio bih znati da li postoji specijalna publikacija, makar i na engleskom jeziku, o istraživačkom metodu baš u Ricardovim ekonomskim znanostima i o novotarijama, koje je Ricardo uveo u metodološku kritiku. Mislim da je baš povodom stogodišnjice njegove smrti, prije deset godina, izišla bogata literatura s tim u vezi i da postoji nekakva vjerojatnost da se nađe ono što meni treba. Tok mojih razmišljanja je ovaj: može li se kazati da je Ricardo imao značenja i u historiji filozofije osim u historiji ekonomskih znanosti, gdje je sigurno bio od prvostepene važnosti? I može li se kazati da je Ricardo pridonio da su se prvi teoretičari filozofije *prakse* uputili premašaju hegelske filozofije i izgradnji svoga novog historicizma, očišćenog od svakog traga spekulativne logike? Čini mi se da bi se moglo pokušati dokazati ovo gledište i da bi to bilo vrijedno truda. Polazim od dva osnovna pojma za ekonomsku znanost, od »uslovljenog tržišta« i od »zakona

⁷⁰ Crknuti pas. (Op. pr.)

sklonosti« koje, čini mi se, dugujemo Ricardu i rezoniram ovako: nije li možda od ova dva pojma uzet motiv da bi se »imanentistička« koncepcija historije, — izražena idealističkim i spekulativnim jezikom njemačke klasične filozofije, — svela na jednu realističku »imanentnost« direktno historijsku, u kojoj je zakon uzročnosti prirodnih nauka bio očišćen od svoje mehaničnosti i sistematski se poistovjetio s hegelskim dijalektičkim rasuđivanjem? Možda se sva ova povezanost misli čini još pomalo mutna, ali za me je važno da se shvati ta povezanost u njenoj cjelini, pa bilo i približno, toliko koliko je dovoljno da se zna, da li je taj problem opazio i studirao netko tko se je bavio Ricardovim djelima. Treba spomenuti kako je i sam Hegel, u drugim slučajevima, vidio ove neophodne veze među različitim znanstvenim aktivnostima, pa čak i između znanstvenih i političkih aktivnosti. Tako je i on u *Predavanjima o historiji filozofije*, našao vezu između Francuske revolucije i Kantove, Fichteove i Shelingove filozofije i rekao da su »samo dva naroda, Nijemci i Francuzi, koliko god suprotni međusobno baš zato što su suprotni, uzeli učešća u velikoj epohi opće historije na svršetku osamnaestog stoljeća i na prvim počecima devetnaestog, budući da je nov princip u Njemačkoj izbio kao *duh i pojam* dok se je u Francuskoj ispoljio kao efektivna stvarnost«. Iz *Svete obitelji* se vidi kako su ovu vezu koju je postavio Hegel između francuske političke djelatnosti i njemačke filozofske djelatnosti usvojili teoretičari filozofije — *prakse*. Radi se o tome da se vidi kako je i u kojoj mjeri klasična engleska ekonomija pridonijela naknadnom razvoju nove teorije, u metodološkoj formi, koju je obradio Ricardo. Da je engleska klasična ekonomija pridonijela razvoju nove filozofije opće je poznato, ali se obično misli na Ricardovu teoriju vrijednosti. Meni se čini da treba gledati iznad toga i utvrditi doprinos, kazao bih, sintetičan, to jest, koji se odnosi na spoznavanje svijeta i način mišljenja a ne samo

analitičan, koji se odnosi na jednu zasebnu doktrinu, pa taman i osnovnu. P. bi u svom radu za kritičko izdanje Ricardovih djela, mogao u tom pogledu prikupiti dragocjen materijal. Svakako neka pogleda, da li postoji neko izdanje, koje raspravlja o ovoj temi i neka mi bude od pomoći u mojim robijaškim prilikama, dok se ja ne mogu baviti sistematskim bibliotekarskim istraživanjima.

Predraga Tanja, nježno te grlim.

Antonio

CXXXII

Kaznionica Turi, 6. lipnja 1932.

Draga Tanja,

... Nastojat ću da odgovorim na nova pitanja, koja mi postavljaš o Croceu, premda ne shvaćam dobro njihovu važnost i možda vjerujem da sam već odgovorio na njih u prijašnjim napomenama. Ponovo pročitaj mjesto u kojem sam spomenuo stav što ga je Croce imao za vrijeme rata i vidi da li to mjesto samo po sebi ne sadrži odgovor na jedan dio tvojih sadašnjih pitanja. Raskid s Gentileom dogodio se 1912., a Gentile se odvojio od Crocea, jer je htio da filozofski postane nezavisan. Ne vjerujem da je Croce od onda promijenio smjer, premda je bolje definirao svoje doktrine. Znatnija promjena se dogodila od 1900. do 1910. Takozvana »religija slobode« nije pronalazak iz tih godina, to je drastičan formom izražen, kratki pregled njegove misli svih vremena, od momenta u kojem je napustio katolicizam, kao što on sam piše u svojoj intelektualnoj autobiografiji. (*Doprinos kritici mene samog*). Čini mi se da se Gentile u tome slaže s Croceom. Vjerujem da ti netočno tumačiš formulu »religija slobode«, jer joj pozajmljuješ mističan sadržaj (tako bi se moglo

pomisliti zbog toga što ti spominješ nekakvo »zaklanjanje« u ovu religiju i prema tome neku vrst »bijega« iz svijeta, i t. d.) Ništa od toga. Religija slobode znači naprosto vjervanje u modernu civilizaciju. Ona ne treba ni transcendentnosti ni otkrića, već u samoj sebi sadrži vlastitu racionalnost i podrijetlo. To je dakle antimistička formula i, ako hoćeš, anti-religiozna. Za Crocea je »religija« svaka koncepcija svijeta, svaka filozofija, ukoliko postaje pravilo života, jedan moral. Religije u vjerskom smislu su također »religije« no »mitološke«, prema tome u izvjesnom smislu »niže«, »primitivne« koje skoro odgovaraju historijskom djetinjstvu ljudskoga roda. Podrijetla takvih doktrina nalaze se već u Hegelu i u Vicu i zajedničko su nasljedstvo čitave idealističke filozofije, bilo Croceove bilo Gentilove. Na ovoj doktrini zasnovana je Gentilijeva školska reforma u pogledu vjeronauka u školama koga je i Gentile htio ograničiti samo na osnovne škole (pravo i istinito djetinjstvo), a u svakom slučaju nije niti vlada htjela da bude uveden u višu nastavu. Tako ja vjerujem da ti možda pretjeruješ što se tiče Croceova položaja u sadašnjem momentu, smatrajući ga odvojenijim nego što jest. Ne treba se zavaravati polemičkom uzavrelošću manje-više diletantskih i neodgovornih pisaca. Jedan dobar dio svojih sadašnjih poimanja Croce je izložio u reviji »Politica« kojom upravlja Coppola i ministar Rocca; a mislim da nije samo Coppola, već da su i mnogi drugi uvjereni u probitačnost Croceova stava, koji stvara takvu situaciju, u kojoj je moguće stvarno odgajanje za državni život novih rukovodećih grupa, koje su se pojavile na površini poslije rata. Ako prostudiraš svu talijansku historiju od 1915. dalje, vidjet ćeš da je mala rukovodeća grupa sistematski uspijevala apsorbirati u svom krugu sav politički personal koga su masovni pokreti, prevratničkog podrijetla; izbacivali na površinu od 60. — 76. Monarhija je apsorbirala mazinijevsku i galibardijsku Partiju akcije. ostavivši neznatan ostatak, koji je nastavio da živi kao Re-

publikanska stranka, no ta je imala više folkloristički nego historijsko-politički značaj. Fenomen je nazvan »transioč nizam, ali se nije radilo o osamljenom fenomenu. Bio je to organski proces, koji je nadomjestao, u formiranju rukovodeće klase, ono što se je u Francuskoj dogodilo za vrijeme Revolucije i s Napoleonom, a u Engleskoj s Cromwellom. Ustvari, proces se nastavlja i poslije 1876. molekularno. Poslije rata, uzima veličanstveni opseg, kad se čini da tradicionalna rukovodeća grupa nije u stanju da asimilira i proguta nove snage koje su događaji izbacili. Ali ova rukovodeća grupa je više *malin*⁷¹ i sposobnija, nego što se je moglo misliti: apsorpiranje je teško i mučno ali se ostvaruje usprkos svega, na mnogo načina i raznim metodama. Croceva aktivnost jedan je od tih načina i tih metoda. Njegovo učenje proizvodi možda najveću količinu »gastričkih sokova« sposobnih za djelo probave. Položena u historijsku perspektivu, talijanske historije naravno, Croceva se radinost čini kao najmoćniji stroj za »prilagođavanje« novih snaga njenim životnim interesima (ne samo neposrednim, nego također i budućim) koju danas dominirajuća grupa posjeduje i ja vjerujem, pravedno cijeni, usprkos neke površne prividnosti. Kad se bacaju u taljenje različita tijela od kojih se želi dobiti jedna legura, površinska uzavrelost upravo pokazuje da se legura formira, a ne protivno. Uostalom u ovim ljudskim događajima slaganje se uvijek prikazuje *discors*,⁷² kao borba i tučnjava, a ne kao zagrljaj na pozornici. Ali to je uvijek intimno i djelotvorno slaganje.

Draga, nježno te grlim.

Antonio

⁷¹ Lukaviji. (Op. pr.)

⁷² Neslaganje. (Op. pr.)

Kaznionica Turi, 19. lipnja 1932.

Draga majko,

primio sam dva Graziettina pisma od 15., i čestitam Franku i Mei na sjajnom ishodu njihovih ispita. Nestrpljivo očekujem Frankovo pismo. Nadam se da će mi razjasniti kako mu se sviđa učenje, nakon prve, sada završene, školske godine. Prvi ispit je vrlo važna stvar u životu. Sad se može kazati da je Franko ušao u društvo ljudi, da je postao građanin, jer je nastojao da pokaže drugim ljudima ono što vrijedi za svoje godine, a ovi su ga prosudili i potvrdili su da je sve u redu. Međi se čini da je ta stvar mnogo važnija od prve pričesti. Tako se isto nadam da će mi i Mea dati nova razjašnjenja. Ne znam, da li joj je Karlo poslao boje. Svakako neka ga požuri da joj odmah pošalje. Zahvaljujem Grazietti na vijestima, koje mi je poslala. Već mi je pisala o smrti Emilija i Patricia Carte, ali nije o Angelikovoj. Žao mi je, naročito radi njihove matere, koje se sjećam jako dobro kao prave žene.

Za me stvari idu uvijek na isti način.

Nježno te grlim.

Antonio

CXXXIV

Kaznionica Turi, 27. lipnja 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoju dopisnicu od 20. i preporučeno pismo zajedno s Julijinim i Delijevim. Delijeva pisma su zanimljiva, nije li tako? Ali kakvo značenje imaju stihovi o proljetnoj

vodi s kojima završava pismo što ga meni piše, to jest u koju ih je svrhu prepisao, zašto je htio da ih ja upoznam? (Što ti se čini, je li zgodno da mu pošaljem ilustrirano izdanje *Pinoccchia*? Postoji jedno izdanje, ilustrirano od slikara Attilia Musina, izdanje Bemporad u Firenzi), ali ako se dobro sjećam, ilustracije nisu uspjele, ili su se meni malo svidjele. Kao dijete bio sam stvorio svoju predodžbu o Pinocchiju a kad sam poslije vidio jednu njegovu materijalizaciju koja je bila drugačija od predodžbe iz moje fantazije, to me je smetalo i bunilo. Stoga mi se čini da je dobro što u Firenzi nisu dopustili da se podigne spomenik Pinocchiju. To bi za firentinske dječake bilo nametanje, izvama, jednog standardizovanog lika, koji bi bio uništio svako samovoljno sanjarenje. No nije li u ovoj samovolji fantazije najveći dječji užitek kod čitanja knjiga kao što je Pinocchio?

... Nježno te grlim.

Antonio

CXXXV

Kaznionica Turi, 27. lipnja 1932.

Draga Julka,

primio sam tvoje papiriće, koji su datirani raznih dana i mjeseci. Tvoja su me pisma sjetila pričica jednoga francuskog malo poznatog pisca; mislim da se zvao Lucien Jean. Bio je mali činovnik u nekom pariškom gradskom uredu. Pripovijest se zove *Čovjek u jarku*. Nastojim da je se sjetim. Neki čovjek je snažno živio jedne večeri; možda je suviše popio, a možda ga je stalno gledanje lijepih žena malo opsjenilo; izišavši iz zabavišta, pošto je malo u cik-cak liniji krivudao cestom, pade u jedan jarak. Bilo je jako mračno, tijelo mu se uklopilo između hridina i grmlja. Malko se prestraši i ne

mače se iz straha da se ne stropošta još dublje. Grmlje se nad njim ponovo sklopi, puževi su klizali po njemu šarajući ga srebrom, možda mu je i kakva žaba poglela na srce, da osjeti udarce bila a ustvari zato što ga je smatrala živim. Prošli su sati; približi se jutro, a s prvim tracicima zore stane prolaziti svijet. Čovjek zazove u pomoć. Približi se jedan gospodin u naočalima; bio je to neki učenjak koji se poslije rada u svojem eksperimentalnom kabinetu vraćao kući. »Što je?« upita. »Htio bih izići iz jarka«, odgovori čovjek. »Ha, ha, htio bih izići iz jarka! A što ti znaš o volji, o slobodnoj volji, o neslobodnoj volji! Htio bih, htio bih! Uvijek isto neznanje. Ti znaš samo jednu stvar: da si stajao na nogama po zakonu statike i da si pao po zakonu kinematike. Kakvo neznanje, kakvo neznanje!« I udalji se tresući glavom sav indigniran. Začuju se novi koraci. Nova zapomaganja čovjeka. Približi se jedan seljak, koji je na uzici vodio svinju na pazar, a pušio je lulu: »Ha, ha! Pao si u jarak, ha! Ti si se napio, ti si se zabavio i pao si u jarak. A zašto nisi otišao spavati kao što sam ja učinio?« I udalji se korakom koga je u ritmu pratilo roktanje svinje. A zatim prođe neki umjetnik, koji je sav zadrhtao kad je čovjek htio izići iz jarka: bio je tako lijep, sav posrebran od puževa, s nimbusom trava i divljeg cvijeća pod glavom, bio je tako patetičan! A prođe i sluga božji koji stade kleti protiv pokvarenosti grada što se je zabavljao i spavao dok je jedan brat pao u jarak. On se uzbudi i otrča dalje da održi strašnu propovijed na slijedećoj misi. Tako je čovjek ostao u jarku, sve dok nije pogledao naokolo, točno vidio gdje je pao, oslobodio se, savio, podigao na ruke i noge, osvio se na noge i izašao iz jarka sa svojim vlastitim snagama. Ne znam da li sam ti pružio draž ove novele i da li je ona jako primjetljiva. Ja vjerujem da jest barem jednim dijelom. Ti mi sama pišeš da-ne daš pravo nijednom od dva liječnika koje si nedavno konsultirala, a ako si do sada puštala na drugi odlučuju, da ćeš sada biti jača.

Mislim da nema nimalo očaja u tim osjećajima. Vjerujem da su jako pametni. Treba sažgati svu prošlost, i sagraditi sasvim nov život, ne dati se zgaziti od dosadanjeg života, ili barem treba sačuvati samo ono što je bilo konstruktivno i lijepo. Treba izići iz jarka i odbaciti dalje žabu sa srca.

Draga Julka, nježno te grlim.

Antonio

CXXXVI

Kaznionica Turi, 12. srpnja 1932.

Draga Tanja,

ove sedmice nisam mogao pročitati nijedno tvoje pismo. Jedno tvoje preporučeno pismo sigurno je stiglo, jer je otvoreno u mojoj prisutnosti da se vidi ne sadržaje li vrijednosti; ali mi još nije uručeno. Draga, mnogo sam ti puta pisao da ti često sebi ne možeš objasniti kakve su moje prilike života : da zaboravljaš što je to zatvorenik. Tako sam ti više puta pisao da suviše velika skrb škodi umjesto da koristi. Možda sam morao biti uporniji, ali ponekad bi mi klonule ruke videći kako ti ne možeš shvatiti moju upornost. Stoga smatram da će biti korisno da još jedamput insistiram i upozorim: 1) bilo bi dobro da mi u svojim pismima ne govoriš o drugom već o obiteljskim stvarima, u što je moguće jasnijoj i vidljivijoj formi. Naravno moraš misliti da jasnoća mora biti razumljiva ne samo tebi, nego svakome tko bi mogao čitati pismo, taman i ne poznao stvari o kojima govoriš. Jasno znači upravo to, da ne pišeš ništa što se ne bi moglo činiti takvim ... 2) da mi ne možeš poslati ništa osim rublja. To ne znači da mi je potrebno. Ovo je opće upozorenje: izvana ne mogu primiti ništa, ni maramice, ni duhan, ni papiriće, ni lijekove, ni bilo kakvu drugu stvar.

Draga, strašno me boli glava i osjećam izvjesnu teškoću pri pisanju. Slijedeće sedmice, kada pročitam tvoje i Julijino pismo, pisat ću ti opširnije, a pisat ću i Juliji. Molim te, čim primiš ovo pismo, pošalji mi razglednicu, s običnim pozdravom. Vodi računa o gore spomenutim upozorenjima, a kada mi pišeš, pretjeruj, ako hoćeš, radije u jednostavnosti i na oskudici vijesti nego u protivnom smjeru, tako da izbjegnemo svaku nepravilnost i svako zakašnjanje.

Nježno te grlim.

Antonio

CXXXVII

Kaznionica Turi, 18 srpnja 1932.

Draga Julka,

primio sam tvoja dva pisma, od 24. lipnja i 3. srpnja. U posljednje vrijeme osjećao sam se malo slabije, (to mi se od pred godinu dana događa nešto češće) i nisam u stanju da ti pišem opširnije. Ipak, hoću da ti kažem kako su mi tvoja posljednja pisma pružila malo sreće. Upravo mi se čini da si ti konačno postala jača i sigurnija u sebe. Isto tako sam zadovoljan da ti se više ne vrti po glavi psihoanalitičko liječenje, koje mi se čini, po onom neznatnom znanju po kojem mogu suditi, da je suviše prožeto šarlatanstvom koje, ako liječnik ne uspije u kratko vrijeme pobijediti otpor subjekta, i otkinuti ga svojim autoritetom od depresije, pogoršava nervne bolesti umjesto da ih liječi, i sugerira bolesniku razloge za nova uznemirenja i za dvostruku psihičku iscrpljenost. Draga, mislim da se majka, sa svojom izrekom da će od tebe napraviti »slona«, pokazala kao najsigurniji i najpovjerljiviji liječnik.

Nježno te grlim.

Antonio.

Kaznionica Turi, 1. kolovoza 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoja dva pisma od 26. i 28. srpnja zajedno s Julijinim pismom i fotografijama. Fotografije su mi se, usprkos manjkavosti koje si ti primijetila, svejedno svidjele. Meni se čini da Julija, iako se vidi da je mnogo prepatila, nije u takvom fizičkom stanju, da se ne bi mogla dosta brzo oporaviti, samo ako se čuva.

Pročitao sam s velikim zanimanjem mamino pismo. Čini mi se da potvrđuje opće mišljenje da bake znaju bolje pisati o djeci nego njihove majke.

Ovih zadnjih dana sam se malo oporavio. Barem sam jednu bolest zamijenio drugom i sada mi je lakše. Ali ne u ovom momentu u kojem pišem. I ovdje je počela velika vrućina. Prilikom svakog i najmanjeg napora preplavljuje me znoj koji je neugodan i koji me slabi. Dieta koju sam morao držati, nije bila »tekuća« kao što si ti razumjela, nego »vodena«, to jest nisam baš ništa jeo, već sam jedino pio po koju limunadu kroz otprilike tri dana, u dva maha. Inače mogu popiti vrlo malo mlijeka: zaboga, kakve tri litre! Ako, u toku dana popijem više od jedne litre mlijeka, osjećam se jako slabo i ne mogu probaviti. Ipak, općenito uzevši, poboljšao se rad mojih probavnih organa. Moram, međutim, jesti malo, ako ne ću da odmah osjetim trbušne bolove, a to me slabi, osobito kad je vruće i kad sam neodmoran zbog teškoće kod spavanja. To je odvratan kompleks i vidi se da je moja zaliha strpljivosti i otpora bila vrlo velika čim sam ja dosad izdržao.

Nježno te grlim.

Antonio

CXXXIX

Kaznionica Turi, 1. kolovoza 1932.

Draga Julka,

ono što mi pišeš o Deliju i Julijanu i o njihovim sklonostima, podsjetilo me je da si prije nekoliko godina vjerovala, kako Delio ima jaka nagnuća za brodogradnju, dok se sada čini da je to Julijanova sklonost, a Delio više naginje prema literaturi i poetskoj konstrukciji. Kažem ti, doista, da ne vjerujem u ove tako rano sazrele opće sklonosti i nemam mnogo povjerenja u tvoju sposobnost da zapaziš njihova nagnuća prema profesionalnom opredjeljenju. Vjerujem, da u svakom od njih postoje sve sklonosti kao kod sve djece, bilo prema praksi, bilo prema teoriji ili fantaziji, i da bi bilo baš ispravno kada bi ih se povelu pravcu skladnog poravnavanja svih praktičnih i intelektualnih sposobnosti, i da će imati mogućnosti da se u svoje vrijeme specijaliziraju na bazi snažno izgrađene ličnosti u sveobuhvatnom i potpunom smislu. Moderan bi čovjek morao biti sinteza onih koje . . . se smatra nacionalnim karakterima: američki inženjer, njemački filozof, francuski političar, ponovo stvarajući, da tako kažem. Talijana iz doba Renesanse, moderan tip Leonarda da Vincija, koji bi postao čovjek-masa ili kolektivni čovjek, zadržavajući ipak svoju snažnu osobnost i individualnu originalnost. Sitnica, kao što vidiš. Ti si Delija htjela zvatj Leo; kako to, da nikada nismo mislili da ga zovemo Leonardo? Misliš li da Daltonov odgojni sistem može proizvoditi Leonarde, pa makar i kao kolektivnu sintezu?

Grlim te.

Antonio.

Kaznionica Turi, 9. kolovoza 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoje pismo od 4. kolovoza s Julijinim pismima. Čini mi se da se sada može pouzdano tvrditi da je Julija »s pučine dospjela na obalu«* i da za nju počinje novi život.

Ne očekujem tvojih dijagnoza o mojim bolestima na distancu i preko dopisivanja. Pišući ti, dajem sebi malo oduška, a sve je u ovome: ne smiješ se mnogo brinuti nad ovim mojim jeremijadama. Žao mi je, naprotiv, kad ti vjeruješ da možeš davati savjete, kojih se zatim nije moguće držati, ali koji se tebi čine kao vjerojatni i ostvarivi. To me stalno goni da mislim kako ti još nemaš jasnu predstavu o tome što je to uznički život i njegovi efektivni uvjeti, a poslije pet i po godina ovaj život nije baš veseo. Tvoj ponovni savjet da uzimam lagane juhe, na primjer, može biti duhovit ili obratno, zavisi od temperamenta. Ipak ti znaš da je to motiv humoriističkih karikatura o zdravstvenoj službi. Koliko se puta vide crteži o liječnicima koji prosjacima preporučuju: liječenje u brdima, plemenita vina, piliće i t. d. Taj motiv je uvijek neodoljivo smiješan. A smiješnost nije uvijek neodoljiva za pacijente. Naprotiv, kura s limunadama je ostvariva, higijenska, nije skupa, ne smeta nikome i treba kazati, čak i efikasna. A potječe iz prastarih vremena. Poznaješ li Boccacciovu novelu o tome što je uradio razbojnik Ghino del Tacco da bi ozdravio opata od Clunya i da bi ga oslobodio liječenja u toplicama? Vidiš dakle, da su ovu vrstu liječenja odlično poznavali već za vrijeme Ghina del Tacca, a čini se da se u

* Danteovi stihovi iz prvog pjevanja »Pakla«!

svakom čovjeku, pa i onom koji se srozao na najžalosnije siromaštvo, uvijek krije jedan opat od Clunya.

Grlim te.

Antonio

CXLI

Kaznionica Turi, 15. kolovoza 1932.

Draga Julka,

prethodno sam ti pisao i razjasnio kako ti ja ne mogu biti ni od kakve pomoći u aktivnosti koju namjeravaš razviti u skoroj budućnosti. Tvoje me pismo od 2. kolovoza uvjerava da sam imao pravo. Kako bih ti ja mogao naznačiti, koja bi suvremena i karakteristična djela sadašnje talijanske književnosti ti mogla čitati? Ja sam potpuno odsječen od svake aktuelnosti, a aktuelnost znači već skoro šest godina otkad sam u zatvoru. Ovih posljednjih godina (bar četiri godine) nisam pročitao nijednu knjigu talijanske poezije (a niti ne-talijanske). Posljednje knjige umjetničkog karaktera, koje sam pročitao — ima tome više od četiri godine, — jesu dva romana: jedan od Sibille Aleramo, *Ljubim, dakle postojim*, i drugi od Riccarda Bacchellija: *Urag u Pontelungu*. Kao što vidiš moj prtljag je jako lagan i mršav. Ja sam, manje više, u tvojim prilikama, ako ne još u gorim. Moja lektira je jako ograničena i tiče se gotovo uvijek istih knjiga. Čitam stanovit broj časopisa, a oni sadrže novele i po koji roman. Ali revije u Italiji ne prate ni izbliza intelektualni pokret u zemlji, ne pružaju uopće neku sliku ili sliku života u neprestanom pokretu. Imaju skoro uvijek više arheološki karakter, i to ne samo što se tiče književnosti. Članci: o Giacomu Pucciniju, o Enricu Panzacchiju, o Savonaroli, Machiavelliju, Virgiliju, i t. d. Uostalom, u nekim revijama čitam uzajamna optuži-

vanja o udaljavanju umjetnosti od života, o književnosti koja ne odražava suvremenost nacionalnog života, o iscrpljenju mladih u formalnim traženjima stila, metrike, izražaja; uzajamna optuživanja, koja mogu biti zanimljiva sama po sebi, ali koja pokazuju stanovitu pustoš sredine. Uostalom, iz tvog pisma se vidi, a vidi se i iz predašnjih, da si ti stvorila ili da su u tebi stvorili netačnim obavještenjima, suviše idilično i izvještačeno poimanje o mom životu, koji je prazan, strašno i žalosno lišen svakog zanimljivog sadržaja, svakog mozgovnog poticaja, svake satisfakcije što donosi život dostojan da bude proživljen. Jedva živim, i to loše, životinjskom i vegetativnom egzistencijom. Ne ću da te žalostim, ali ne ću ni da ti imaš pretjerano ljupke i sladunjave ideje o tome kako ja provodim vrijeme. Uostalom, navikao sam se. I podnašam. I strpljiv sam iako nisam pomiren. Ali sumnja da drugi zamišljaju stvarnost zaista drugačijom nego što ona jest i da me zamišljaju udubenog u bilo kakvu korisnu i zanimljivu djelatnost, razdražuje me u najvećoj mjeri i buni me pomalo. Radi toga još teže osjećam i odvojenost i udaljenost od života.

Nježno te grlim.

Antonio

CXLII

Kaznionica Turi. 22 kolovoza 1932.

Draga mama,

već više vremena mi nitko ne piše, te sam tako bez tvojih vijesti. Tatjana mi je pred par sedmica poslala nekoliko fotografija Terezinine djece, koje su mi se jako svidjele. Mimi zaista mnogo naliči Emmi kada je bila mala. Čudno je, uostalom, kako ova djeca imaju obiteljske crte (te su crte i

kod Delija i kod Julijana jako naglašene). Čini se kao da gledaš lica već mnogo puta viđena, lica koja se javljaju u sjećanju nakon mnogo godina udaljenosti. Čini mi se da Diddi mnogo slični na Terezinu kakva je bila kad smo još u Sorgonu stanovali i kad smo odlazili u školu kod časnih sestara; nije kovrčava i plava kao što je bila Terezina. Posljednja Delijeva fotografija, koju sam primio, ostavila je na mene utisak kao da vidim Marija kada je imao osam godina. Julijan ima lice koje me u glavnim crtama podsjećaju na Nannara, a osobito na strica Alfreda, koji mi nije, istinito govoreći, nikada bio jako simpatičan, premda toliko slični na ukućane (za razliku od strica Cezara, koji je izgledao kao da je iz druge porodice). Možda su to površni dojmovi, koje treba pripisati sugestiji više nego išem drugom. Ali zašto niste u grupi djece ostavili drugi lik što je bio snimljen? Vjerujem da je to bio Paolo. Očekujem tvoje vijesti. Nagovaraj Terezinu i Graziettu da mi pišu.

Nježno te grlim.

Antonio

CXLIII

Kaznionica Turi, 29. kolovoza 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoje pismo od 24. s Julijinim pismom. Mnogo sam razmišljao o onom što pišeš, o mogućnosti da me iscrpno pregleda jedan liječnik u kojeg se može imati povjerenja. Čini mi se da su tvoja zapažanja uglavnom ispravna i da plan treba uzeti u razmatranje. Evo mog gledišta: stigao sam do te točke da moje snage otpora stoje pred potpunim slomom. Ovih dana se osjećam tako loše kao što se još nikad nisam osjećao. Već više od osam dana ne spavam više od

tri četvrtine sata na noć, i čitave noći ne sklapam oka. Iako prisilna besanica ne povlači za sobom nikakve specifične bolesti, sigurno ih toliko pogoršava i prati takvim popratnim slabostima, da život u cijelosti postaje nepodnošljiv. Ipak prije nego pođem putem, koji mi predlažeš, učinit ću još jedan pokušaj kod direktora zatvora, a ako bude potrebno i kod nadzornog suca, da vidim je li moguće postići da se otklone uvjeti, koji su razlog sadašnjeg stanja stvari. Ovo nije baš nemoguće i ja bih to više volio samo da izbjegnem znatne troškove, koje povlači za sobom pregled jednog povjerljivog liječnika. Uostalom i jedan takav liječnik bi morao doći do zaključka, da moje užasno stanje treba velikim dijelom pripisati nespavanju, da se pitanje pojavljuje u tim granicama i da bi ga bar u početku u njima trebalo riješiti. Radi se o tome da se ostvarenje tvog prijedloga, u najgorem slučaju, odgodi za mjesec rujan. Tvoj prijedlog stoga dolazi u obzir. Ti ga možeš usavršiti, točno utvrđujući pojedinosti i poduzimajući potrebne korake da vidiš koliko će se potrošiti i koga bi se doktora moglo izabrati, jer vjerujem da, onoj ustanovi od koje će se tražiti dozvola za pregled, treba dati ime sa svima generalijama.

Draga, nježno te grlim.

Antonio

CXLIV

Kaznionica Turi. 29. kolovoza 1932.

Draga Julka,

primio sam tvoje pismo od 14. Danas nisam raspoložen da ti mnogo pišem. Čitam uvijek s velikim zanimanjem tvoja pisma i ona mi daju po koji sat vedrine i zadovoljstva. Mislim da si ti Julijanu i Deliju, na njihov rođendan, kazala

mного toga i u moje ime. Ti to možeš učiniti bolje od mene, jer im možeš govoriti imajući u vidu sliku, koju su oni o meni stvorili. Draga, nježno te grlim.

Antonio

CXLV

Kaznionica Turi, 5. rujna 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoje pismo od 26. kolovoza. To pismo se skoro sasvim sastoji iz prepisa pisma što ga je Julija tebi pisala. Ništa mi nisi pisala o tvojoj bolesti i o liječenju, koje si trebala poduzeti. Ja sam nanovo počeo s kurom Sedobrola i vjerujem da ću na kraju smiriti nervnu razdraženost u kojoj sam se našao. Ta razdraženost je bila postala tako oštra, da mi je svaka sitnica prozrokovala vrlo bolna trzanja. Mnogo mi se svidjelo pismo što ti ga je Julija pisala. Vjerujem da se sada možemo umiriti što se tiče njenog zdravlja. Htio bih znati, da li joj ti misliš poslati neke knjige, jer bih te mogao upozoriti na nekoliko naslova, držeći se kriterija na koji sam te upozorio u mojem današnjem pismu, što sam ga njoj pisao. Na primjer, ona bi morala, prema mom mišljenju, imati na raspolaganju čitav niz stručnih rječnika. Rječnik koji bi morala imati, jest rječnik od Rezascoa koji, manje više, nosi naslov *Rječnik ili slovar talijanskog historijsko-administrativnog jezika*. Taj rječnik je neophodno potreban kod čitanja talijanske historijsko-političke literature, da bi se shvatili svi izrazi što se pri tome susreću: pravni, politički, upravni, vojnička pravila i t. d. Ali taj rječnik je rasprodan i može se naći jedino u antikvarnicama i sigurno mnogo stoji. Možeš se obavijestiti kod nekog rimskog antikvara no ne smiješ vjerovati u cijenu koju ti kaže. Cijene u antikvarnicama vrlo su

elastične i treba ih mnogo poređivati jedne s drugima prije nego se nešto kupi. Najbolje bi bilo pribjeći povjerljivom specijalisti, koji je u stanju da prouči katalog glavnih poduzeća. Mogla bi joj inače poslati, ako hoćeš, *Povijest talijanske književnosti* od Francesca de Sanctisa. To je stvarno povijest talijanske kulture (postoji jedno jeftino izdanje Treves u dva sveska, i stoji vjerojatno osam lira). De Sanctisova *Povijest* ima svoju zasebnu vrijednost, ali ne može poslužiti kao priručnik, dočim je *Povijest talijanske književnosti* Vittoria Rossija (štampana u tri sveska, izdanje Vallardi), jako savjestan, točan, izvanredno dobar priručnik. Čitam vrlo malo. Od jednog do drugog momenta zaboravljam stvari. Čudnovato je da se ne sjećam jučerašnjih stvari, pa čak ni onih od pred nekoliko sati, dok se s mnogim pojedinostima sjećam prošlih događaja. Ipak ću pročitati s velikim zanimanjem *Razgovore s Mussolinijem* od Ludwiga i knjigu prefekta Morija o mafiji. Knjiga, koju bih također pročitao s velikim zanimanjem, jest knjiga Adolfa Paganija (od »Osservatore di Economia Agraria« za Emiliju), pod naslovom *Nadničari u dolini Poa*, izdanje Instituta za agrarnu ekonomiju, i Godišnjak Komercijalne banke o talijanskom ekonomskom prometu, koji sam prošlih godina uvijek primao.

Draga Tanja, izvijesti me o tvom zdravlju. Grlim te

Antonio

CXLVI

Kaznionica Turi, 5. rujna 1932.

Draga Julka,

vraćam se na tvoje pismo od 14. Ono što pišeš o Leonardu da Vinciju, ne čini mi se ni pravedno ni točno. Ti vjerojatno nisi imala prilike da vidiš često Leonarda kao umjetnika, a još manje da ga upoznaš kao pisca i naučenjaka. Ali si-

gurno je netočan sud, koji meni pripisuješ, prema kome osjećati ljubavi za jednoga pisca ili nekoga drugog umjetnika nije isto što i osjećati poštovanje prema njemu«. Nisam nikako mogao napisati sličnu... otrcanost. Od toga bi me držalo daleko, ako ništa drugo, sjećanje na izvjestan dio kazališnih radova nadahnutih općim filistarstvom, u kojima su ove teme o »ljubavi bez poštivanja« i o »poštivanju bez ljubavi« našle čitav niz primjena u bračnom životu. Možda sam ja razlikovao estetsko uživanje i pozitivan sud o umjetničkoj ljepoti, to jest stanje oduševljenja za umjetničko djelo kao takvo, od moralnog oduševljenja, to jest od sudjelovanja u ideološkom svijetu umjetnika, razlikovanje koje mi se kritički čini pravilno i potrebno. Estetski se mogu diviti Tolstojevom *Ratu i Miru*, i ne slagati se s ideološkom suštinom knjige. Kad bi se te dvije činjenice poklapale, Tolstoj bi bio moj *vademecum, le livre de chevet*.⁷⁶ To isto može se kazati za Shakespeara, za Goethea, a također i za Dantea. Ne bi bilo ispravno to isto kazati i za Leopardija, i pored njegova pesimizma. U Leopardiju se nalazi, u krajnje dramatičnom obliku, kriza prelaza prema modernom čovjeku, kritičko napuštanje starih transcendentnih koncepcija, a da se još nije pronašao novi intelektualni i moralni *ubi consistam*, koji bi dao istu sigurnost onoga što je napušteno.

... Draga Julka, nježno te grlim.

Antonio

CXLVII

Kaznionica Turi, 12. rujna 1932.

Draga Tanja,

primio sam dvije tvoje dopisnice i dva tvoja pisma od 8. i od 10. Priznajem ti, da mi je ovo posljednje naročito raz-

⁷⁶ Priručnik, najmilija lektira; nešto, čime se u potpunosti slažemo.

dražilo. Kad se radi o liječnicima i lijekovima ti se upuštaš u planove i maštanja, dok sam ti ja toliko puta preporučio da budeš trijezna i da ne budeš suviše revna. Kad sam bio u gimnaziji (jednoj maloj općinskoj gimnaziji u Santa Lussurgiu u kojoj su tri nazovi profesora s mnogo bezobrazluka održavali nastavu u pet razreda) stanovao sam u kući neke seljanke (plaćao sam pet lira mjesečno za stan, posteljinu i spremanje vrlo skromnog jela). koja je imala staru majku, pomalo luckastu, ali ne ludu; baš majka je bila moja guvernanta i kuharica, a svakog jutra kad bi me vidjela, pitala me je tko sam i kako to da sam spavao u njihovoj kući i t. d. ali to je druga priča. Ono što me sada zanima jest da se kći htjela otarasiti majke. htjela je da je općina pošalje na svoj trošak u pokrajinsku ludnicu i radi toga je s njom postupala na tako grub i zločinački način nastojeći da je prisili na neki teži ispad i tako uluči priliku da ustvrdi majčinu pogibeljnost. Stara je uvijek govorila kćerki, koja joj je kao što je običaj govorila vi: »Reci mi »ti«, ali postupaj sa mnom dobro!« Ne znam zaista da li se anegdota može odnositi na tebe, ali i ja sam svakako prisiljen da ti kažem da budeš manje revnosna. jer to je najbolji način da mi pokažeš svoju ljubav do koje mnogo držim. Ukratko, doslovno radi samo ono što ti ja pišem i ne začinjaj to sosovima koje sama izmišljaš, a koji ponekad čovjeku prisjednu, ne fantaziraj nad tim. ne stvaraj neprikladne pretpostavke i t. d. Uostalom osjećam se malo bolje i nadam se da će se sve više oporavljati. a to je. ne čini li ti se? jedina važna stvar u čitavom poslu.

Nježno te grlim.

Antonio

CXLVIII

Kaznionica Turi, 12. rujna 1932.

Draga majko,

primio sam Graziettino pismo od 24. kolovoza s vijestima o ljetini i o novoj kući u koju je Terezina otišla stanovati. Vrlo dobro se sjećam dvorišta gdje sam se igrao s Lucianom i kamenice u kojoj sam manevrirao svojim velikim flotama od papira, trstike, pruća i pluta, uništavajući je kasnije udarcima *schizzaloru*.⁷⁸ Sjećaš li se kako sam bio spretan u reproduciranju velikih brodova na jedra i kako sam poznao čitav mornarski žargon? Uvijek sam govorio o brigantinima, šebecima, trabakulima, *schoonnerima*, o sanducima za ostavu broskog materijala o jedrima na najvišem dijelu jarbola. Poznao sam sve faze pomorskih bitaka Crvenog Gusara i Tigrova od Mompracema i t. d. Bilo mi je jedino žao što je Luciano posjedovao običnu čvrstu lađicu od teškog lima. koja je s četiri pokreta potapljala i probadala moje najizrađenije galije sa svom zamršenom opremom mostova i jedara. Ipak sam bio jako ponosan na moju sposobnost.

Draga mama, uvijek te zaboravim pitati informacije o sinu geometra Porcellia, Giacominu. On je kao dječak bio jako zavolio mene i mog sokola i htio je uvijek biti u mom društvu. Postoji neki Giacomo Porcelli, jako borben katolik. koji piše knjige i članke o francuskoj literaturi. Je li to isti? Njegova stričevi će sigurno znati. A tko je još živ od čitave porodice Carrias?

Piši mi malo češće. Zašto mi Terezina nije još poslala pismo. koje mi je toliko puta obećala?

Tebe i sve iz kuće nježno grlim.

Antonio

⁷⁸ Na sardinskom dijalektu: štap. (Op. prev.).

CXLIX

Kaznionica Turi, 2. listopada 1932.

Draga Tatjana,

primio sam tvoju dopisnicu od 29. rujna. Nije me uopće zadovoljila. Ti se više nikako ne smiješ zanimati za moj život u zatvoru i moraš radi toga usmjeriti svoje dopisivanje u tom pravcu, ako ga ne želiš sasvim prekinuti. Molim te da ne raspravljaš o ovoj mojoj želji, jer ću biti prisiljen da odbijem tvoja pisma ili dopisnice. Upravljam sam sobom već mnogo vremena, a upravljao sam sobom još kao dijete. Počeo sam raditi u jedanaestoj godini, zarađujući punih 9 lira mjesečno (to je uostalom značilo jedan kilogram kruha na dan), za deset sati rada na dan, uključivši nedjelju ujutro i živio sam premještajući registre što su bili teži od mene i mnoge sam noći kriomice proplakao, jer me je bolilo čitavo tijelo. Skoro uvijek sam poznavao samo najbrutalniji izgled života i uvijek sam se izvukao, dobro ili loše. Ni moja majka ne pozna čitav moj život i nezgode koje sam prošao. Njoj ponekad spominjem onaj mali dio, koji u perspektivi sada izgleda pun veselja i bezbrižnosti. Sada joj zaslađuju starost, jer preko njih zaboravlja još ozbiljnije nezgode i još dublje gorčine, koje je ona doživljavala u isto vrijeme. Kad bi ona znala da ja znam sve ono što znam i da su događaji ostavili traga u meni, otrovao bih joj ove godine života u kojima je dobro da zaboravlja, i da, videći veseo život unučića oko sebe, pobrkajući perspektive i stvarno misli da su dvije epohe njena života samo jedna.

Draga Tanja, nježno te grlim.

Antonio

CL

Kaznionica Turi, 10. listopada 1932.

Draga Tanja,

primio sam tvoje pismo od 7. zajedno s kopijom molbe, koju si napravila na Predsjednika Vlade. Ne ću da se na nju obazirem. Ako molba bude prihvaćena i ako prof. Arcangeli bude došao da me pregleda, razjasnit ću mu točno kako stoje stvari. U ovaj čas si sigurno primila moje pismo od prošlog ponedjeljka. Premda se je moj bijes smirio, uvjeri se molim te, da je to pismo bilo najozbiljnije napisano, iako s velikim žaljenjem i bolom. Žao mi je također i zato što ću odsad unaprijed morati mnogo paziti na ono što ti pišem, tako da ti više ne ću imati što kazati.

Nježno te grlim.

Antonio

CLI

Kaznionica Turi, 10. listopada 1932.

Dragi Delio,

doznao sam da si bio na moru i da si vidio prekrasnih stvari. Htio bih da mi napišeš jedno pismo u kojem bi mi opisao sve te krasote. A zatim, da li si upoznao kakvo novo živo biće? Uz more postoji čitava vreva životinjica: račića, meduza, morskih zvijezda i t. d. Prije mnogo vremena sam ti bio obećao da ću ti napisati nekoliko priča o životinjama, koje sam ja kao djete poznavao, ali kasnije nisam mogao. Pokušat ću da ti suda ispričam koju: 1. na primjer, priču o lisici i ždrebetu. Čini se da lisica zna kad se kobila ždrijebi, te se stavi u zasjedu, a kobila zna da je lisica u zasjedi. Stoga,

čim se oždrijebi, majka stane trčati oko mladunčeta, koje se ne može micati i ne može pobjeći, ako ga neka divlja životinja napadne. Ipak se poneki put vide po sardinskim cestama konji bez repa ili bez uha. Zašto? Jer im se lisica, tek što su se rodili, na ovaj ili na onaj način uspjela približiti i izjela im je rep ili uši još sasvim mekane. Kad sam ja bio dijete, jedan od tih konja služio je starom prodavaču ulja, lojanica i petroleja, koji je išao od sela do sela da prodaje svoju robu (tada nije bilo zadruga i drugog načina da se roba razdijeli); ali nedjeljom, da mu se dječurlija ne bi rugala, prodavač je stavljao svom konju umjetan rep i umjetne uši. 2. Sad ću ti ispričati kako sam prvi put vidio lisicu. Otišao sam jednoga dana s mojom malom vrećom u polje jedne tete na kojem su bila dva ogromna hrasta i poneka voćka. Trebali smo skupljati žir da bismo nahranili prasence. Polje nije bilo daleko od sela, ali je ipak sve bilo pusto i trebalo je saći u jednu dolinu. Čim smo ušli u polje, gle, ispod jednog stabla mirno sjedi velika lisica, s lijepim repom uzdignutim kao zastava. Baš ništa se nije uplašila. Iskesi na nas zube, ali činilo se kao da se smije, a ne da prijeti. Mi smo bili bijesni što nas se lisica nije bojala, baš se nije bojala. Gadali smo je kamenjem, ali ona bi se samo pomakla, a onda bi nas opet stala gledati podrugljivo i podmuklo. Stavljali smo štapove na rame i svi zajedno prasnuli: bum! kao da je to pucanje iz puške, ali lisica je kesila zube na nas i nije se mnogo uznemirivala. Odjednom se začuje pravi pucanj; netko je u blizini pucao. Tek tada lisica poskoči i brzo odjuri. Čini mi se da je još vidim, svu žutu, gdje trči kao strijela po jednom zidiću, uvijek s uzdignutim repom i kako nestaje u žbunju. Dragi Delio, pričaj mi sada o tvojim putovanjima i o novostima, koje si vidio. Ljubim tebe, Julijana i mamu Julku.

Antonio

CLII

Kaznionica Turi, 24. listopada 1932.

Draga Tanja,

bit ću ti mnogo zahvalan ako napišeš mojoj sestri Grazi-etti da sam primio njezino pismo od 19. u kojem me umiruje u pogledu zdravlja moje majke. 7. mi je je bila javila da je mama na umoru, da je za nju već bila izmolila posljednje molitve i da više nije bilo nikakve nade. Sada mi piše, da se mama oporavila i da je liječnik rekao kako će živjeti još mnogo godina, s obzirom na njenu izvanrednu snagu i da jede s tekom. Siroti Grazietti je veoma žao što me je toliko uzbunila. Ali, razumije se, mora da je i ona jako utučena, radi napora što ih je podnijela u ovo zadnje vrijeme.

Htio bih još nešto. Ako ti nije neugodno obavijesti knji-žaru da nisam primio za mjesec rujan svezak »Problemi rada«, a nisam primio ni *Razgovore s Musolinijem* od Ludwiga ni svezak Komercijalne banke. Primio sam, naprotiv. svezak prefekta Morija o mafiji i svezak o *Nadničarima iz doline Poa*.

Grlim te.

Antonio

CLIII

Kaznionica Turi, 24. listopada 1932.

Draga Julka,

primio sam tvoja pišma od 5. i 12. listopada, a Julikovim pisamcem i tri fotografije, koje su mi se jako svidjele. Čini mi se da je ovo prvi put što mi je postao jasan Julijanov fizički lik, ma da fotografije tehnički ne zadovoljavaju. Čini mi se, da je Julijan stvarno lijepo dijete. Prema mom ukusu,

to se osobito vidi gdje je slikan u grupi, pored tebe. Ti si, međutim, ispala vrlo loše. Drago mi je da mi je on htio pisati. Ne znam što bih mu odgovorio u pogledu moje fotografije. Možda ti imaš neku moju fotografiju? Istina, ja sam se od onda mnogo izmijenio, i čini mi se da ćemo prevariti dijete, ako mu damo fotografiju od prije deset godina. Sad su moje kose gotovo sasvim sijede, a mora da je i pomanjkanje zubi uvelike izmijenilo crte mog lica; (to ne mogu točno prosuditi, jer se već četiri i po godine nisam vidio u ogledalu, a sigurno sam se baš ovih godina mnogo promijenio). Zainteresiralo me ono što si mi pisala o Deliju kao đaku, o njegovoj unutarnjoj ozbiljnosti, koja je povezana sa stanovitim nagnućem prema veselju. Osjećam veliko i ljuto žaljenje što nisam mogao sudjelovati u razvoju ličnosti i života ovo dvoje djece; pa ipak sam se ja smjesta znao sprijateljiti s djecom i uspijevao sam ih zainteresirati. Uvijek se sjećam unučice moje gazdarice u Rimu; imala je četiri godine i vrlo čudno ime, uzeto iz turskog imenika. Nije mogla otvoriti vrata moje sobe, kojoj bi se kradom približavala, jer joj je baka bila rekla da me ne smije smetati, radi toga što sam stalno pisao. Sasvim polako i bojažljivo bi kucala na vrata, a kad bih zapitao: »Tko je?« odgovarala: »Pises? Hoces li se igrati?« Zatim je ulazila, pružala obraz na poljubac i tražila da joj pravim ptičice ili čudne slike, koje sam radio bacajući kapi tinte nasumce po papiru.

Draga, nježno te grlim.

Antonio

CLIV

Dragi Julik,

primio sam tvoje pismo i razglednicu s mačićima. Čudim se da ti i Delka još niste mislili da napravite *abažur* za električnu svijeću. S pedeset centimetara žice od mjedi ili od

tankog željeza i s nekoliko komada platna u boji ili s masnim papirom, može se načiniti vrlo prikladan abažur, tako da svijetlo ne zamara mnogo oči. Abadžur može biti kompletan, tako da se oslabi sva svjetlost, ili djelomičan i pokretljiv tako da se sjena može usmjeriti tamo, gdje se misli da je najkorisnija. Primio sam nekoliko tvojih fotografija i htio bih znati kakve vježbe možeš izvesti na švedskom naslonu, (tako se barem zove na talijanskom) na koji si se popeo zajedno s tvojim prijateljima. Ljubi te tvoj otac.

CLV

Kaznionica Turi. 31. listopada 1932.

Draga Grazietta,

primio sam tvoje pismo od 19. s utješnim vijestima o maminom zdravlju. Shvaćam tvoje duševno raspoloženje kad si mi pisala prethodno pismo i nemam što praštati. Jasno da sam se uplašio od tvojih prvih vijesti. Jo više što sam se osjećao slabo i što sam bio dotjerao dotle da mi se sve činilo katastrofalno. Utoliko sam danas veseliji, radi dobrih i utješnih vijesti. I ti moraš paziti na zdravlje, jer ćeš morati mnogo raditi; stoga te molim, da se čuvaš i da se paziš. Dobro je što smo i mi jedan ogranak Corriasa, te prema tome pomalo *corriazzos*;⁷⁹ čini mi se, ipak, da smo se malo izrodili, a zatim, naša je generacija prošla kroz teška vremena, naročito za nas. Hoćemo li biti kadri da uradimo ono što je mama uradila prije trideset i pet godina? Postaviti se kao što se postavila, sirota žena, protiv strašnog vihora i spasiti sedmero djece? Njezin je život sigurno bio primjerom za nas, poka-

⁷⁹ Na sardinskom dijalektu: od kože. kožast.

zala nam je koliko vrijedi upornost da bi se savladale teškoće, koje su se činile nenadmašive čak i ljudima velike energije. Bratski grlim tebe i sve ostale, a osobito mamu.

Antonio

CLVI

Kaznionica Turi. 31. listopada 1932.

Draga Tanja,

ovih se dana na veliko priča, ponekad budalasto, o skorašnjim odredbama vlasti o pomilovanju i amnestiji. Netko naprosto kaže, da će za one što su suđeni zbog djela, koja su počinili prije uspostave Specijalnog suda, amnestija biti potpuna tako da bih se ja mogao nadati da ću biti pušten na slobodu (ili bolje rečeno u zatočenje) kroz najviše par sedmica. Ali, ako ti moram reći istinu, onda ću ti reći da sam skeptičan i ravnodušan prema ovim vijestima. Moglo bi se napisati jako zanimljivo poglavlje o tome kako se izobličuju vijesti u zatvoru kroz filter ličnih želja. Vjerujem da u ovom slučaju ima nešto istine, da je, naime takva mjera politički opravdana i korisna vladi, ali o njenom opsegu sumnjam. Istina je da će te stvari možda već biti odlučene i objavljene kad ti stigne ovo moje pismo. Pišem ti stoga da ti sama ne bi gojila suviše velike iluzije. Opazio sam da je upravo obitelj ta koja puni glavu osuđennicima, uvjeravajući ih kako su njene vijesti iz najsigurnijeg izvora i autentične sto posto. Moram ti zahvaliti što nisi nikad sudjelovala u ovim oduševljenjima.

Grlim te.

Antonio

CLVII

Kaznionica Turi, 21. studenoga 1932.

Draga Grazietta,

primio sam tvoje pismo od 12. s tvojim dojmovima o vijestima koje su se raširile u vezi s dekretom o amnestiji. Ne mogu prosuditi, da li je bilo potrebno da uvjeravate mamu kako ću ja biti oslobođen, i da pritom komplicirate stvari izmišljajući moja putovanja i t. d. Obavijesti me dobro o svemu ovom tako da se znam ravnati. Kažem ti istinu: ovaj način varanja ljudi, pa makar i bolesnih, ne trpim, jer vjerujem da će na koncu proizvesti ili može proizvesti gora zla od onih, koja se je u početku htjelo izbjeći. U svakom slučaju, molim te, da mi pišeš vrlo jasno i opširno. Nisam u stanju da te obavijestim kakve će posljedice imati dekret u odnosu na me. Možda će moj položaj ostati nepromijenjen, a možda će kazna koju moram odležati biti smanjena na pet godina i dva mjeseca. Pa kad i bilo tako, čini mi se da promjena ne bi bila velika. Trinaest godina ili pet godina za me je isto, jer se uvijek radi o jednom vremenskom periodu o kojem se ne može ništa kazati.

Grlim tebe i sve ukućane, a osobito mamu.

Antonio

CLVIII

Kaznionica Turi, 28. studenoga 1932.

Predraga Julka,

primio sam tvoja pisma od 22. listopada i od 15. studenoga. Pročitao sam sa zanimanjem tvoja opažanja o ogledalu i o Juliku, koji se voli gledati, ali moje zanimanje je izazvalo

tvoje naivno i čisto »žensko« rezoniranje. Baš sušta ženskost. Jer svojstveno je samo ženama da u ogledalu vide sredstvo narcizma. Uvijek sam imao ogledalo. Kako bih se inače obrijao? Tvoje primjedbe su od početka do kraja pogrešne i ukazuju na zaostao, anahroničan i . . . strašno opasan način mišljenja. S tvojim raspoloženjem, negativnim i čisto reaktivnim na izvjesne psihološke degeneriranosti, radnik razbije stroj, činovnik preradi kako-tako svoje spise, i t. d. Čini mi se da nije nikakvo zlo (naprotiv), ako Julik ne će da ide poderanih čarapa. Čemu ostavljati rupe na čarapama kad ih se može pokrpati? Meni se čini da ti brkaš sredstvo i cilj, da ne znaš prilagoditi sredstva ciljevima, naime, da ne znaš kakvi su tvoji praktični ciljevi, neposredni, smješteni tako na lancu da postepeno prelaze od jednog prstena na drugi. U tvojoj duši stalno postoji »ženevsko« dno i to je dno razlog velikog dijela tvog duševnog jada, pa prema tome i tvojih fizičkih bolova. Postoji izvjesno protuslovlje u tvojoj intimnosti, izvjesno trošenje, koje ne uspijevaš zatvoriti, između teorije i prakse, između savjesti i nagona. Je li tako? Napokon to nije ni toliko ozbiljno, a uostalom baš po tome i jesi . . . Julka, a ne Maša ili Varja. Trebao sam ti ja pomoći da bolje upoznaš samu sebe, da nadvladaš ova protuslovlja. Ali što ćemo? Često mislim na sve, naime, na ono što sam mogao i morao učiniti a nisam učinio. Možda sam, zaista, bio suviše »sebičan« i živio više od vanjskih senzacija nego od moralnih dužnosti. Možda sam bio i suviše »Talijan« u intelektualnom smislu riječi, te sam radi toga imao mnogo simpatije za . . . Leonarda i za Renesansu. Sada vjerujem da sam se . . . reformirao, da upotrebim ova dva izraza koji, čini mi se dobro simboliziraju svaki kulturni pokret u velikim razmjerima. Ali kakve ti gluposti pišem! Sviđaju mi se vijesti o Juliki i Deliju. Kolika razlika između njih dvojice! Ipak vjerujem da će se oni upotrijebiti, razvijajući se zajedno, odgajajući se uzajamno . . . pod

tvojim nadzorom. Ali daješ li ti njima neki smjer? Kako sudjeluješ u njihovu formiranju. Kolike bih stvari želio znati, koje možda ne ću nikada znati! Grlim te.

Antonio

CLIX

Kaznionica Turi, 12. prosinca 1932.

Draga Tanja,

moгу činiti jako neodređene pretpostavke i čisto samovoljnog karaktera koje idu u dvije suprotne krajnosti: 1) moguće da se dekret ni ne odnosi na mene, to jest, da je moja pravna situacija ostala nepromijenjena (najpesimističkija pretpostavka); 2) moguće da je dekretom moja kazna smanjena na pet godina (najoptimističkija pretpostavka) s određenim općim izmjenama same pravne situacije u odnosu na ono što novi zakon određuje u pogledu uslovnog puštanja na slobodu. Između ovih krajnosti moguće su i druge pretpostavke. Kao što vidiš lično lutam u mraku. Obično, kad se daje amnestija i pomilovanje, poslije izvjesnog vremena, službeno se saopćavaju zainteresiranom izmjene, koje su nastupile u njegovu položaju. Ovo saopćenje može kasniti čak i četiri ili pet mjeseci. Ali odsustvo službenog saopćenja ne znači tim samim da amnestija ili pomilovanje nije legalno primijenjeno; može se raditi o zaboravljivosti, o pogrešnoj dostavi i t. d. Evo zašto zainteresirani ponekad mora napraviti molbu tražeći primjenu. Kao što vidiš stvar je zamršena. U mom slučaju mogao bih ostati još par mjeseci, bez obavještenja o onom što se na mene odnosi. Stoga sam ti jedamput bio pisao, prije nekoliko sedmica da se, ne žureći uputiš do kancelarije Specijalnog suda i da tražiš obavještenja o tome. Naravno da u ovim stvarima odvjetnik nema nikakve važno-

sti. Moguće da ni sam šef kancelarije ne zna ništa određeno o ličnom slučaju pojedinih zatvorenika, jer je prirodno da Sud pristupa rješavanju spisa prema hitnosti i ostavlja za kasnije spise onih osuđenika koji, iako je pomilovanje primjenljivo na njih, moraju izdržati još jednu dugu robiju. Ali šef kancelarije će vjerojatno znati da li će u tim slučajima dekret biti primijenjen ili ne, jer je moguće da su se osuđenici koji se nalaze u istom općem položaju, ali su manje kažnjeni, već okoristili tom blagodati i da su pušteni na slobodu. Vjerujem da sam stvar razjasnio. U mom ličnom slučaju važno je znati, budući da nema drugih podataka, imam li ili nemam pravo na pomilovanje. Moguće da opseg samog pomilovanja za sada još nije određen, i da ne će biti određen još neko vrijeme. Pošto ja o tome nisam prethodno obaviješten, ne bih niti mogao napraviti molbu za primjenu pomilovanja. Ne misli da te ja podbadam da izlaziš i lutaš oko samo da bi dobila ove informacije. Već sam ti pisao da se ne žuriš. Jedna sedmica pa čak i mjeseci u ovim stvarima ne znače ništa (barem za mene ne znače, na žalost). Važna je iskrenost, točnost i sigurnost vijesti. A kaže se, čini se i t. d. nemaju važnosti, ili imaju samo negativnu važnost, koja oslabljuje i troši čovjeka. Ovo je pravilo ponašanja u koje bih te svakako htio uvjeriti. Nikakve žurbe, nikakve naglosti: prije nego padne odluka treba fiksirati sve pozitivne faktore uspjeha i načuvladati sve negativne faktore ili faktore neuspjeha. U izvjesnim uslovima faktor vrijeme, dobitak vremena i t. d., ukoliko priječe da se dobije realna slika o ovim osnovnim podacima, razlog je neuspjeha. Zdrava pamet je sintetizirala ovo iskustvo u narodnoj poslovice: »Mačka koja se žuri slijepe mačiće koti«.

Saopćeno nam je da za božićne praznike možemo primiti »jedan« paket od porodice. Držim, da si mi ti mislila nešto poslati. Po mom mišljenju, mogla bi i ne slati paketa, a novce

sačuvati za druge potrebe. Ako baš hoćeš da za Božić primim nešto od tebe, s obzirom na dozvoljenu mogućnost, molim te da budeš umjerena i ograničena. Ako baš hoćeš, pošalji mi malen i jednostavan paket. Ako hoćeš da znaš moje želje, evo ih: malo kolača i, ako je moguće, nekoliko lončića koncentriranog ekstrakta biljne juhe, što si mi jedamput poslala. Molim te, nemoj misliti da se ustručavam. Ne probavljam skoro ništa i ne mogu žvakati. Možda bi mogla nadodati jednu malu flašicu neke gorke tekućine za želudac. Niti ja ne bih znao kazati što: Ferro — China ili nešto slično tome. A ako mi i ne pošalješ ništa, već samo svoje pozdrave, uvjeravam te da ću također biti zadovoljan, a možda još i više.

Bit ću ti zahvalan ako hoćeš da napišeš knjižari da nisam primio sveske dviju revija za mjesec oktobar: »Leonarda« i »Novu Italiju«.

Draga, često puta, nakon što sam pisao bilo tebi bilo Juliji i razmišljajući o onom što sam napisao a osobito o načinu i tonu mog pisanja, mislim da vam sigurno mnogo dosadujem mojim stavom pedantnog pedagoga. Kao što vidiš i ja sam opažam ovaj ton. Ali ne mogu pisati drugačije. Svako pismo je, vjeruj, rezultat zamršenog niza napora volje i djelovanja samokontrole, koji ne mogu a da se ne sastave u jedan oblik, što se meni samom čini smiješan. Mnogo puta osjećam veliki jed radi onoga što sam napisao i načina na koji sam napisao. Moram se strpiti. Budi i ti strpljiva i voli me također. Nježno te grlim.

Antonio

Kaznionica Turi, 19. prosinca 1932.

Draga Julija,

primio sam tvoje pismo od 2. Po onom što mi Tanja piše, čini se, naime, da nisi primila neka moja pisma (jedno, na primjer, upućeno Deliju). Nije mi više žao, da kažem istinu, ako se i izgubi poneko, ali, na žalost, ta gubljenja mogu se desiti slučajno, sigurno ne s namjerom. Hoću da kažem kako se ja sam ljutim nakon što napišem neka pisma, jer opažam da sam uzeo sitničavi ton; bit će da je to tebi često puta vrlo smijehno. Taj ton zavisi od mnogih okolnosti, koje su vezane uz moje uvjete života, uz neke događaje prošlih godina i uz činjenicu da u tvojim pismima ima malo motiva koji izazivlju na odgovor. Suviše si apstraktna i neodređena, dok ja osjećam potrebu za većom određenošću. Uvelike sam izgubio sposobnost imaginacije, izgubio sam veliki dio dodira s plimom stvarnog života. Moja sjećanja, premda živa, sada su već stara šest godina. Ali koliko se je toga promijenilo u ovih šest godina? Moram biti »anahroničan« u svemu i tada se, kao što se uvijek događa, sklanjam u pedanteriju i pretvaram u propovjednika, jer ipak moram nešto kazati i pretvarati se da ti pomazem, budući da ti stvarno ne mogu pomoći da nadvladaš sadašnju fazu tvog života, koja mi se čini kao faza rekonvalescenta što stvara hiljadu planova za akciju, a ne zna odakle će početi. Po tome vjerujem da i u tebi ima nečeg anahroničnog, da se je i tebi, pa bilo to i u drugačijoj formi nego što je moja, desilo da si nekoliko godina ostala na rubu životne plime i ne znaš kako bi ponovo uronila (ili vjeruješ da ne znaš dok ti već dugo vremena radiš a da toga ni ne opažaš). Jednom sam ti savjetovao da se ponovo prihvatiš muzike, kao što bih ja nanovo počeo moje filološke studije. Pošto je studiranje muzike bila polazna točka tvojih isku-

stava, mislio sam da bi vraćajući se tom studiranju oživjela prošlost većom kritičkom sviješću, i da bi obnovila etape tvog života, ne da ih mehanički ponoviš, već da intezivno kroz njih prođeš i da isprobaš solidnost raskinute karike u lancu (ukoliko postoji neka raskinuta karika). Ne znam, da li si ti shvatila u ovom smislu moj savjet ili si u tome vidjela samo savjet, koji je upućen s time da dâ bilo kakvu dopunu onom što ti zoveš stanjem inercije, u kojem se ti nalaziš već dosta dugo. Vraćajući se na vlastita iskustva iz prošlosti sa svim naknadnim obogaćenjem, često se dešava da dolazimo do interesantnih otkrića, da zapažamo kako smo lagano skrenuli s linije, koja bi bila dopustila veći razvoj vlastitih snaga i prema tome vodi doprinos suradnji na razvoju životnih historijskih snaga; ali to lagano početno skretanje postalo je sve veće i izmučilo vlastitu ličnost, a ispraviti to skretanje moglo bi značiti normalnije, plodonosnije, bogatije vraćanje vrijednosti. Kao što vidiš, ovo su također apstraktna opažanja, neophodno neodređena. Uostalom točno me izvijesti o tvom novom pokušaju liječenja. Drago mi je da su djeca ove jeseni ostala pošteđena od sezonskih bolesti i zadovoljan sam što si ti pisala mojim perom. (Ali pazi: treba ga napuniti tekućim crnilom za nalivpera, a ne onim običnim, koje se taloži i začepљуje kanaliće za oticanje). Grlim te, draga, zajedno s našom djecom.

Antonio

CLXI

Kaznionica Turi, 9. siječnja 1933.

Draga Tanja,

primio sam tvoju dopisnicu od 2. i novčanu uputnicu od 3. Od sveg srca ti hvala. I ja se nadam, da ću ovaj mjesec manje potrošiti za lijekove, jer se osjećam malo bolje. U mje-

secu prosincu potrošio sam točno 122,05 lira, ovako raspoređene: za lijekove 60,70 lira, skoro polovinu; za poštu 8,80 lira, za razne troškove 52,55 lira; od toga 15,08 lira za duhan, 1 liru za šibice i 0,88 lira za papiriće. Za hranu sam potrošio točno 37,47 lira. Kao što vidiš već sam uspio da jako ograničim potrošnju samog duhana. Ako se razmotri količina duhana, vjerujem da danas trošim samo 1/15 od onoga što sam trošio na slobodi, a ako se računa izdatak, danas trošim 1/10 do 1/11 od onoga što sam onda trošio. I to je previše, po mom mišljenju, ali vjeruj, da je jako teško potpunoma iskorijeniti jednu tako zastarjelu i ukorijenjenu naviku. Moje se zdravlje malo poboljšalo, iako mi se čini da sam malo smršavio. Ustvari, uspio sam da još više smanjim nadutost trbuha i stoga probavljam nešto bolje, ali ne mogu pravo jesti i smetnje nisu sasvim nestale. Spavam nekoliko sati na noć, no ne više od tri i po sata i to zato što uzimam tablete Sedarmit Roche. Radi toga nikad nisam odmoren i vrlo često mi se čini kao da visim u zraku, bez fizičke ravnoteže, u stanju koje nastupa kod vrtoglavica i nesvjestice ili kod pijanstva. Ipak se osjećam bolje i mnogo me manje boli glava. Najviše trpim od hladnoće, i naravna stvar, dobio sam ozeblina na ušima, dok prije nikad nisam trpio od ozeblina, niti kao dijete, za razliku od moje braće, koja su, sjećam se dobro, u izvjesne dane imali noge i ruke oguljene do krvi. To su ti najpotpunije vijesti o mom zdravlju.

Nježno te grlim.

Antonio

CLXII

Kaznionica Turi, 16. siječnja 1933.

Draga Julka,

već neko vrijeme ne primam tvojih pisama (posljednje pismo nosi datum od 2. prosinca). Prekjučer sam razgovarao s Tanjom, koja je došla da me posjeti. Nismo se vidjeli već dvije i po godine. Kao što možeš i zamisliti, to me je veoma raspoložilo i razbilo je strašnu monotoniju moga života...

Prošlih dana slučajno sam pročitao neke izvadke iz mladenačkog dnevnika Cezara Lombrosa i u njemu našao nekoliko motiva, koji se povezuju s tvojim primjedbama o Julijanu i o njegovom gledanju u ogledalo. Lombroso piše: »Odlično se sjećam vremena kad sam sama sebe vidio u ogledalu i zapazio svoje prisustvo; to je u meni pobudilo najživlju radoznalost. Imao sam između četiri i šest godina«. Lombroso razlikuje u svojem mladenačkom životu vrijeme u kojem je zapazio svoje postojanje kao fizičke osobe i vrijeme u kojem je zapazio svoju duševnu osobu (u četrnaestoj godini) i čini mi se da je odvajanje točno i da ima svoju važnost. Ne vjeruješ li, da se i kod Julijana radi o analognom događaju? Da je on, dakle, počeo konkretnije misliti na svoje postojanje, na svoju ličnost i da ga to goni da se od zgrade zgrade pogleda u ogledalo, skoro da se uvjeri da li je isti ili da vidi nije li se u nečem promijenio? Jesi li ikada primijetila kako se odrasli ne sjećaju da su bili djeca i stoga teško shvaćaju način mišljenja i reakcije, koje se događaju u dječjim dušama, s kojima se moraju baviti? Stoga često oni ne mogu shvatiti određene stavove mališana. To je možda postalo još zamršenije radi razlike u spolu, to jest, jedna majka manje razumije muškarčice i obratno. Piši mi nešto u vezi s ovim, to me jako zanima.

Draga Julka, čvrsto te grlim.

Antonio

CLXIII

Kaznionica Turi, 16. siječnja 1933.

Dragi Delio i Julijane,

već mi odavna niste pisali. Zašto? Ništa više, ne znam o Delijevim životinjicama, o njegovoj zebi, o ribicama. A zatim: je li Delio primio knjigu o Pinocchiju? Da li su mu se svidjele ilustracije? Da li one odgovaraju slici, koju je on sebi bio stvorio o lutki? A da li se Julijanu sviđa priča o Pinocchiju? Koje su sada glavne točke interesa u školi, bilo kod kuće? Pišite mi obojica mnogo. Mnogo vas grlim i mnogo milujem.

Antonio

CLXIV

Kaznionica Turi, 30. siječnja 1933.

Draga Tanja,

primio sam tvoje dopisnice iz Barija i Napulja. Nadam se da si se sad već odmorila od puta i da si nastavila svoj normalan život. Mnogo me je zainteresiralo što mi, u jednoj dopisnici od 24. preporučuješ da »budem dobro raspoložen« kao recept za enterokolite. Uostalom, imaš pravo. Sve se sastoji u tome da se vlastiti život upoređuje s nekim još gorim oblikom i da se tješimo s relativnošću ljudske sreće. Kad sam imao osam ili devet godina doživio sam jednu stvar, koje sam se živo sjetio čitajući tvoj savjet. Poznavao sam neku obitelj iz obližnjeg sela: oca, majku, djecu; bili su sitni vlasnici i imali su mljekarstvo. Energičan svijet, naročito žena. Znao sam (čuo sam gdje se priča) da je osim djece, za koju se znalo, ova žena imala jednog sina, koji se nije nikad po-

kazivao. O njemu se govorilo s uzdasima kao o velikoj nesreći za majku; bio je idiot, nakaza ili tome slično. Sjećam se da je moja majka često spominjala ovu ženu kao mučenicu, koja je mnogo žrtvovala i prepatila zbog ovog svog sina. Jednoga nedjeljnog jutra, oko deset sati, pošalju me k ovoj ženi. Trebao sam joj uručiti neke radove kukicom izrađene i uzeti novac. Našao sam je gdje zatvara kućni ulaz; bila je obučena u blagdanje odijelo, da ode na svečanu misu: pod rukom je nosila košaricu. Videći me, zastane čas, zatim se odluči. Reče mi da je pratim na izvjesno mjesto i da će mi na povratku uzeti radove i uručiti novce. Odvela me izvan mjesta, u mali vrt pun starog gvožđa i ruševina. U jednom kutu bila je nekakva šupa kakva se upotrebljavala za svinje, visoka metar i dvadeset, bez prozora i vrata, samo s čvrstim vratima na ulazu. Otvori vrata i odmah se začu životinjsko cviljenje; unutra je bio njen sin, mladić od osamnaest godina, vrlo snažnog sastava; nije mogao stajati na nogama, zbog toga je uvijek sjedio i skakutao na zadnjici prema vratima, dotle dok mu je dopuštao lanac što ga je stezao oko pasa. Lanac je bio pričvršćen za prsten zabijen u zidu. Mladić je bio pun đubreta, samo su mu se oči krijesile kao u kakve noćne životinje. Majka mu saspe u kameno korito sadržaj košarice, mješavinu svih kućnih ostataka od jela, i napuni vodom drugo korito, zatim zatvori i odosmo. Ne rekoh majci ništa o onome što sam vidio, toliko sam bio potresen i uvjeren da mi nitko ne će vjerovati. A nisam intervenirao, da ispravim utisak i da govorim o nesreći onoga jadnog ljudskog otpadka, što je pao u ruke jedne takve majke, ni onda kad sam ponovo čuo kako se govori o bolovima ove sirote majke. A što je, uostalom, mogla učinita ta žena? Kao što vidiš, moguće je činiti stvarne usporedbe i tješiti se na Candidov način.

Nježno te grlim.

Antonio

Kaznionica Turi, 30. siječnja 1933.

Draga Julka,

primio sam jedno tvoje dosta dugo pismo. Jako me je obradovalo što je Julijan predložio da mi pošalje svoj prvi mliječni zubić koji mu je ispao. Čini mi se da ovaj potez na konkretan način pokazuje kako on osjeća stvarnu vezu između sebe i mene. Možda bi bila dobro napravila da si mi zaista poslala zubić, tako bi taj utisak još više osnažio u njegovoj duši. Vijesti što mi šalješ o djeci neobično me mnogo zanimaju. Ne znam, da li su moja opažanja uvijek adekvatna; možda nisu, jer moj sud usprkos svega ne može a da ne bude jednostran. Tanja mi je prepisala tvoje pismo, koje si joj pisala. Čini mi se, da ti, pišući meni, izbjegavaš da mi kažeš mnoge stvari, možda iz straha da me ne rastužiš, s obzirom na moj robijaški položaj. Vjerujem, da bi se ti trebala uvjeriti kako sa mnom možeš biti sasvim otvorena i da mi ništa ne sakrivaš. Zašto među nama ne bi smjelo postojati najveće povjerenje o svemu? Zar misliš da nije gore ne znati, sumnjati da se nešto sakriva i prema tome ne biti nikada siguran u ispravnost vlastitoga stava? Draga Julka, moraš mi pisati upravo o sebi i o svom zdravlju što je moguće točnije i ne oklijevaj bojeći se moje potištenosti. Utući bi me mogla samo sigurnost da se ti ne boriš da poboljšaš i povratiš svoje snage: a u to ne vjerujem. Premda je budućnost još mračna, ne treba popustiti. Ja sam prošao mnoge gadne momente. Mnogo sam se puta osjećao fizički slab i skoro posve iscrpljen, a ipak nisam nikada popustio fizičkoj slabosti i, ukoliko je moguće govoriti o tim stvarima, ne vjerujem da ću popustiti odsada unaprijed. A ipak vrlo malo mogu pomoći sam sebi. Štoviše opažam da ću morati proći teške časove, da ću biti slab, da

ću vidjeti gdje se teškoće pogoršavaju, to više napinjem sve snage svoje volje. Ponekad se dotičem prošlih godina, mislim na prošlost i, čini mi se, da sam prije šest godina bio naumio da moram proći sve ono što sam prošao, ne bih bio vjerovao da je to moguće, bio bih pomislio da ću se svakog časa slomiti. Baš prije šest godina prošao sam, pogodi? Kroz Revisondoli, u Abruzzima; ti si nekoliko puta spomenula da si tamo bila na ljetovanju. Prošao sam, zatvoren u željeznom vagonu, koji je čitavu noć bio pod snijegom, a ja nisam imao ni kaputa, ni vunenu maju, a nisam se mogao ni kretati, već sam morao sjediti radi pomanjkanja prostora. Drhtao sam sav u groznici, cvokotao zubima i činilo mi se da ne ću moći dovršiti putovanje, jer će mi se srce smrznuti, a ipak je otada prošlo šest godina i uspio sam da sa sebe otjeram onu ledenu hladnoću, a ako mi se ponekad vraćaju ječuri (koji su mi donekle ostali u kostima) stanem se smijati sjećajući se onoga što sam tada mislio i meni se ti ječuri čine kao neka djetinjarija. Ukratko, tvoje pismo Tanji meni se učinilo suviše melankolično i mračno. Mislim, da si tj također mnogo jača nego što sama misliš i da stoga moraš biti još upornija i težiti da odlučno nadvladaš krizu kroz koju si prošla. Draga, htio bih ti pomoći, ali često mislim da sam ja u prošlosti možda pridonio, zato što nisam znao kako si se osjećala, da ti još uvijek očajavaš. Piši mi često. Prisiljavaj samu sebe i piši što češće. Traži od Julijana i Delija da mi pišu. O Deliju sam čitao u jednom Genijinom pismu pisanom Tanji, koje mi se u stvari malo dopalo. Nakon što sam pročitao to pismo, čini mi se da je dosta neuvjerljivo, ono, što ti pišeš u pogledu Delijeve učiteljice i o njenim pogreškama kod ocjenjivanja. Čini mi se da Delio živi u pomalo bolesnoj i sitničavoj ideološkoj atmosferi koja ga ne pomaže u tome da postane energičan, već ga prije iscrpljuje i slabi. Htio bih Deliju napisati još poneku priču o životinjama, ali se bojim

da ću ponoviti stvari, koje sam već napisao, jer sada stvari vrlo lako zaboravljam.

Draga, snažno te grlim.

Antonio

CLXVI

Kaznionica Turi. 14. ožujka 1933.

Draga Tanja,

pišem ti samo par redaka. Baš prošlog utorka, rano ujutro, kad sam ustajao iz kreveta, pao sam na zemlju i nisam se više mogao dići vlastitim snagama. Stalno sam bio u krevetu sve ove dane, osjećajući veliku slabost. Prvi dan nalazio sam se u izvjesnom stanju halucinacije, ako se tako može kazati, i nisam mogao povezati ideje s idejama i ideje s odgovarajućim riječima. Još sam slab ali manje nego onog dana. Molim te, dođi na razgovor čim ti bude dozvoljeno poslije ovog pisma.

Nježno te grlim.

Antonio

CLXVII

Kaznionica Turi, 3. travnja 1933.

Draga Tanja,

primio sam tvoje pismo od 27. ožujka i dopisnicu od 30. Mnogo me veseli da te put nije izmorio. Moje zdravlje je isto, sa stalnim promjenama. Uvijek sam jako slab. Jedini stvarni podatak, koji ti mogu dati jest podatak o temperaturi. Prošlu sam se noć osjećao nešto gore nego obično, te sam htio o tome učiniti opasku. Oko dva sata ujutro, osjećao sam sta-

novitu srčanu slabost, s pritiskom (ni lupanje ni ubode, već kao da je srce stegla jedna ruka) i talase hladnoće. Imao sam 35,6 temperature. Oko šest sati ujutro imao sam 36,3. Ustao sam tek u jedanaest i po, jer sam osjećao slabost i izvjesno podrhtavanje u rukama i nogama. Nakon što sam pola sata bio na nogama, temperatura je porasla na 37,2. Kao što sam ti već pisao, ovi simptomi su jednaki onima iz god. 1922., samo što se onda bolest pojavila ljeti, te sam se stoga, u momentima kad se je temperatura penjala naprosto kupao u znoju, koji me je još više slabio. To se sada ne događa. Istina je, međutim, da sam tada imao deset godina manje i zalihu nervnih energija, koja je sada već istrošena ili skoro istrošena; radi toga sam se skoro divljački trzao (ovo nije obična metafora, jer se sjećam da su mi neke vrlo ljubazne osobe, koje su dolazile da mi pomognu i da mi prave društvo, kasnije rekle kako su se bojale, znajući da sam Sardinac, da ne bih nekoga probio nožem!!!) Danas mi se naprotiv čini da sam postao pekmez.

Primio sam Karlovo pismo; bit ću ti zahvalan, ako mu napišeš dopisnicu i kažeš da sam primio njegovo pismo i neka ni ne misli na putovanje do Turija. Meni se čini da se Julijino pismo ne odnosi na moja pisma. Ne razumijem kako si došla do tog zaključka. Srdačno te grlim.

Antonio

Molim te piši Knjižari da mi pošalje novu svesku prof. Michele Barbija: *Dante-život, Djela, Sudbina*, izdanje G. S. Sansoni, Firenze 1933. Ne mogu odoljeti želji da dobijem ovo djelo, iako još nekoliko mjeseci ne ću biti u stanju da ga studiram.

CLXVIII

Kaznionica Turi, 3. travnja 1933.

Draga Terezina,

primio sam tvoje pismo od 26. ožujka. Prije nego što zaboravim moram te upozoriti da u moje ime čestitaš mami uskrсне blagdane. Ove sam joj godine zaboravio čestitati imendan i to mi je jako žao. Nemoj misliti, da sam ma i jedan čas izgubio ijedan mrvičak svoje vedrine, kao što ti kažeš. Kad osjećam fizičku malaksalost, najviše što se može desiti jest, da gubim volju za sve stvari, koje nemaju veze s mojom dragocjenom fizičkom osobom. Dešava se kao kad netko mora upregnuti svim silama da bi podigao izvjestan teret, te stiska usne i ne govori, jer hoće da se sasvim koncentrira u neposrednom naporu. Svi su se, manje više, našli ili će se naći, za kraće ili duže vrijeme, u sličnim prilikama. Čini mi se da ovu misao moraš razjasniti Mei, tako da ne izgubi hrabrost i da svakako nastavi s učenjem. Možda će izgubiti nekoliko godina, u najgorem slučaju, kao materijalno vrijeme u stanovitoj školskoj karijeri, ali ih ne će sasvim izgubiti ako bude poboljšavala svakog dana svoju naobrazbu, svoje opće pripremanje, ako proširi vidokrug svoga znanja i svojih intelektualnih interesa. Da istinu kažem, ja više ne mogu zamisliti što je s njenim školskim studijem, jer mi već mnogo vremena nitko nije pisao o toj stvari.

Grlim tebe i sve u kući. Mnogo grlim mamu.

Antonio

Primio sam Karlovo pismo.

CLXIX

Kaznionica Turi, 10. travnja 1933.

Draga Tanja,

primio sam tvoje pismo od 4. s Delijevim pisamcem i razglednicom. Meni se čini, da nisi uradila loše što si pisala da se je moje zdravlje poboljšalo. Nije točno da sam ti u mom pismu prije petnaest dana pisao, kako se je moje stanje pogoršalo. Ja barem nisam mislio napisati tako. Htio sam kazati da je stanje promjenljivo (i još je uvijek, s plimama i osekama, to jest, nije isključen, po mom mišljenju, ponovni pad, ali toga, ustvari, još nije bilo. Što bi značilo »pogoršano stanje«? Pogoršanje u poređenju s kojim momentom? U poređenju s krizom od 7. ožujka sigurno ne, jer ne znam što bi značilo pogoršanje u tom smislu. Ustvari, halucinacije su sasvim prošle, a smanjilo se i stezanje i rastezanje udova, osobito nogu i stojala. Ruke me još uvijek bole, te se ne mogu ni naprezati, ni podnijeti bilo kakav teret. Ako, radi pokusa, nastojim da se malo napregnem, ponovo gubim nadzor pokreta: ruke i noge đipaju za svoj račun, nagonski i naglo, a prsti se deformiraju i škripe zbog bolesnog napinjanja tetiva. Mislim, da će to stanje još dugo trajati.

Istina, Delijevo pisamce pokazuje veliku sigurnost u ocrtavanju i koncipiranju pisama. Pisamce je jednostavno i pravilnih linija. Čini mi se da ima samo jednu griješku (zaboravio je jedno i u riječi »primula« — jaglac). ovo ti kažem, jer sam 1916. davao satove iz talijanskog jezika jednom dječaku koji je pohađao treći razred gimnazije i ja nisam nikad mogao postići da on jednostavno napiše male sastave od nekoliko crta, kao što je ovaj što ga je Delio napisao. Kako si se sjetila da Juliji pošalješ Hegelov svezak? Čini mi se da sam ti o tome govorio 1930.: tada se je vodila polemika

o dijalektici, ali danas kakvo bi značenje moglo imati? Juliji će to biti čudnovato.

Nježno te grlim.

Antonio

CLXX

Kaznionica Turi, 10. travnja 1933.

Dragi Delio,

primio sam tvoje pismo od 28. ožujka s vijestima o ribicama, ružama, jaglacima, medvjedima i lavovima. A kakve si lavove vidio? Afričke ili turkestanske? Jesu li imali grivu ili im je koža na vratu bila glatka? A da li su medvjedi bili kao oni što si ih vidio u Rimu?

Nisi mi pisao da li si primio knjigu o Pinocchiju i da li su se avanture slavne lutke dopale Julijanu? Rado bih pročitao, a vjerujem da bi i ti, priču o bijeloj foki, o mungosu *Rikki-tikki tawiju* i o dječaku Mowgliu koga su vukovi odhranili. U Državnoj su knjižari 1922. pripremali prekrasno izdanje s originalnim crtežima. Imao sam priliku da vidim to izdanje dok su ga fotografski prenašali na kamen. Upitaj mamu i Geniju da li se ovo izdanje može još naći, inače ću ti poslati knjigu na talijanskom ili na francuskom jeziku.

Ljubim tebe i Julijana.

Antonio

CLXXI

Kaznionica Turi, 10. travnja 1933.

Draga Julka,

Tanja mi piše, da ti je u moje ime poslala jedan svezak o Hegelovoj filozofiji. Napisao ga je jedan moderan talijan-

ski filozof i ona bi htjela znati, da li ti je knjiga stigla. Bio sam povjerio Tanji da ti pošalje ovaj svezak (imao sam dvostruki primjerak) prije nekoliko godina, baš onda kad se je u štampi bila razvila filozofska polemika o vrijednosti i značenju dijalektike. Tada mi se činilo, da bi te moglo interesirati kako na taj problem gleda talijanski filozof, a osobito razlaganje što je on dao pitanju »različitih« u vezi s »protivnima«. Ne znam, da li te još zanima, a niti da li si primila knjigu, koju ti je Tanja, čini se, nedavno poslala.

Nježno te grlim.

Antonio

CLXXII

Kaznionica Turi, 17. srpnja 1933.

Draga Tanja,

poslije tvoje dopisnice od 11. nisam primio drugih vijesti od tebe. Nadam se, da te put nije suviše izmorio. Kad sam te posljednji put vidio, učinilo mi se, da ti ne izgledaš tako dobro kao pretposljednji put. Ne znam što bih ti pisao. Sve do pred par dana mi se činilo da osjećam neko olakšanje od Elastine i od toga što sam noću, iako još uvijek ne spavam, barem manje uznemiren.. Ali sve je privremeno: jučer i danas kao da imam igle u rukama; ako želim pisati moram crtati, jer sam pun nenadnih i automatskih naglih trzaja. A ipak mi se čini da bih se morao bolje osjećati. Uručeno mi je Julijanovo pisamce, ali napisala ga je Julija, jedino je naslov Julijanov. Draga, nježno te grlim.

Antonio

CLXXIII

Kaznionica Turi, 24. srpnja 1933.

Draga Tanja,

primio sam tvoje pismo od 20. ovog mjeseca, zajedno s Julijinim pismom. Vjerujem da ti mogu kazati, i pored toga što opažam koliko su nestalne ove konstatacije, da se osjećam maño bolje. Promjena ćelije, pa prema tome i nekih vanjskih uvjeta mog života, pomogla mi je u tom smislu što sada mogu barem spavati, ili su bar nestali uvjeti, koji su mi sprečavali spavanje i onda kad sam bio sanjiv i naglo su me budili izazivljući uzbuđenje i nemir. Još ne spavam uredno, ali bih mogao spavati. U svakom slučaju, čak i onda kada ne spavam, nisam jako uzbuđen. Mislím da mogu i time biti zadovoljan, jer se izlomljen organizam ne može odmah priviknuti na normalnost, a osim toga arteriozni pritisak, koji je sad uslijedio mora, sam po sebi proizvesti izvjesnu besanicu. Kroz par dana otpočet će kuru injekcijama za jačanje, na bazi strihnina i fosfora. Novi liječnik koji me je pregledao, uvjера me da će mi mnogo pomoći. On mi je rekao da je baza moje bolesti nervozno, a ne organsko iscrpljenje. Kako se čini, treba liječiti i moju dušu. Sve je ovo, ukoliko ja mogu suditi, vjerojatno. Ne znam da li arterioskleroza može biti funkcionalna, a ne organska pojava. Ruke me stalno bole i ne mogu podnijeti nikakav teret, niti ih mogu stisnuti. Međutim, što se tiče duše ne mogu kazati ništa određeno. Sigurno je da sam mnogo mjeseci živio bez ikakve perspektive, jer me nisu liječili i jer nisam vidio nikakav izlaz iz fizičkog trošenja koje me je izjedalo. Ne mogu kazati da je ovo raspoloženje prestalo, to jest, ja se nisam uvjerio da više nisam u položaju krajnje nestalnosti. Ipak mi se čini da mogu kazati da ovo duševno raspoloženje nije tako mučno kao u prošlosti. Sada, kad mi je bolje, oni što su bili sa mnom kad

sam se nalazio u kritičnom momentu bolesti, rekli su mi da je u momentima bunila bilo izvjesne lucidnosti u mojim naklapanjima (u koja sam miješao duge tirade na sardin-skom dijalektu). Lucidnost se sastojala u ovome: bio sam uvjeren da ću umrijeti i nastojao sam da dokažem uzaludnost religije i njenu ništavnost i bio sam se zabrinuo da me svećenik, koristeći se mojom slabošću ne natjera da činim ili da on sam čini ceremonije, koje su mi se gadile a od kojih nisam znao kako da se branim. Čini se da sam čitavu jednu noć govorio o besmrtnosti duše u realističkom i historicističkom smislu, to jest, kao o neophodnom nadživljavanju naših korisnih i nužnih djelatnosti i kao o njihovom utjelovljavanju u vanjskom svijetu. Slušao me je jedan radnik iz Grosseta, koji je padao od sna i koji je vjerovao da sam poludio. To isto je mislio i uznički stražar što je bio u službi. Ipak se je sjećao glavnih momenata mog naklapanja, momenata koje sam neprekidno ponavljao. Draga, kao što vidiš, sama činjenica da sam ti napisao ove stvari dokazuje da se osjećam bolje.

Nježno te grlim.

Antonio

CLXXIV

Kaznionica Turi, 1. kolovoza 1933.

Draga Julka,

moram odgovoriti na tri tvoja pisma. Primio sam i tri Julijanove fotografije. Nisam u stanju da ti opširno i povezano pišem. Poneko mjesto u tvojim pismima odnosi se na pitanja, koja smo spominjali prije mnogo vremena, a kojih se sada više ne sjećam točno. Moje pamćenje je jako oslabilo.

Pišem ti par crta, da nastavim naše dopisivanje za koje bih želio da je povezanije.

Drago mi je doista da je Delio otišao na logorovanje sa svojim drugovima iz škole. Vjerujem da će steći intelektualnu nezavisnost i da će se osloboditi mnogih bolesnih sklonosti, ženskih u gorem smislu. Zainteresiralo me je također i ono što si pisala u pogledu Julijana i o njegovu načinu da reproducira primljene utiske promatrajući cvijeće u polju. Ali ne čini li ti se, da je preuranjeno izvlačiti iz ovih sitnih događaja konačne zaključke o njegovim sklonostima? Može li se govoriti o umnoj orijentaciji jednog dječaka, još na početku njegova razvitka? Čini mi se da ima mnogo školske mehaničnosti u ovakvom načinu promatranja, i mnogo, kako da kažem — krive znanosti i pedanterije. Ipak je tako zanimljivo da učiteljica to zapaža i povezuje. Sve se sastoji u tome, da podaci ne budu suviše nedovoljni i nepovezani, te da, prema tome, ne dovedu do toga, da se umjetno požuruje s odgojnim odlukama dosta neosnovanim i površnim. Draga, nježno te grlim.

Antonio

CLXXV

Kaznionica Turi, 8. kolovoza 1933.

Draga Julka,

morao bih pisati Deliju da odgovorim na njegovo nedavno pismo. Možeš mu ti sama kazati da će mu biti poslane dvije knjige: novele o džungli, koje sadrže novele o Bijeloj foki i o *Rikki-tikki-Tawiju* i *Čiča Tomina koliba*. Bilo bi mi drago znati kako je Deliju palo na pamet da čita ovu posljednju knjigu, i da li će mu je, kad je bude imao, netko historičistički protumačiti, postavljajući u prostor i vrijeme, osjećaje

i religioznost, kojima je knjiga nabijena. Čini mi se, da je taj posao teško izvesti s jednim dječakom (ozbiljno izvesti, razumije se, a ne s običnim općenitostima i frazama). Tim više što mi se ni ti sama ne činiš prikladna za to. U to me uvjerava ono što si nabacila o *Ratu i miru* od Tolstoja i Leonardovoj *Učeri*. Nisam u stanju da ti pišem povezano i dosljedno ono što mislim o tome. Meni se, uopće, čini da se ti stavljaš (i to ne samo u ovom pitanju) u položaj podređenog a ne rukovodioca, to jest, u položaj nekoga tko nije u stanju da historijski kritizira ideologije, svladavajući ih, tumačeći i opravdavajući kao neophodnost prošlosti, nekoga tko kad dođe u dodir s određenim svijetom osjećaja, osjeća se ili privučen ili odbijen, ostajući ipak uvijek u sferi osjećaja i neposredne strasti. Evo zašto ti možda više ne osjećaš nekadašnju privlačnost za muziku. Meni se čini da u nama treba da se desi katarza, kao što su govorili Grci, preko koje se osjećaji umjetnički ponovo doživljavaju kao ljepota, a ne više kao vlastita još uvijek aktivna strast. To je možda stvar, koju bi trebalo opširnije razjasniti, no čini mi se da bi ti to morala shvatiti iz ovo nekoliko napomena.

Nježno te grlim.

Antonio

CLXXVI

Kaznionica Turi, 23. kolovoza 1933.

Draga Tanja,

primio sam tvoju dopisnicu koju si mi 19. poslala iz Barija. Nadam se, da te put do Rima nije suviše izmorio. Podsjećam te na neke stvari: 1). Poradi da mi knjižara otpremi *Ekonomске perspektive za 1933.* od profesora Giorgija Mortare i svezak Komerčijalne banke *Talijanski ekonomski pro-*

met, koji je već sigurno izišao. 2). Bilo bi mi jako drago kad bih mogao dobiti izvještaj što ga je pred nekoliko mjeseci dao upravitelj Banke d' Italija, Azzolini. Taj izvještaj je ove godine osobito važan. 3). Htio bih dobiti svezak: Santino Caramella, *Zdravi razum, teorija i praksa*, Laterza, Bari.

Nježno te grlim.

Antonio

CLXXVII

8. travnja 1935.

Dragi Delio,

primio sam tvoje pismo i dobio vijesti o tvojoj dačkoj djelatnosti. Jesu li ti se svidjele novele o Mowgliju? Moj život teče dosta jednolično, a u pogledu zdravlja prilično. Žao mi je što ne mogu biti u blizini mojih dragih dječaka i što ih ne mogu pomoći u njihovom školskom i životnom poslu. U novinama sam pročitao rezultat šahovskog prvenstva, ali ja ne znam igrati: jedino sam nešto naučio igrati damu.

Ljubim te.

Gramsci

CLXXVIII

25. studenoga 1935.

Draga,

primio sam dva tvoja pisma. Mirniji sam otkad sam ti ponovo počeo pisati, iako za me pisanje predstavlja veliki napor i kroz nekoliko sati ili nekoliko dana ostavlja me u jednoj neugodnoj stanju uzbuđenja. Tanja mi je javila ne-

što od onoga što si joj pisala i neke druge vijesti, koje je primila. Pričala mi je, vrlo razdragana, da je Delio htio vazelinom namazati slona, jer je, vjerojatno pod prstima, osjetio hrapavost njegove kože. Meni se čini da nije jako čudno što dječak hoće da vazelinom namaže slona, premda ne vjerujem da su meni kao dječaku mogle pasti na um slične ideje. Javila mi je također da Julik želi znati sve ono što se na mene odnosi. Mislim da je to u vezi s mojom slikom što ju je vidio u parku kulture.⁸⁰ Draga, kad mislim na sve ove stvari i na to da se vaš život već toliko godina (skoro četvrtinu mog postojanja, a više od jedne četvrtine tvog) odvija sasvim odvojen od moga, ne osjećam baš veliku radost. Ipak treba izdržati, nepopuštati, nastojati da se zadobiju snage. Uostalom, to što se je dogodilo, nije bilo sasvim nepredviđeno. Ti, koja pamtiš mnoge stvari iz prošlosti, sjećaš li se kad sam ti govorio da »odlazim u rat«? Možda s moje strane nije bilo jako ozbiljno, ali je bilo tako i ja sam ustvari tako i osjećao. A volio sam te jako, jako mnogo. Budi jaka i poduzmi sve da bi se bolje osjećala. Nježno grlim tebe i naše dječake.

Antonio

CLXIX

25. siječnja 1936.

Draga Julka,

tvoje me pisamce stavlja u strašno nezgodnu situaciju. Nisam još odlučio da li moram ili ne moram pisati. Čini mi se, da sama činjenica da ti ja pišem vrši pritisak na tvoju volju. Iako mi se s jedne strane duboko gadi da vršim bilo

⁸⁰ Velika Gramscijeva fotografija bila je izložena u jednoj od glavnih moskovskih ulica zajedno s fotografijama drugih antifašističkih boraca koji su se nalazili po raznim zatvorima svijeta.

kakav pritisak na tebe, čak i u ovom smislu što se čini tako indirektan i nevin, s druge strane mislim (hladno rezonirajući) nije li ponekad i u ovim stvarima pritisak potreban i nema li nečeg dobrog u njemu? Uistinu ja se u ovoj situaciji nalazim već mnogo godina, možda od same 1926., odmah poslije mog hapšenja, otkad je moj život bio naglo i s velikom brutalnošću prisiljen na pravac određen vanjskim snagama, i granice se moje slobode suzile na unutarnji život, a volja postala samo volja za otporom. Ne ću da se mnogo odmičem od pitanja što me ovog časa zanima a koje zanima i tebe iako ga ne spominješ u svom pisamcu. Tvoje putovanje, to jest jedno tvoje putovanje u Italiju, ti bi sama mogla odrediti koliko bi trebalo trajati, koje te na ništa ne bi obavezivalo a čiji bi glavni cilj bio u tome da ti ponovo zadobiješ snage potrebne za normalan i aktivan život. Treba, vjerujem, da se ti uvjeriš u potrebu ovog putovanja i radi sebe i radi djece i radi mnogih drugih stvari (pošto je u sadašnjem stanju stvari njihova budućnost uglavnom vezana za tebe i za tvoje radne sposobnosti). Ali da bi se ti uvjerila u to, putovanje treba promatrati u njegovim pravim granicama, s praktične strane, oslobođeno od svake sentimentalne bolećivosti. To putovanje će te možda konačno osloboditi od bezbrojnih misli, briga, potisnutih osjećaja i ne znam sam kakvog još mučnog prtljaga. Ja sam, u prvom redu, tvoj prijatelj i poslije deset godina osjećam zbilja potrebu da s tobom razgovaram kao prijatelj s prijateljem, s velikom iskrenošću i nepristranošću. Ja sam deset godina odsječen od svijeta (kakav sam strašni utisak osjetio u vlaku⁸¹ nakon što sam šest godina gledao iste krovove, iste zidine, ista surova lica, vidjevši da je za sve to vrijeme široki svijet i dalje postojao sa svojim livadama, svojim šumama, običnim svijetom, čoporima dječaka, nekim stablima, nekim vrtovima, a naročito

⁸¹ Kad je prelazio iz kaznionice u Turiju u kliniku u Formiji.

kakav sam utisak imao kada sam se pogledao u ogledalo poslije toliko vremena: odmah sam se vratio pored karabinjerâ...) Nemoj misliti da te želim ganuti: htio sam kazati da bi za me bilo jako korisno, kad bih poslije toliko vremena, tolikih događaja, koji su mi možda velikim dijelom izbjegli u njihovom najrealnijem značenju, poslije toliko godina života, jadna, zgnječena, obavijena mrakom i kukavnim jadi- ma, mogao govoriti s tobom kao prijatelj s prijateljem. Ne smiješ radi toga osjećati na sebi teret tko zna kakvih odgo- vornosti. Ja mislim na obične razgovore, koji se normalno vode između prijatelja. Pa dobro, baš sam uvjeren da bi sa svake točke gledišta tvoje putovanje za obojicu imalo odlične posljedice. Ja sam se mnogo izmijenio, tako mi se čini, a ni ti nisi mogla ostati ista. Ne trebaš se brinuti radi praktičnih pitanja: mislim, da se ona mogu riješiti. Uvjeren sam da su pozitivne strane inicijative brojnije od negativnih i sada se skoro čudim da prije nisam mislio na sve to (ali bio sam uvi- jek kao svilim prelac u svojoj čahuri, a ni sada mi nije uspjelo da se previše uzbudim). Htio bih, da ti stvari promatraš mir- no, konkretno, praktično, bez bolećivih osjećaja i onda da budeš ti ta, koja će staloženo odlučiti ne puštajući da na tebe itko utječe, pa ni ja. Misliš li da bi dječaci bili nezadovoljni kad bi znali da me ti dolaziš posjetiti, i da se ja ne mogu micati radi jačih razloga?

Tvoje pisamce počinje frazom, koja kao da je D'Anun- zijeva. To mi se mnogo ne dopada. Zatim, ima nedovršenih riječi. Bit će da si bila jako uzbuđena. Ne znam da li bi te moglo umiriti moje milovanje. Grlim te.

Antonio

25. siječnja 1936.

Dragi Julik,

čestitam ti na toku tvoje školske godine. Bilo bi mi jako drago kad bi mi razjasnio u čemu se sastoje teškoće na koje nailaziš kod učenja. Ako ti sam priznaješ da nailaziš na teškoće, čini mi se da teškoće ne moraju biti jako velike i da ih učenjem možeš svladati: nije li ti ovo dovoljno? Možda si malo neuredan, rastresen, možda ti pamćenje ne radi? Spavaš li dobro? Kad se igraš misliš li na ono što si učio ili za vrijeme učenja misliš na igru? Sada si već odrastao dječak i možeš točno odgovoriti na moja pitanja. Ja sam u tvojim godinama bio jako neuredan, mnogo sam sati protrčkarao poljima, ali sam bio i vrlo dobar đak, jer sam imao jako i brzo pamćenje i ništa mi nije izbjeglo od onoga što je bilo potrebno za školu. Da ti kažem potpunu istinu, moram ti reći da sam bio prevejan i znao sam se izvući iz poteškoća premda sam malo učio. Ali školski sistem u ono vrijeme kad sam ja išao u školu bio je jako zaostao. Osim toga gotovo polovica mojih kolega je vrlo slabo, jedva jedvice govorila talijanski i to me je stavljalo u superioran položaj, jer je učitelj morao voditi računa o prosjeku đaka, a znati tečno govoriti talijanski bila je okolnost koja je olakšavala mnoge stvari (škola je bila u zemljoradničkom mjestu i velika većina đaka bila je seljačkog porijekla). Dragi, siguran sam da ćeš mi stalno pisati i da ćeš me obavještavati o tvom životu. Grlim te.

CLXXXI

6. svibnja 1936.

Draga Julka,

pročitao sam više puta tvoje pismo. Čini mi se kao da već mnogo godina ne čitam tvojih pisama i kao da sam s ovim ponovo počeo. Mnogo sam proučavao Julikovu fotografiju. Mnogo mi se sviđa stav našeg dječaka; čini mi se, da se on mnogo odmakao od lika, koji sam bio o njemu stvorio. Očekujem fotografiju, koju mi obećavaš. Ne znam što bih ti pisao, nakon što sam pročitao tvoje pismo; možda ti ja nemam što pisati, a možda imam i previše, ali razmrvljeno, smljeveno u kaos utisaka i uspomena.

Nježno te grlim.

Antonio

CLXXXII

srpanj 1936.

Dragi Delio,

drago mi je znati da ti nijedno moje pismo nije pri-
skrbilo neugodnosti (doznao sam da si se u to vrijeme osjećao
slabo, no ne znam ništa točno) i ti imaš pravo kad misliš da
se ne možemo uvrijediti kad nam se kažu istinite stvari isti-
nitim tonom. Sad vjerujem, da razumijem zašto ti nisam
pisao ništa o tvom neslaganju s učiteljicom o Čehovljevu raz-
doblju: mislim da se to desilo zato što je pitanje, tako postav-
ljeno kao što si ga ti postavljao, bila formulacija školske dog-
me, male važnosti, od onih dogmi, kojima su, kao što je go-
vorio Engels neki napunili džepove i vjerovali da će se tako

izvući od stvarnog proučavanja povijesti. Ali ti imaš samo dvanaest godina i mislim da nisi napunio džepove školskim dogmama. Uostalom, imaš dosta vremena da isprazniš džepove, a napuniš mozak. Ne mogu s tobom raspravljati, jer osjećam strašnu emikraniju. Jedino mislim na to da imaš dvanaest godina i ma da već dugo vremena ne vidim tvojih fotografija, pretpostavljam da si jako porastao i da ozbiljno izgledaš (pred fotografom). Poslao sam ti sat. Jesi li zadovoljan? Tvoja sjećanja nisu sasvim određena, ali nije važno. Bit će teško naći loptu od celuloida s labudom unutra: bio sam je donio iz... Milana.

Snažno te ljubim

CLXXXIII

16. srpnja 1936.

Dragi Delio,

tvoja pisamca postaju sve kraća i uvijek ista. Vjerujem da imaš dosta vremena da pišeš opširnije i zanimljivije. Nema nikakve potrebe da pišeš u zadnji čas, na brzinu, prije nego odeš u šetnju. Zar ne? Nikako ne vjerujem da ti se može svidati da te, tvoj otac po tvojim pisamcima smatra glupančićem, koji se zanima samo za sudbinu svoje papige i daje na znanje da čita neku, bilo kakvu knjigu. Vjerujem, da je jedna od najtežih stvari u tvojoj dobi sjediti za stolom, radi toga da se srede vlastite misli (da se naprosto misli) i da ih se napiše s izvjesnim ukusom. Ovo »naukovanje« je ponekad teže od naukovanja radnika, koji želi steći profesionalnu kvalifikaciju, i mora početi baš u tvojim godinama.

Snažno te grlim.

CLXXXIV

ljeti 1936

Draga Julija,

sve teže mi uspijeva da ti pišem, ali Tanja nastoji oko toga da ti pošaljem bar nekoliko redaka, i da te barem pitam da točno javiš zbog čega ste Julijana poslali u stručnu školu. Eto učinih. Doduše bio sam napisao dosta dugo pismo, ali sam ga prekinuo, jer se gadim na sama sebe. Nisam siguran da li ću poslati pisma Juliku i Deliju. Danas je sunce bilo jako i bilo je vruće, no možda mi se baš to gadi. Pošalj zaista vijestj o Juliku i nemoj se tuđiti mojih neobičnosti.

Grlim te.

Antonio

CLXXXV

kolovoza 1936

Dragi Delio,

čestitam ti što si se već oporavio od bolesti. Nisi mi pisao, da li ti se je sat svidio. Nadam se da ćeš mi sada pisati opširnije i da ćeš me učiniti sudionikom onoga što te zanima.

Ljubim te, tvoj

*nana*⁸²

⁸². Na ruskom: otac.

CLXXXVI

studenoga 1936

Dragi Delio,

možeš pisati o Puškinu kad god hoćeš: dapače bolje je da dobro promisliš, tako da mi pružiš konačni dokaz o tvojim sposobnostima mišljenja, razmišljanja i kritiziranja (to jest, da razlikuješ pravo od lažnoga, sigurno od mogućeg i vjerovatnog). Ne moraš radi toga postati nervozan: ja poznam tvoju dob, tvoju spremu, te ću stoga znati objektivno prosuditi (bit ću objektivan iako je to dosta teško jer te mnogo, mnogo volim).

Bit će teško naći knjige o Puškinu i Gogolju. A napokon što bi s njima radio? To su sad već zastarjele knjige, a postoji skroz nova literatura o toj dvojici pisaca, literatura kritički obrađena na temelju otkrića u arhivima, koji su otvoreni mladaj i vrijednoj sovjetskoj filologiji.

Sretan sam što se osjećaš dobro i što te učenje ne umara.

Dragi, grlim te i povjeravam ti da ti isto tako zagrliš mamu s moje strane.

nana

CLXXXVII

24. studenoga 1936.

Draga Julija,

da te nasmijem, htio bih ti baš napisati sasvim profesorsko pismo, puno pedanterije od početka do kraja, ali ne znam, da li će mi uspjeti. Više puta sam pedantan a da i ne želim. Stvorio sam prigodni stil, pod pritiskom događaja, u ovih deset godina mnogostrukih cenzura. Hoću da ti ispričam je-

dan »sitan« događaj da se nasmiješ i da shvatiš moje raspoloženje. Jedamput, dok je Delio bio malen, ti si mi napisala vrlo ljupko pismo, u kojemu si mi htjela pokazati kako se mališan upućuje u... geografiju i orijentaciju. Pisala si mi da je u krevetu, da je polegnut od sjevera na jug, da je pričao kako su u pravcu njegove glave narodi, koji u svoja kola uprežu pse, da je nalijevo Kina, nadesno Austrija, u pravcu nogu Krim i t. d. Da bih dobio ovo tvoje pismo morao sam više od jednog sata diskutirati s direktorom zatvora, koji je sumnjao u tko zna kakve ugovorene poruke! Morao sam diskutirati, a da još nisam ništa bio pročitao, razumije se, nastojeći da pogodim po pitanjima, što mi ih je postavljao, ono što si mi ti napisala i što si htjela reći. »Što je to Kitaj, i što tu ulazi Austrija?« »Što su to ljudi čija kola vuku psi?« Bio je potreban velik napor s moje strane, da dam zadovoljavajuće razjašnjenje (nisam još bio pročitao pismo) i ne znam, da li bi uopće bio uspio: »Imate li vi ženu? I ne shvaćate što može pisati jedna majka, kad hoće da piše o sinu ocu, koji je daleko?« Činjenica je da mi je odmah uručio pismo. Imao je ženu, ali djece nije imao. Glupost, koja ima svoje značenje: ja sam »znao« da će on čitati moja pisma s istom zagrižljivom i sumnjičavom pedanterijom i to me je »prisiljavalo« na »tamnički« način pisanja, od kojeg ne znam, da li ću se ikada moći osloboditi poslije tolikih godina »pristiska«. Mogao bih ti pričati i o drugim epizodama i o drugim stvarima, ali ne ću da te razveseljavam iznašajući jade prošlosti, jer bih te mogao naprotiv rastužiti. Tvoje me je pismo razveselilo. Čini mi se da već dugo vremena ne pišeš s toliko lakoće i takvim... apsolutnim pomanjkanjem pogrešaka. Draga, natjeraj mozak da radi te mi stoga piši opširnije o djeci, bez objektivnosti. Da, zbilja, meni se čini da je ovaj tvoj visokoučen i aforizam: »Izvjestavati (?) o životu djece znači uništavati njihov život!« — veličanstvena glupost, ali od onih! Kakva Himalaja! Nikakvih izvještaja (ja nisam

nikakav brigadir) već samo tvoje »subjektivne« utiske. Draga, ja sam tako sam da su tvoja pisma kao kruh gladnome (kakva pedanterija!) Zašto mi tako mjeriš obroke?

Draga Julka, nježno te grlim.

Antonio

CLXXXVIII

24. studenoga 1936.

Dragi Julik,

primjećujem, po tvom pismu, da bolje pišeš i to me veseli. Imaš već rukopis velikog dječaka. Zašto ti se je svidio film o *Djeci kapetana Granta*? Moraš mi pisati nešto opširnije i opisati mi tvoj život, na što misliš, kakve ti se knjige sviđaju i t. d.

Zadovoljan sam da ti se sat sviđa. No nemoj se mnogo bojati da ga i van kuće носиš. Ne može se izgubiti ako je dobro osiguran i ako se van kuće ne upuštaš u žestoke bokser-ske vježbe i slične stvari. Kakve ti se igre najviše sviđaju?

Dragi Julik, grlim te

nana

CLXXXIX

prosinca 1936.

Draga Julka,

tvoja me pisma uvijek jako mnogo uzbuđuju, ali (ovi prokleti ali...) me pomalo i zbunjuju i ostavljaju prazninu u mislima. Ti znaš da sam lud za konkretnošću, da se mnogo divim referatima (*doklad*), kad su dobro sastavljeni. a isto

tako i izvještajima pa i onima mnogo poštovanih otaca jezuita o Kini iz kojih se, i poslije nekoliko stoljeća, može nešto naučiti. Draga, strašno sam pedantan: piši što hoćeš, jer ti uvijek pišeš dobro, s velikom spontanošću i stavljajući u pisanje svu sebe.

Jako sam zadovoljan sa sinovima i s njihova dva posljednja pisma. Julik piše lakonski i epigrafski. Ni pridjeva, ni dopune: stil skoro telegrafski. Delio je mnogo drugačiji. A ti, draga, kako si? Ne mogu više da te dobro zamislim, premda uvijek mislim na prošlost. Pošalji mi nekoliko fotografija. To je mala stvar, ali pomaže. Za vrijeme mog zatočenja na Ustici, bio sam omilio mnogo jednom beduinu; i on je bio zatočen. Dolazio je da me posjeti, sjeo bi, popio kavu, pričao mi priče o pustinji a zatim bi satima i satima šutio i promatrao kako ja čitam ili pišem. Zaviđao mi je na fotografijama koje sam ja imao i govorio, kako je njegova žena toliko glupa, da nikada ne bi pomislila da mu pošalje sinovljevu fotografiju (nije ni znao da muslimani ne mogu slikati ljudsku priliku, a nije bio glup). Ne ćeš valjda i ti postati »beduinska žena«?

Draga, grlim te s velikom nježnošću.

Antonio

CXC

prosinca 1936.

Dragi Delio,

čekam da odgovoriš na pitanje o Puškimu, bez žurbe. Moraš se dobro potkovati i pokazati što znaš. Kako je s tvojom i Julikovom školom? Sada kad dobivate opaske svakog mjeseca, bit će lakše kontrolirati tok predavanja. Velika ti hvala, što si snažno zagrio mamu u moje ime. Mislim da bi to mo-

rao raditi svakog dana, svakog jutra. Uvijek mislim na vas; a svakog ću jutra misliti ovako: gle, sad moji sinovi i Julija misle na mene. Ti si stariji brat, ali to također moraš i Juliku reći. Tako ćete svakog dana imati »očeveh pet minuta«. Što ti misliš o tome?

Ljubim te.

CXCI

5. siječnja 1937.

Draga Julka,

ni moje pamćenje nije tako dobro (jer zaboravljam stvari, koje su se nedavno zbile, dok se često do u sitnica sjećam stvari, koje su se dogodile prije deset, petnaest godina), a ipak znam sigurno da mnogo puta ono što ti odgovaraš, ne odgovara onom što sam ja pisao. No to nije važno. Najvažnije je da ti pišeš ono što ti se javi u mašti . . . Spontano, to jest, bez napora, lako. Čitam mnogo puta tvoja pisma: prvi put ih čitam kao što se čitaju pisma naših najdražih, takoreći »dezi-nteransirano«, to jest jedino s interesom moje nježnosti prema tebi; zatim ih čitam »kritički« nastojeći da pogodim kako si se osjećala onog dana kad si ih pisala, i t. d. Promatram također i rukopis, veću ili manju sigurnost ruke i t. d. Ukratko, nastojim da iz tvojih pisama izvučem što više podataka i mogućih značenja. Misliš li da je ovo pedanterija? Ne vjerujem: možda nešto »uzničkog« ulazi u sve ovo, ali ne ulazi stara, tradicionalna pedanterija koju bih, danas, uostalom, mogao žestoko braniti protiv izvjesne površne ležernosti ili *bohème* što je mnogo jada izazvala, izaziva i još će izazvati. Danas mi se više sviđa »Kaplarski priručnik« nego *Neosjettljivi* od Vallesa. Možda bulaznim?

Uostalom, ti mi savršeno pišeš o djeci, a moja neprestana jadanja treba pripisati činjenici da nijedan dojam, pa čak niti onaj o tebi, Julki, koju osjećam kao dio samog sebe, ne može zamijeniti izravan dojam: našao bih u sinovima nešto novo ili različito da ih vidim zajedno sa mnom. Ali zar ti se ne čini da bi isti dječaci bili drugačiji? Upravo »objektivno«.

Draga, hoću da umjesto mene zagrliš mamu s velikom ljubavlju i neizmjernim čestitkama za njen rodendan. Vjerujem, da si ti uvijek znala da ja teško, jako teško iznosim osjećaje, što može razjasniti mnoge nezahvalne stvari. U talijanskoj su književnosti pisali: ako je Sardinija jedan otok, onda je svaki Sardinac jedan otok na otoku, i sjećam se vrlo komičnog članka jednog pisca u »Giornale d'Italia« od 1920., koji je na taj način htio razjasniti moje intelektualne i političke tendencije. Možda nešto malo istine ima u tome, toliko koliko je dovoljno da se zapazi taj naglasak (doduše naglasak nije mala stvar, no ne ću da se upuštam u analiziranje, kazat ću »gramatički naglasak« i ti ćeš se moći od srca zabavljati i diviti mojoj sitnoj skromnosti).

Draga, grlim te sa svom svojom nježnošću.

Antonio

CXCII

23. siječnja 1937.

Draga Julka,

ti znaš da nisam nikad imao običaj primati čestitke, a ni čestitati. Da kažem istinu, sve su to za me konvencionalne gluposti (ili su mi se činile), ali za dječake to sigurno nije bila konvencionalna stvar (a ni za te, draga). Samo što mi se učinilo da razumijem zašto ste vi mislili da mi morate »čestitati« 12. iako sam rođen 22. (Čini mi se da sam shvatio

porijeklo ove pogreške), a ja hoću da slavim onako kako se meni sviđa: u ovom slučaju *hoću jednu lijepu tvoju i dječju fotografiju*. Jednu fotografiju dobro izradenu, fotografiju, koju će izraditi fotograf, a ne neki diletantski pacer. Ne razumijem zašto mi češće ne šalješ vaše fotografije: radi troška? Ne vjerujem. Radi kojeg drugog razloga? Prošlo je više od deset godina što se ne vidimo, a zašto se ne bismo vidali češće na ovaj način? Za me je pitanje mnogo, mnogo drugačije i ti ga, vjerujem, shvaćaš. 1. morao bih proći kroz dugi niz policijskih formalnosti a to je za mene odlučujuće. Draga Julka, pošalji mi, zaista lijepe fotografije, svih vas u grupi i zasebice.

Draga, grlim te.

Antonio

CXCIII

23. siječnja 1937.

Dragi Julik,

crtaj kako god hoćeš, za smijeh i zabavu a ne »ozbiljno«, kao da radiš školski zadatak, koji ti se ne sviđa. Ali ja bih htio vidjeti crteže koje radiš za školu! Kako radiš te crteže? Radiš li ih ozbiljno ili ih radiš kao one za smijanje?

Čini mi se da ti u školi stvari idu dosta dobro. A kako je sa zdravljem? Trčiš li, igraš li se, ili samo šaraš po papiru figure, koje ne radiš ozbiljno? Zahvaljujem ti na čestitkama. Danas me jako boli glava i ne mogu opširno pisati.

Ljubim te.

nana

S kim učiš violinu?

CXCIV⁸³

Zašto mi taj sinčić Julik nikada ne piše? Ipak si bio obećao da ćeš mi svakog blagdana nešto napisati i da ćeš mi to zatim poslati u svoje vrijeme! Kako to da jedan dječak od deset godina ne održava danu riječ? Dragi Julik, hoću da od tebe doznam kako si i kako ti se sviđa novi život. Nježnjo te grlim.

CXCV

Dragi Julik,

tako ti si se, dakle oslobodio kolektiva i ideš u logor. Hoćeš li se vratiti u školu? Zašto uvijek pišeš u posljednji čas, u očekivanju automobila? Mnogo te grlim za tvoj rođendan i šaljem ti jedan mali sat, nadajući se da će te on sjećati na vrijeme i prema tome... da ne pišeš u posljednji čas.

Ljubim te.

CXCVI

Dragi Julik,

primio sam tvoje vijesti u maminim i bakinim pismima. Ali zašto ti ne napišeš par riječi? Ja sam jako zadovoljan kad primim neko tvoje pismo i tko zna kolike bi mi stvari mogao napisati o školi, o svojim drugovima, o svojim učiteljima, o stablima, koje vidiš, o igrama i t. d,

A zatim... ti si mi obećao da ćeš mi svakog praznika nešto napisati. Treba uvijek održati obećanja, pa makar to

⁸³ Ovo i slijedeća pisma otpremio je vjerojatno zajedno s ostalim pismima, te stoga niti nemaju datuma.

i predstavljalo neku žrtvu, a ja mislim da za tebe sigurno nije velika žrtva ako napišeš nešto. Bio si obećao da ćeš mi pisma slati kad mama bude dolazila u školu da te posjeti . . . Dragi, grlim te.

CXCVII

Bravo Julik! primio sam tvoju fotografiju i bio sam jako sretan što vidim tvoju malu osobu. Sigurno si mnogo narastao od one fotografije, koja mi je ranije poslana, narastao i izmijenio se. Sada si već pravi dječak. Zašto mi više ne pišeš? Očekujem da mi se opširnije javiš.

Grlim te.

CXCVIII

Dragi Julik,

napokon si mi napisao par redaka. Mnogo sreće za tvoj rođendan. Već si velik, veći od polovice vojnika. Je li ti se svidio sat? Hoćeš li mi pisati, kako se snalaziš u školi? Ja sam malo umoran, te sam stoga samo par riječi napisao bilo Deliu bilo tebi.

Grlim te.

CXCIX

Dragi Julik,

primio sam s velikim oduševljenjem tvoje nove crteže. Vidi se da si veseo, te prema tome vjerujem da si zdrav. No reci mi: znaš li crtati i tako da to ne bude samo šala? To jest,

da li znaš ozbiljno crtati praveći smiješne crteže? Nisi mi pisao, da li u školi učiš crtanje i da li voliš i »ozbiljno« crtati. Ja sam kao dječak mnogo crtao, no moji su crteži bili više rezultat strpljenja. Nitko me nije podučavao. Preslikavao sam figure i sličice iz novina, povećavajući ih. Osnovne boje sam nastojao reproducirati po mom, ne tako teškom sistemu, ali koji je zahtijevao veliku strpljivost. Još se sjećam slike na kojoj sam radio bar tri mjeseca: potpuno obučen seljačić pao je u bačvu punu grožđa, koje je bilo spremno za gnječenje; jedna seljanka, sva okrugla i debeljkasta gledala ga je i prestrašeno i veselo u isti mah. Sličica je spadala u seriju pustolovina u kojima je glavno lice bio strašan jarac (Barbabucco) koji bi, udarajući iznenada i na prijevaru, raspršio svoje neprijatelje ili dječake što su mu dojađivali. Kraj je bio uvijek veseo, kao na mojoj sličici. Kako sam se samo zabavljao povećavajući taj mali crtež: mjerenje s dvostrukim decimetrom i sa šestarom, probe, ponovne probe s olovkom i t. d. Braća i sestre su gledali i smijali se, ali su više voljela trčati i igraliti a mene su prepuštali mojim vježbama. Dragi Julik, ljubim te.

CC

Dragi Julik,

vidio si more po prvi put. Napiši mi neki tvoj utisak. Jesi li za vrijeme kupanja popio mnogo slane vode? Jesi li naučio plivati? Jesi li ulovio koju živu ribicu ili raka? Ja sam vidio dječake, koji su ribice u moru lovili s probušenom ciglom (zrakom); bijahu napunili jedno malo vjedro.

Grlim te.

CCI

Dragi Julik,

tvoji su mi se crteži jako sviđjeli, zato što su tvoji. Vrlo su originalni; vjerujem da priroda nije nikada stvorila tako čudne stvari. Četvrti crtež je slika neke neobične životinje, ne može nikako biti balegar, jer je suviše velik, i samo s četiri duge noge u pokretu, kao što su noge kod četveronožaca, ali nije ni konj, jer mu se ne vide uši (a ni životinja, koju si prvu nacrtao, nema ušiju a niti ih imaju ljudi). Možda je to pripitomljen i . . . proziran lav; proziran jer se vide obadvije noge jahača. Sviđa mi se također i to da tvoji ljudi mogu hodati na vršcima prstiju po najtežim mjestima, po vrhu neke grane i po glavama životinja (možda je životinja radi toga izgubila uši) . . . Dragi Julik, da li ti je žao što se ja zabavljam nad tvojim crtežima? Oni mi se zaista sviđaju takvi kakvi su. No ti mi moraš poslati crteže, koje radiš za školu, a ne ove, što ih začas nacrtáš. Ljubim te.

papa

Kako je sa školom? Da li ti polazi za rukom da dobro učiš, a da se ne umaraš i ne nerviraš? Da li ti se dopada učenje?

CCII

Dragi Julik,

primio sam fotografiju i pisamce; te dvije stvari se ne slažu. U pismu se tužiš, skoro cmizdriš kao djetence od pet godina, iako si velik i snažan dječak i morao bi ići ususret događajima hrabro i sasvim miran. Ti si mi sam jedamput pisao, da škola, koju pohadaš ima tu svrhu da se ne izgubi

školska godina: zar se to tebi čini malo? A zatim treba vidjeti, nisi li zaslužio ukore, koje ti čine. U svakom slučaju, ako treba nešto uraditi, onda to treba uraditi bez jadikovanja, i ne treba kmečati kao štene što još sisa, tako da iz toga izvučemo svu moguću korist. Meni se ne sviđa da se jada takav dječak kao što si ti, dok na fotografiji izgledaš odlučan, potpuno miran u odluci da postigneš svoj cilj. Tako mi se mnogo sviđaš i ja ti čestitam. Grlim te.

Tanja me tjera da pišem, iako mi nije dobro i radi toga pišem slabo. Daj mi jedinicu iz svega.

CCIII

Dragi Julijane.

pročitao si polovicu Wellsove novele i već bi htio prosuditi čitavo djelo tog pisca, koji je napisao na desetine romana, zbirki novela, historijskih eseja i t. d. Čini mi se da je to »malo pretjerano«. A koju si novelu još pročitao? Najljepšu ili najgoru ili onu što predstavlja prosjek piščevih mogućnosti? Najveći pisac stare Grčke bio je Homer, a latinski pisac Horac napisao je da i Homer ponekad »dremucka«. Jasno, Wells upoređen s Homerom drijemucka bar tristošezdeset dana na godinu, ali moguće da je ostalih pet ili šest dana (kad je godina prestupna) sasvim buđan i da je napisao nešto ugodno i što može izdržati kritiku. Ni ti često nisi jako sređen. Tvoje pismo je napisano u žurbi, s mnogim riječima napola dovršenim. Ipak, ja vjerujem da ti možeš pisati mnogo bolje, s više reda, s više pažnje. Stoga te ne ću suditi po ovom pismu i ne ću reći: »Gledaj, gledaj kakav je magarčić moj sin!« Dragi Julik, ne obaziri se na ovo što ja kažem već piši, tako ćeš ojačati svoje prosuđivanje. Žao mi je što s tobom ne mogu usmeno raspravljati. Nemoj misliti da sam ja jako

pedantan. Volio bih se smijati i šaliti se s tobom i Delijom i govoriti o mnogim stvarima, koje su i mene jako zanimala kad sam bio dječak. Nježno te grlim.

CCIV

Dragi Julik,

ovaj put nisam uopće primio tvojih pisama. Žao mi je. Istina, ja nisam odgovorio na tvoje posljednje pismo, ali jako sam se slabo osjećao. Meni bi bilo drago kad bi mi mnogo pisao, dapače bio si obećao, (čini mi se) da ćeš svakog praznika nešto napisati i da ćeš onda ono što napišeš poslati zajedno s Delijevim ili Genijinim pismom. Vidi se da si malo nesređen i da zaboravljaš na ono što je za te predstavljalo obavezu. Možeš mi pisati o svemu, a ja ću ti ozbiljno odgovoriti. Sad si već povelik dječak i moraš osjećati stanovit osjećaj odgovornosti. Što ti misliš o tome? Piši mi što radiš u školi, da li lako učiš ono što te zanima. Ali ako te jedna stvar ne zanima, a ipak je moraš naučiti, što onda radiš? I kakve igre najviše voliš? Dragi Julik, svaki me čas tvoga života zanima. Grlim te.

CCV

Dragi Julijane,

ti hoćeš da ti pišem o ozbiljnim stvarima. Vrlo dobro. Ali što su to »ozbiljne stvari« koje bi htio pročistiti u mojim pismima? Ti si dječak, a za dječaka su i dječake stvari jako ozbiljne, jer su u vezi s njegovim godinama, njegovim iskustvima, sa sposobnostima, koje je stekao doživljavajući ih i razmišljajući o njima. Uostalom, obećavaš da ćeš mi svakih

pet dana nešto napisati. Bit ću jako zadovoljan ako to učiniš. dokazujući mi tako da imaš snažnu volju. Ja ću ti uvijek odgovoriti (ako ću moći) i vrlo ozbiljno. Dragi, ja te poznajem samo po tvojim pismima i po vijestima, koje mi o tebi šalju veliki: znam da si dobar dječak, ali zašto mi nisi ništa pisao o tvom putovanju na more? Misliš li da to nije bila ozbiljna stvar? Sve ono što se odnosi na te, za me je jako ozbiljno i mnogo me zanima; i tvoje igre. Grlim te.

CCVI

Dragi Julik,

kako stoje stvari s tvojim mozgom? Dopalo mi se mnogo tvoje pismo. Tvoj način pisanja je sada sigurniji; to dokazuje da se pretvaraš u odraslu osobu. Pitaš me što me najviše zanima. Moram ti odgovoriti da ne postoji nešto »što me više zanima«, što jest mnoge me stvari istodobno mnogo zanimaju. Na primjer, od onog što se na tebe odnosi, zanima me da ti dobro učiš i da imaš koristi od učenja, ali tako isto da budeš snažan i čvrst i moralno pun hrabrosti i odlučnosti: stoga mi je stalo do toga da se odmaraš, da jedeš s apetitom i t. d. Sve je usko povezano i isprepleteno, a ako jedan element potpunoma nedostaje ili je manjkav, sve se raspada. Zato mi je žao što si napisao da ne možeš odgovoriti na pitanje, da li odlučno ideš prema svom cilju, što u ovom slučaju znači dobro učiti, biti jak i t. d. Zašto ne možeš odgovoriti, ako od tebe zavisi da se discipliniraš, da se odupreš negativnim porivima i t. d.? Pišem ti ozbiljno, jer vidim da nisi više dječaćić i jer si mi ti jedamput pisao da bi želio da se s tobom ozbiljno postupa. Meni se čini da u tvom mozgu ima mnogo latentne snage. Sama tvoja izreka da ne možeš odgovoriti na pitanje, znači da razmišljaš i da si odgovoran

za ono što činiš i pišeš. Napokon, i na fotografiji što sam je primio vidi se da u tebi ima mnogo energije. Živio Julik! Mnogo te volim. -

CCVII

Dragi Julik,

kako ti je u novoj školi? Što ti se više sviđa, živjeti pored mora ili živjeti pored šume, između velikih stabala? Ako mi želiš ugoditi, moraš mi opisati jedan tvoj dan, od onog časa kada se ustaneš iz kreveta sve dok navečer ne zaspeš. Tako ću moći bolje zamisliti tvoj život, moći ću te gotovo vidjeti u svim tvojim pokretima. Opiši mi također i sredinu, svoje drugove, učitelje, životinje, sve. Piši svaki put pomalo, tako da se ne umoriš, a zatim piši kao da me želiš nasmijati, tako da se i ti razveseliš. Dragi, grlim te.

CCVIII

- Dragi Delio,

ovaj put mi ne govoriš o slonovima kao o eventualnim nosiocima civilizacije. Ima slonova od sapuna i u tom smislu mogu nositi civilizaciju (ili jedan njen izgled) u kupaoni; jadni slonovi! Istina, ti mi govoriš i o mnogim drugim stvarima i ja bih morao s tobom otpočeti čitav niz polemika. Ali ne mogu, jer me boli glava, a često se ne mogu koncentrirati ni za neznatne stvari. Vjerujem da mama, Genija i svi drugi u kući moraju stalno s tobom raspravljati o svim pitanjima znanja i mogućnosti. Odlično! Ali koje te stvari najviše zanimaju? Jedamput si mi pisao da te zanima povijest, no kasnije nisi bio kadar da nastaviš s tim pitanjem i skrenuo si na slonove.

Čini mi se da se sada zanimaš majmunima kao pradjedovima čovjeka. No, meni se čini da se i po toj točki može kazati da ti se više sviđa fantaziranje nego povijest i da bi bilo korisnije studirati stvarnu povijest, povijest što se može napisati na osnovu sasvim preciznih i konkretnih dokumenata. Fantaziranje o znanstvenim pretpostavkama bilo je svojstveno ljudima prije pedeset godina, ljudima, koji su živjeli u vrlo teškim uvjetima ideološke borbe. Danas su mnoga pitanja otpala, jer je život smlavio protivnike, a stvorio je graditelja. Na žalost, teško se je osloboditi mrtvih stvari. Nego, udri nogom o sve to i studiraj samo konkretne stvari.

Grlim te.

nana

CCIX

Dragi Delio,

kad dobiješ ovo pismo. ja se nadam da ćeš se ti već sasvim dobro osjećati i da ćeš biti teži barem za . . . pet kila. Želim ti svaku sreću i preporučam ti da mnogo jedeš. Očekujem tvoje pismo s dobrim vijestima o tebi, o mami Julki, o babi i o majčici.

Grlim te.

nana

CCX

Dragi Delio,

ne znam da li slon može (ili je mogao) evoluirati toliko da na zemlji postane slobodno biće, kao čovjek, da zavlada snagama prirode i da se njima služi za svoje vlastite svrhe, govoreći

apstraktno. Konkretno, slon nije imao razvoj kao i čovjek i sigurno ga više ne će niti imati, jer se čovjek služi slonom, dočim se slon ne može poslužiti čovjekom ni da ga pojede. To što misliš o mogućnosti da slon svoje noge prilagodi za praktičan rad, ne odgovara stvarnosti: ustvari slon ima kao »tehnički« element surlu i sa »slonovskog« gledišta on se divno s njom služi, za čupanje drveća i da se brani u stanovitim prilikama i t. d.

Ti si mi bio pisao da ti se sviđa povijest i tako smo stigli do slonove surle. Vjerujem da za učenje povijesti ne treba suviše fantazirati o onom što bi se bilo dogodilo »da« ... (da se je slon uspravio na stražnje noge te potakao svoj mozak na jače djelovanje, da ... da ...; da se je slon rodio na kotačićima? Bio bi postao prirodni tramvaj! A da je dobio krila? Zamisli invaziju slonova sličnu invaziji skakavaca!) Danas je jako teško studirati povijest koja se je stvarno dogodila, jer se o njenom velikom dijelu izgubio svaki dokument! Kako se može gubiti vrijeme, da se ustanovi jedna pretpostavka, koja nema osnova? Napokon u tvojoj pretpostavci ima previše antropomorfizma. Zašto se je slon morao razviti kao čovjek? Tko zna da li neki mudri, stari slon ili neki mladi mušičavi slončić, sa svoje točke gledišta, ne postavlja pretpostavke, zašto čovjek nije postao surlaš? Očekujem jedno tvoje opširno pismo o ovom pitanju. Ovdje ove godine nije jako hladno, a osim toga ja ove godine ne trpim toliko od hladnoće kao prošlih godina. Cvijeće stalno cvjeta. Tu kod mene nema nikakvih ptičica, ali u dvorištu stalno vidam dva para kosova i mačke što se šuljaju da ih ulove. Ali izgleda da to kosove ne zabrinjava, jer su stalno veseli i elegantni u svojim pokretima.

Grlim te.

nana

CCXI

Dragi Delio,

napisao si mi četiri retka, koji kao da su izvadeni iz gramatike za strance: »Papiga se osjeća dobro!« (izrazi joj moje najveće veselje i moje čestitke!) A što misliš o Pickwiku? A kako izgledaju tvoji ispiti? Da li osjećaš malo treme ili si siguran u sebe? Od nekog vremena mi pišeš jako malo i o dosta nezanimljivim stvarima. Zašto? Piši opširnije.

Ljubim te,

nana

CCXII

Dragi Delio,

vidim da se sada zanimaš mnogo za majmune. Fotografija, koju si mi poslao ispala je dobro: sigurno se radi o majmunu misliocu. Bit će da misli na rogače, koje bi izjeo ili na druge stvari, kojima će ga nahraniti uprava Zoološkog vrta. A papiga? Govorio sam o salati, ali to se je odnosilo na vrapce. Što jede tvoja ptičica? Nježno bilje poput salate ili suho voće i povrće poput boba, oraha, čička, bajama? Kad sam bio dječak imali smo malu papigu porijeklom iz Abesinije: čitav dan je griskala bob i čičak (orahe i bajame smo jeli mi) i bila je strašno antipatična jer nije znala raditi ništa drugo, a nije bila ni lijepa. Njena glava je bila velika kao sav ostali dio tijela, a bila je siva, sivo-žuta. Nadam se da je tvoja ptica mnogo ljepša i simpatičnija.

Piši mi nešto o svojim čitanjima. Čestitam ti na učenju i na znački, koju si dobio.

Nježno te grlim.

Tvoj nana

Dragi Delio,

doznao sam od mame Julije da te je moje posljednje pismo (a možda i druga?) oneraspoložilo. Zašto mi o tom ništa nisi pisao? Kad ti se u mojim pismima nešto ne sviđa, dobro je da mi to napišeš i da mi razjasniš svoje razloge. Ti si mi puno drag i ja te ne bih htio povrijediti. Toliko sam daleko i ne mogu te pogladiti i pomoći kao što bih htio, da rješavaš pitanja, koja se rađaju u tvom mozgu. Moraš mi ponoviti pitanje, koje si mi jedamput postavio o Čehovu na koje nisam odgovorio; ja ga se više uopće ne sjećam. Ako si ti zastupao mišljenje da je Čehov socijalan pisac, imao si pravo, ali se tim pravom ne smiješ uznositi, jer je već Aristotel rekao, da su svi ljudi socijalne životinje. Mislim da si ti htio kazati nešto više, to jest da je Čehov izražavao jedno određeno socijalno stanje, izražavao izvjesne vidove života svog vremena, a to je izražavao tako, da su ga morali smatrati kao »progresivnog« pisca. To ja mislim. Čehov je na svoj način, u određenim formama svoje kulture, pridonio da se likvidiraju srednje klase, intelektualci i sitna buržoazija kao nosioci ruske historije i njene budućnosti. Oni su vjerovali, u stvarnom životu, da su protagonisti tko zna kakvih sve čudnovatih otkrića, a Čehov im je pokazao da su bili bijednici, naduti mjehuri smrdljivog plina, izvor komike i smiješnosti. Što si ti mislio? Napiši. Razumije se da se o Čehovu ne može kazati mnogo u par riječi.

Ti primjećuješ da je pionirski list prije posvećivao mnogo prostora Tolstoju, a malo ili skoro ništa Gorkome. Sada, kad je Gorki mrtav i kad se osjeća bol za njegovim gubitkom, to bi se moglo činiti nepravedno. Ali, treba kritički rasuđivati u svakom času i tada se ne smije zaboraviti, da je Tolstoj bio »svjetski« pisac, jedan od rijetkih pisaca uopće koji je dosti-

gao najveće savršenstvo u umjetnosti i pobudio i pobuđuje svuda rijeke uzbuđenja, pa i preko sasvim loših prijevoda, u ženama, i u ljudima, koji su podivljali od posla i koji imaju primitivnu kulturu. Tolstoj je zaista bio nosilac civilizacije i ljepote i u suvremenom čovječanstvu nije se još nitko s njim izjednačio. Da bi se za nj pronašlo društvo treba misliti na Homera, Eshila, Dantea, Shakespeara, Goethea. Cervantesa i još nekoliko njih.

Zadovoljan sam s tvojim pismom, a još zadovoljniji što se ti sada bolje osjećaš, što se penješ po zidovima da bi vidio zamračenje sunca, što ćeš se kupati i šetati po šumi i što ćeš naučiti talijanski. I jačanje predstavlja neki rad.

Dragi, snažno te grlim.

nana

CCXIV

Dragi Delio,

zašto mi više ne govoriš o tvojoj papigici? Je li još živa? Možda o tome više ne govoriš zato što sam jednom prilikom primijetio da si o tom stalno govorio? Veselo Delio! Tatjanaška hoće da ti pišem kako sam ja u tvojoj dobi imao jednog malog psa i kako sam bio poludio od zadovoljstva što ga imam. Vidiš! Pas, zaista, (pa ako je i sasvim malen) daje mnogo više zadovoljstva nego papiga (možda ti misliš obratno), jer se igra i sprijateljuje... s gospodarom. Čini se da je moj pas bio pas-beba; da bi mi pokazao svoje najveće oduševljenje, on bi polegao na leđa i pomokrio se po sebi. Koliko sapunjanja? Bio je tako malen da dugo vremena nije mogao uzaći uz stepenice. Imao je crnu i dugu dlaku i izgledao kao kudrov u minijaturi. Ja sam ga šišao kao malog lavića, ali, ustvari, nije bio lijep, naprotiv, bio je prije ružan,

dosta ružan, sada kad na to mislim. A kako me je zabavljao i kako sam ga volio! Moja najdraža igra bila je ova: kad smo išli na šetnju u polje, stavljao sam ga na ispučenu stijenu i udaljivao se, a on je gledao i lajao, ali se nije usudio skočiti. Ja sam se udaljavao u cikcak liniji, zatim sam se sakrivao u neku jamu ili jarak. Pas je najprije vrištao, a zatim je uspijevao sići i trčao da me potraži: to me je zabavljalo, jer je siromah — tada je, uostalom, bio još jako mlad — lajući zavirivao iza svakog kamena, nadvirivao se nad malim jarcima (ali velikim za nj) i sasvim poludio. Kakvog li veselja kad sam konačno pustio da me pronađe? I koje obilje što se tiče mokrenja! Dragi, da li ćeš mi pisati o papigici?

Grlim te.

nana

CCXV

Dragi Delio,

primio sam papigičino pero i cvjetice, koji su mi se svijdjeli. Ali ne mogu zamisliti kako izgleda ta ptičica i zašto čupa tako velika pera. Možda je umjetna toplina naškodila njenoj koži; možda nije ništa ozbiljno, te će joj s dobrom sezonom proći svaki svrbež. Možda joj treba dati svježju hranu, koja bi zamijenila hranu, koju njeni srodnici jedu u zemlji njena podrijetla. Čitao sam da ptice, koje svijet drži po kućama, hraneći ih neprikladnom hranom, trpe od avitaminoze, gube perje i dobivaju neku vrst šuge (koja nije priljepčiva). Ja sam vidio kako je jedan vrabac, koji se našao u takvom stanju, jer je stalno jeo sredinu od slabog kruha, ozdravio s malim dodatkom zelene salate.

Ne sjećam se više u kojem sam ti smislu govorio o »fantaziji«. Možda sam spomenuo sklonost fantaziranja u prazno, o gradnji nebodera na glavi jedne igle i t. d.

Dragi, grlim te snažno.

nana

CCXVI

Dragi Delio,

ovaj put nisam primio nijednu tvoju vijest. Na Julijanovoj fotografiji razabrao sam ugao tvoje sobe, s papiginom krletkom. Šteta što nije moguće razabrati ptičicu. Nadam se, da će sasvim ozdraviti sa svježom salatom (koju treba na sitno isjeckati) i sa kašom od prosa i da će joj ponovo narasti dugo i svijetlo perje.

Ljubim te.

nana

CCXVII

Dragi Delio,

Wellsa ja nisam mnogo čitao, jer mi se njegove knjige ne sviđaju mnogo. Ako ga ni ti ne budeš čitao, vjerujem da to ne će biti veliki gubitak za tvoje intelektualno i moralno formiranje, a nije mi se ni njegova knjiga o općoj povijesti mnogo sviđjala, premda nastoji (i u tome on predstavlja izvjesnu novost, barem što se tiče povijesne književnosti zapadne Evrope) da proširi tradicionalni historijski horizont, dajući važnost ne samo Grcima, Egipćanima, Rimljanima i t. d. već i Mongolima, Kinezima, Indijcima i t. d. Kao

pisac fantazija čini mi se da je suviše mehaničan i žilav, kao povjesničaru fali mu intelektualna sredenost, red i metoda.

Izvijesti me. da li ti se sviđa način na koji ti pišem i da li sve razumiješ.

Nisam ti odgovorio na pretprošlo pismo. Svidjela mi se tvoja ideja svijeta nastanjenog slonovima, koji su se uspravili na zadnje noge i imaju jako razvijen mozak. Jasno, tko zna kakve bi ogromne nebudere morali sagraditi, da bi mogli u velikim količinama živjeti na zemljinoj površini. Ali čemu bi služio mozak bez ruku? Nojevi imaju visoku i slobodnu glavu, stoje na dvije noge, ali se njihov mozak nije radi toga mnogo razvio. Što se tiče čovjeka, vidi se da su se za vrijeme njegova razvoja, koncentrirali mnogi pogodni uvjeti, koji su mu omogućili u tom smislu da ga pomognu da postane ono što je bio još prije nego što se je u njemu razvila volja, koja je težila prema jednom cilju i dovoljna inteligencija da bi stvorio potrebna sredstva za postizanje samog cilja. Kvantitet, kako se čini, postaje kvalitet za čovjeka a ne za ostala živa bića.

Piši opširno. Grlim te.

nana

CCXVIII

Dragi Delio,

osjećam se malo umoran i ne mogu ti mnogo pisati. Ti mi piši uvijek i o svemu što te u školi zanima. Mislim da ti se povijest sviđa i mora ti se sviđati više od svake druge stvari, kao što se je sviđala i meni kad sam imao tvoje godine, jer se odnosi na žive ljude, na sve ono što je u vezi s njima, na

što je moguće više ljudi, na sve ljude svijeta ukoliko se između sebe udruže u društva i rade i bore se i usavršavaju sami sebe. Nije li tako?

Grlim te.

Antonio

ANTONIO GRAMSCI

Lik Antonija Gramscija zauzima u najnovijoj talijanskoj povijesti određeno mjesto kao najvažniji izraz progresivnih stremjenja naprednih slojeva talijanskoga naroda. Ako Gramsci i nije mogao praktično voditi talijansko društvo prema revolucionarnoj prekretnici, prema kojoj je ono krenulo, njegova je ličnost ipak zacrtala neobično značajan trag u formiranju borbene revolucionarne svijesti, dovela je ta revolucionarna previranja do svijesnog izraza i utrla im put, kojim moraju poći, da bi došli do afirmacije novoga socijalističkog humanizma. Događaji su se odvijali neovisno o volji Gramscija; rukovodioci talijanskoga radničkog pokreta napustili su put, što im ga je Gramsci pokazao i nisu dopustili da njegove teoretske postavke i njegova analiza prakse postanu osnovna svijest i snaga masa. Sve to ne oduzima liku osnivača talijanske Komunističke partije golemo značenje, što mu ga danas priznaju i prijatelji i neprijatelji napretka. Držimo, da bi u Italiji svaka grupacija snaga, koja bi htjela da se stavi na čelo revolucionarnoga pokreta, morala poći od postavki Antonija Gramscija, ako ni zbog čega drugoga, a ono zato, da bi povezala — u kontinuitet doktrine i akcije — evoluciju nit revolucionarnoga preobražaja talijanskoga društvenog poretka.

Uostalom, kad bismo morali (što je apsurdno) ostaviti po strani strogo politički lik, morali bismo ipak isto tako istaknuti važnost A. Gramscija kao kulturnoga radnika. Ta se pretpostavka, međutim, pokazala nemogućom — zbog same biti Gramscijeve misli. Ako je ikad postojao očit dokaz nerazdvojiva jedinstva između političke misli, političke akcije i neke kulturne pojave, taj dokaz pruža upravo njegov lik.

Antonio Gramsci rodio se god. 1891. u nekom mjestancu Sardinije. Na Sardiniji je završio i gimnaziju. Bijedan život, proveden od najnečasnijega djetinjstva u brojnoj obitelji, koja se uzdržavala oskudnom plaćom oca poreznika, pružio je mladom studentu prvi dodir sa društvenom stvarnošću i pripomogao da se sve odlučnije posvećuje borbi za napredak. Tjelesne mane i slabo zdravlje pretvorili su njegov život u teško iskušenje, no ipak nisu mogli da u njemu unište životnu volju i energiju misli i akcije, koju je sačuvao do posljednjega daha.

Politički i kulturno Gramsci je potpuno sazeo u univerzitetkim i radničkim krugovima Torina, kamo je otišao da dovrši studije, u pratnji vjerne družice bijede, a često i gladi. Bile su to godine neposredno pred Prvi svjetski rat; dobar dio talijanskih kulturnih radnika kao da nije opažao opasnost ratnoga sukoba i kao da se uspavljavao u najnepripravnijem optimizmu.

Radnički je pokret bio postigao značajne uspjehe u borbi za demokratska prava, ali kulturni radnici, koji su u prethodnom periodu više ili manje duboko osjetili idealnu i aktivnu vezu s interesima socijalizma i koji su se sa socijalističkim pokretom u velikoj većini povezali, kao da su se od njega odcijepili podliježući teškoj krizi savjesti i ideja.

Talijanski teoretičari socijalizma nasukali su marksističku dijalektiku na pijesak pozitivizma, a kad se srušila pozitivistička filozofska kula, našli su se velikim dijelom otrgnuti od socijalizma i u vlasti novoga talijanskog hegelijanizma, čisto intelektualnog i odvojenog od praktičnih problema i od revolucionarne prakse radnih masa.

Hegelijansku dijalektiku, koju su talijanski socijalisti napustili u periodu pozitivističke prevlasti, sad su ponovo preuzele nove intelektualne struje, koje su joj dale idealističko tumačenje.

Pa ako je i došlo do širenja vidika i do toliko željenog oslobođenja od filozofske površnosti, počelo se osjećati sve izrazitije odvajanje od stvarnosti, koje je talijansku, čisto intelektualnu, misao dovelo do skretanja. U morbidnom okviru toga skretanja našli su se fenomenima naoko najdisparatniji, od anarhičnog individualizma do dannunzijevskog estetizma, elementi, koji su već teško nagrizli talijansku kulturu i misao; uz njih bismo mogli povezati dobar dio pokušaja teoretskog opravdavanja fašizma i najgorčenijega nacionalizma.

Duboka kriza, koja je potresala talijanskom kulturom, nužno se odražavala unutar zidova torinskoga sveučilišta, gdje je Antonio Gramsci završavao studije. Zasluga je ozbiljnosti i tradicije Sveučilišta i njegovih nastavnika, što je i pored te krize ono uspjelo da odigra značajnu pedagošku ulogu svojom dubokom istraživačkom i spekulativnom, filozofskom i kulturnom čestitošću.

Oštromni duh Gramscija upijao je u torinskoj školi strogu ljubav prema ozbiljnom studiju i nepresušnu mržnju protiv svake nemarnosti i površnosti, te je u isto vrijeme sticao sve jasniju i pouzdaniju svijest o krizi, koja je mučila talijansku kulturu.

Život A. Gramscija nije se ipak ograničio na sveučilišne aule. On je bio u neposrednom i čestom kontaktu s radničkim masama velikog industrijskoga grada i s njihovim revolucionarnim pokretom. Njegovo teško lično iskustvo i njegov buntovni duh pomoglo mu, jamačno, da taj pokret dublje shvati. I vjerujem, da je upravo taj kontakt sa proleterskom revolucionarnošću ubrzao, u njegovoj dijalektičkoj koncepciji, proces osvjetljivanja i razlučivanja materijalističkih elemenata od hegelijanskih idealističkih elemenata, kojih se naglo oslobodio, da bi došao do marksističke koncepcije o stvarnosti kao postajanju i o postajanju kao stvarnosti, kako je to definirao u jednoj svojoj bilješki o »historicismu« Benedetta Crocea:

»Ako je, u neprestanom toku događaja, nužno utvrditi pojmove, bez kojih se stvarnost ne bi mogla razumjeti, potrebno je, štoviše, nužno je utvrditi i imati na umu, da se stvarnost u pokretu i pojam o stvarnosti, ako logički i mogu biti različiti, historijski moraju razumjeti kao nerazdvojivo jedinstvo. Inače se događa ono, što se događa Croceu, da historija postaje formalna historija, historija pojmova, i u posljednjoj analizi, historija intelektualaca, štaviše, autobiografska historija Cro-

ceove misli, historija kočijaških muha. Groce pada u nov, čudan oblik »idealističkog« sociologizma, koji nije manje smiješan i jalov od pozitivističkoga sociologizma«. — (*Historijski materijalizam i filozofija Benedetto Crocea* — Einaudi, 1948., str. 216.)

U Gramsciju sazrijeva dijalektička materijalistička koncepcija, i on u radničkoj klasi vidi onu čvrstu i organiziranu snagu, koja će obnoviti društvo; tome je odgovarala praktična djelatnost i pristupanje mladoga studenta Socijalističkoj stranci. Radničkoj organizaciji posvetio je svu svoju energiju, a stvari proletarijata žrtvovao život, koji su prerano presjekom Mussolinijeve tamnice, u koje ga je bacio fašistički Specijalni sud, da »njegov mozak ne bi funkcionirao dvadeset godina«.

Godine tamnovanja istrgle su Gramscija iz praktičnoga revolucionarnog života, uklonile ga s vodstva talijanskoga radničkog pokreta i spriječile potpuniji razvoj njegova uma; njegov su rad omele tamničke rešetke.

Plod tih mučeničkih godina jesu 32 dragocjene sveske bilježaka, napomena i oglada, koje obuhvaćaju gotovo tri tisuće stranica zbijena i sitna rukopisa (oko četiri tisuće tipkanih stranica), ako ovamo ubrojimo i njegova pisma, taj dragocjeni dokaz njegova humanizma.

Gramscijeva djela iz vremena pred njegovo hapšenje, među kojima je najvažnija rasprava o *Južnom pitanju* (*Questione meridionale*), još nisu sakupljena iz časopisa i novina, u kojima su bila objavljena.

Sveske pisane u zatvoru pružaju građu neobično dragocjenu i bogatu oštroumnim i živim zapažanjima i idejama, sretnim intuicijama, originalnim smjernicama i koncepcijama, koje dokazuju njegov snažan duh, koji se strastveno posvetio rješavanju problema talijanskoga društva i formiranju nove, jedinstvene političko-moralne svijesti talijanskoga naroda, u čijoj je radničkoj klasi Gramsci gledao vodeću revolucionarnu snagu. Gramsci je držao, da je potrebno zatrpiti vjekovni jaz između narodnih interesa i talijanske kulture, izgraditi jedinstvo teorije i prakse, razviti snagu masa, koje će biti svijesne puta, kojim treba da idu, kako bi postigle revolucionarne ciljeve u svojoj borbi za napredak.

Gramsci je potpuno shvaćao potrebu »kontakta između intelektualaca i neobrazovanih slojeva, ne zato da bi se znanstvena aktivnost ograničila, i da bi se jedinstvo održalo na niskoj razini masa, nego upravo zato, da se stvori intelektualno-moralni blok, koji će politički omogućiti intelektualni napredak masa, a ne samo napredak neznatnih skupina«. I ta ga je potreba nagnala da potraži razloge pomanjkanja dubljeg kontakta između intelektualaca i talijanskoga naroda, pa je napisao cijeli niz studija, koje su, zbog prilika u kojima se nalazio, najvećim dijelom samo nabačene.

Gramscija je na taj strastveni istraživački rad gonila potreba da objasni razloge poraza, što ih je pretrpio radnički pokret, i da razjasni elemente, koji su potrebni da se iznese pobjeda ne samo nad fašističkom diktaturom, nego i nad reakcionarnim snagama uopće. Iako moramo fašizam okriviti za zločin što mu je zatvorom skratio život i što ga je spriječio da dovede do kraja svoja istraživanja, ipak u idealnoj

borbi, što ju je Gramsci, usprkos patnji i fizičkoj slabosti, vodio do posljednjega daha, nalazimo elemenat njegove veličine i njegove herojske svijesti borca i vode talijanskoga proletarijata i talijanskoga naroda.

On je kao glavni problem osjećao problem nepopularnosti talijanske kulture u svim njezinim oblicima, jer je vidio, kako iz nje proizlazi pomanjkanje jedinstvene političko-moralne svijesti, prijeko potrebne radničkoj klasi da bi pobijedila, da bi uz nju revolucionarno pristali široki narodni slojevi, da bi se u borbu uključile seljačke mase.

Gramsci je isticao, kako talijanska književnost nije narodna, kako čak nema »narodne književnosti u užem smislu (romani u nastavcima, pustolovni, ozbiljni, kriminalni i t. d.)«, kako je, međutim. »ovaj tip romana popularan jedino, ako je preveden sa stranih jezika«.

Uostalom, zbog pomanjkanja književnosti i kulture, koje bi imale narodnu funkciju, mogla se zapaziti nedovoljna politička svijest, pa čak i apolitičnost talijanskog naroda, »koja se izražava buntovničkim, pre-vratničkim i primitivnim protudržavnim frazama«.

U tom je pravcu A. Gramsci, već kao učenik Mattea Bartolija, čuvenoga glotologa u Torinu, izgrađivao svoj interes za pitanja jezika i za pisanje normativne gramatike, koja bi bila »svakako kulturno-nacionalni politički čin« — svojim djelovanjem u procesu ujedinjavanja kulture cijeloga naroda; ona bi težila za tim, da »obuhvati čitav nacionalni teritorij i čitav »lingvistički volumen«, kako bi stvorila jedinstvo nacionalnog jezika, koje, uostalom, stavlja u viši plan individualnost izražavanja, stvarajući jači i homogeniji kostur lingvističkom nacionalnom organizmu, kojemu je svaka individua odraz i tumač«.

Iz djela Antonija Gramscija, koja se postepeno objavljuju prema njegovim sveskama iz tamnice, izvire golemo bogatstvo strogog i ozbiljnog izgrađivanja, izbija snažan i mnogostran duh, stavljen u službu narodne budućnosti. Nema studije ni rasprave, kojoj ne bi bio konačni cilj da se bolje upozna sadašnje društvo, kao i odlučujući uzroci takva društva i putovi njegova revolucionarnog preobražaja.

Tako mu je proučavanje Rinascimento i Risorgimento služilo za to, da bolje razumije današnji položaj talijanskoga naroda, prateći njegovu povijest i nalazeći joj izvore. I u djelu *Bilješke o Machiavelliju, o politici i o modernoj državi* Gramsci se, tumačeći s dubokom i profinjnom oštroumnošću Machiavellija i njegov problem, uvijek pažljivo i zaneseno poziva na talijanski historijski proces, ne samo prošli, nego baš na sadašnji, što ga osjeća sa strašću revolucionara, koji već jasno vidi cilj i bori se svakim raspoloživim oružjem, da bi pospješio njegovo ostvarenje.

Zanimljivo je zamijetiti, kako je Antonio Gramsci, protivnik svakoga tjesnogrudnog nacionalizma i duboko uvjereni internacionalista, osjećao ipak isto tako duboko važnost nacije, te je razumio, da je moguće riješiti problem društva upravo kao problem nacije, problem naroda. Zato je, kao neprijatelj utvrđenih shema i dogmatskih nametanja, znao, da je statičko prihvaćanje marksističke teorije negacija tog istog marksizma, te je uložio svu svoju energiju da bi principe dijalektičkoga materijalizma razradio i učinio ih korisnima za talijanske prilike.

Njega ne sapinje ni dogma ni religija, on priznaje samo to, da neka koncepcija, neka filozofija postaje životna norma, jer je protivar mističnim formulama i jer zna, da »moderna civilizacija... ne osjeća potrebe da požiže za transcendentnim i za objavom, jer ona sama u sebi sadrži vlastitu nacionalnost, nalazi u sebi svoje podrijetlo«.

Visoko cijeni iskustvo Oktobarske revolucije i proučava je, da bi iz nje izvukao pouke korisne za talijanske prilike; ali iz toga ne stvara »religiju«, niti misli, da je uopće moguće da kormilom talijanskoga radničkog pokreta mogu upravljati stranci, koji su doveli do pobjedničkoga završetka borbu u vlastitoj zemlji. I internacionalnu solidarnost i narodnu zajednicu shvaća kao živu snagu, u kojoj ljudi i narodi mogu razvijati svoju individualnost sve jače i potpunije.

I kad nakon Lenjinove smrti zapaža nacionalističko skretanje među sovjetskim rukovodiocima, ne ustručava se ni najmanje da kaže svoje mišljenje:

»Drugovi... (kaže Antonio Gramsci u jednom pismu sovjetskim rukovodiocima, u listopadu 1926.) vi danas razarate vlastito djelo, izrođujete se i izlažete se pogibelji da uništite vodeću funkciju. Što ju je Komunistička partija SSSR zadobila zaslugom Lenjinovom: čini nam se, da žestoko i strastveno zaokupljeni ruskim pitanjima, gubite iz vida internacionalni aspekt tih istih ruskih pitanja i zaboravljate, da se vaši zadaci, zadaci ruskih boraca, mogu i moraju izvršiti samo u okviru interesa internacionalnoga proletarijata.«

Pa i onda, kad on sam izražava svoja mišljenja, jasna, oštroumna, određena, često upravo epigramatska, ne bježi nikad od diskusije, već je, štoviše, smatra korisnom i potrebnom za vlastiti razvoj.

»Ova se zapažanja ne smiju razumjeti kao krute sheme, nego samo kao kriteriji za praktično interpretiranje historije i politike« — upozorava Gramsci u svojem djelu »Bilješke o Machiavelliju«.

Isto je tako širokogrudan i human i njegov sud o ljudima; on ljude ne klasificira u određene kategorije, u dobre i zle, već sud o njima produbljuje, te odobrava njihove pozitivne elemente, a oštro napada, ako treba, negativne strane. To se odnosi osobito na kulturne radnike, s kojima, ukoliko su ozbiljni i nisu površni, raspravlja muški dajući svakome ono, što mu, po njegovu sudu, pripada.

Tako on, na primjer, Crocea — iako cijeni njegov doprinos talijanskoj kulturi i ističe ga — ipak smatra glavnim kulturnim predstavnikom vladajućega društvenog sloja. U nekoliko crta daje Gramsci realnu ocjenu prividnoga sukoba između B. Crocea i vodeće skupine fašističke epohe: »... čini se, da tradicionalna vodeća skupina, poslije rata, nije kadra da primi u se i da svari nove snage, što su ih izbacili događaji. No ta je vodeća skupina *obasnija* i sposobnija nego što se moglo i misliti: ta je asimilacija teška i bolna, ali se, usprkos svemu, do nje dolazi mnogim putevima i različitim metodama. Croceova je aktivnost jedan od tih putova i tih metoda; njegovo učenje proizvodi možda najviše »želučanih sokova«, koji bi mogli pospješiti to varenje. U historijskoj perspektivi, naravno u perspektivi talijanske povijesti, Croceova se djelatnost očituje kao najmoćniji stroj za »prilagodivanje« novih snaga životnim interesima (ne samo neposrednim, nego i daljim) današnje dominantne grupe; za njih vjerujem da ih ocje-

njujem pravilno, bez obzira na neke nebitne aspekte. Kad se izvodi stanje različitih tijela, da se dobije smjesa, kipljenje na površini pokazuje baš to, da se smjesa upravo stvara, a ne obrnuto. Uostalom, u ljudskoj povijesti concordia se pokazuje uvijek kao *discors*, kao borba i tučnjava, a ne kao teatralni zagrljaj. No uvijek se radi o slozi (concordia), i to najprisnijoj i najdjelotvornijoj...» (*Pisma iz zatvora* — cit. izd., str. 193).

Gramsci uvijek zazire od stereotipnih fraza i od konvencionalnih kalupa, kao što mrzi i prazno i bezvrijedno frazerstvo, jednu od najtežih bolesti, od kojih su, prvih godina fašističke diktature, bolovale talijanska književnost i kultura. Postojao je pokušaj da se kriza vremena maskira tobožnjom formalnom spretnošću, pa Gramsci, u svojem ustrajnom radu na formiranju jedinstvene političko-moralne svijesti, upozorava, da »narod hoće umjetnost, koja bi bila »historijska« (ako se ne želi upotrebiti riječ »socijalna«), t. j. hoće umjetnost, koja se definira kulturnim terminima, koji će biti razumljivi, univerzalni, objektivni, historijski ili socijalni, a to je sve ista stvar«.

Protiv formalističkih besmislica, koje se temelje na bolesnim i jadnim oblicima praznih »riječi«, protiv tobožnje »tihe revolucije« nekog novog »programatskog sećentizma«, protiv sve jačega »besmislenog frazerstva« kao individualne samovoljne upotrebe jezika i kulture, Antonio Gramsci se borio onako, kako se čovjek bori protiv svega, što je patološko. Izvrgavao je ruglu »seriju kavanskih razgovora i šupljih članka standardiziranih novina i kojekakvih pokrajinskih časopisa« i nemilosrdno je šibao »besmisleno frazerstvo«.

»Suviše je lako« — pisao je on — »govoriti drugačije od drugih, »frazirati besmislice«: teško je razlikovati se od drugih, ne praveti pritom akrobacije.« I oštro dodaje: »Tamnice i ludnice pune su originalnih ljudi i snažnih ličnosti. Naglašivati potrebu discipline, socijalnosti, a ipak tražiti iskrenost, spontanost, originalnost, vlastitu ličnost: to je doista teško i mučno.«

Narod, piše on, »ne će artističkih »besmislenih fraza«, osobito ako je »frazer« usto i glup.« Pa ako je Gramsci i zazirao od stare pedanterije, ipak se pokazivao pripravnim da je oštro brani »protiv površnosti ili »boemstva«, što je uzrokovalo toliko jada i još će ga uzrokovati.«

* * *

Istaknuli smo neke aspekte, koji prikazuju Antonija Gramscija kao kulturnog radnika, puštajući navlaš po strani njegov rad čovjeka akcije, što je on i bio. No vjerujem, da su već oskudni podaci o njegovoj političkoj djelatnosti, njegova ličnost osnivača Komunističke partije Italije, komunističkoga zastupnika i žrtve fašizma već dovoljni da osvijetle njegov lik kao čovjeka akcije, koji je smjelo podnio i posljednju žrtvu, pun čvrste vjere i svijesti o svojoj zadaći, zadaći borca za slobodu radnih masa, napose talijanskih.

Uostalom, svi ti aspekti ličnosti i kulturnoga djelovanja A. Gramscija savršena su sinteza političara i kulturnog radnika; osvjetljuju ih i ovi kratki podaci i daju sliku o samo jednom Gramsciju, čija je dje-

latnost bila u skladu s teorijom i s kulturnim izgrađivanjem i njima se. Štoviše, neprestano rukovođila.

Nismo još govorili ni o posve ljudskom aspektu njegova lika. Ono duboko humano u A. Gramsciju, ona srdačnost izbija obilato iz svake stranice njegovih pisama. On nikad nije podlegao bolećivoj osjećajnosti, ali su ga na njegovu trnovitom putu uvijek pratili duboki osjećaji za sve, što je lijepo i istinito u prirodi, stvarima i ljudima. Čvrstoća, kojom on već u začetku ispravlja eventualna kolebanja svojih najbližih, uvijek je ublažena valom bujne i brižne nježnosti, koju nikad nisu oslabile patnje, što su mu ih prouzrokovale bolest i tamnica.

Iz nekih priča o životinjama, što ih on pripovijeda sinčićima, izbija tako humana i svježa ljubav prema prirodi i toliko osjećaja, da se one uzdižu do prave i visoke poezije.

Njegov je jezik čist, bogat i originalan, a da ipak ne gubi dijamantnu jednostavnost; on se mogao njime uvijek služiti kao elastičnim i spretnim oruđem, kojim je savršeno ovladao zbog temeljite kulturne izobrazbe i intelektualne čestitosti.

Ako nam se katkada koji njegov izraz i čini teškim, dolazi to odatle, što je teško razumjeti pojmove, koji pretpostavljaju široku i solidnu kulturu, a i zato, što ih pisac, u tamnici, nije mogao ili nije htio bolje obraditi i protumačiti.

Teže je, naravno, pristupiti njegovim ogledima, koji su, općenito uzevši, veoma oskudne bilješke. One su doduše jasne, ali u njima se on neprestano poziva na druga djela, pa je za razumijevanje potrebna dublja priprava i poznavanje predmeta.

»Pisma iz zatvora«, priznata danas u književnosti kao jedan od najznačajnijih spomenika proteklih pedeset godina, predstavljaju ne samo pjesničko djelo i ljudski dokumenat, nego su i bogat izvor pedagoških smjernica za moralno usavršavanje. Objavljivanje prvoga hrvatskog prijevoda tih pisama omogućit će masama naše republike da upoznaju jedan od likova, koji je postao najmilijim srcu talijanskih radnih masa.

Patnja je vjerno pratila Antonija Gramscija i pretvorila njegov život u tragediju, kojoj su njegova volja i njegovo djelo dali karakter epopje. Već nam vrijeme, u kojemu je polazio torinsko sveučilište, pruža dokumente o njegovoj patnji; u jednom od posljednjih pisama, što ih je iz Torina pisao sestri, već se kod studenta Gramscija osjeća, kako će zauvijek topla kucati njegovo srce.

»Primio sam upravo Tvoje pismo« — piše on sestri. — »Duboko me je rastužilo, jer osjećam, da ste vi kod kuće izgubili u mene povjerenje... Vjerovao sam, da me bolje poznate i bolje razumijete. No, dosta o tome.

Krivnja je na meni, ja to osjećam; trebalo je da se ponašam drugačije. Nisam smio da se otrgnem od života, kao što sam to učinio. Živio sam nekoliko godina izvan svijeta, pomalo u snu. Dopustio sam, da se jedna za drugom prekinu sve niti, koje su me vezale za svijet i za ljude. Živio sam samo mozgom, a nimalo srcem. Možda je to bilo zato, što sam mnogo trpio na mozgu; glava me je uvijek jako boljela, i konačno sam mislio samo na nju. I ne samo što se tiče vas. Čitav svoj

život... Postao sam medvjedom, iznutra i izvana. Bilo mi je tako, kao da drugi ljudi ne postoje, i kao da sam ja vuk u duplji. Ali radio sam. Radio sam možda i suviše, više no što su mi to snage dopuštale. No radio sam, da bih živio, a da bih mogao živjeti, trebalo je da se odmaram, trebalo je da se zabavljam. Možda se u dvije godine nikad nisam smijao, kao što nikad nisam plakao. Nastojao sam da svladam fizičku slabost radom, i još sam više oslabio. Ima već gotovo tri godine, kako nije prošao dan a da nisam imao glavobolju, vrtoglavicu ili nesvjesticu. Ali nikad nisam učinio nikome ništa zla, osim samome sebi. Sebi nisam mogao nikad ništa da spočitavam. A u mojim prilikama rijetki bi mogli reći to isto.»

Eto, ta dobrotu, patnja i volja obilježuju borbu i djelo Antonija Gramscija.

* * *

Antonio Gramsci rodio se u Alesu, na Sardiniji, 22. siječnja 1891. Djetinjstvo mu je bilo teško i jaderno zbog slaba zdravlja i zbog bijede, koja je mučila njegovu obitelj. Da joj ne bude na teret, počeo je raditi već sa 11 godina, te mu je uspjelo da završi gimnaziju u Cagliariju. Dobivši stipendij, upisao se na sveučilište u Torinu. Tu je ušao u radnički pokret i postao jednim od njegovih rukovodilaca. Bio je direktor socijalističkoga tjednika *Uapaj naroda (Il grido del popolo)* (1915.—1918.) i tajnik socijalističke sekcije u Torinu (1917.—1918.). Zajedno s drugima osnovao je dnevnik *Novi poredak* (1919.—1922.) i bio je pokretač i rukovodilac tvorničkih vijeća (1919.—1920.), potencijalnih organa političke i državne moći radničke klase. Bio je zastupnik u parlamentu i genijalan vođa talijanske Komunističke partije, koju je osnovao, zajedno s grupom *Novoga poretka* i s drugim snagama 21. siječnja 1921., na kongresu talijanske Socijalističke stranke u Livornu koji je Gramsci sa svojom grupom napustio. Bio je vođa antifašističkoga narodnog fronta, velik teoretičar i politički pisac, oštar književni i kazališni kritičar. U Moskvi se sastao s Lenjinom; za vrijeme boravka u Moskvi upoznao se s Julijom (Julkom) Schucht, koja mu je postala ženom i rodila mu dva sina: Delija i Julija (Julika). Julija otac nije nikad vidio.

U parlamentu i svugdje hrabro se borio i dalje protiv fašizma, a u isto vrijeme vodio je odlučnu borbu i protiv frakcionaških i oportunističkih elemenata unutar KP Italije.

Osmoga studenog 1926. A. Gramscija su uhapsili fašistički plaćenici. Najprije je konfiniran, a zatim je poslan pred Specijalni sud, koji ga je 4. lipnja 1928. osudio na 22 godine i 9 mjeseci zatvora. U zatvoru je, usprkos teškoj bolesti, koja mu je razarala organizam, i dalje, sve do smrti, proučavao i pisao o problemima napretka Italije i o oslobođenju radničke klase; ostavio je za sobom trideset i dvije gusto pisane sveske rasprava i bilježaka, te brojna pisma, velikim dijelom upućena svastiki Tatjani Schucht, koja ga je pomagala.

Mnogi njegovi spisi iz vremena pred hapšenje razasuti su po novinama i časopisima, a osobito je značajna sjajna rasprava o *Južnom pitanju*. Posljednjih godina izašli su u Italiji prvi svesci djela Antonija Gramscija, svi u izdanju izdavačke kuće Einaudi:

Pisma iz zatvora; Historijski materijalizam i filozofija Benedetto Croce; Intelektualci i organizacija kulture; Risorgimento; Bilješke o Machiavelliju, o politici i o modernoj državi; Amerikanizam i Fordizam.

Antonio Gramsci umro je u Rimu 27. travnja 1937., potkraj desete godine tamnovanja po fašističkim zatvorima.

Njegovo je ime općenito priznato kao jedno od najvažnijih imena talijanske kulture.

EROS SEQUI

(Prevela iz talijanskoga rukopisa *Borka Bačić*)

SADRŽAJ

PISMA IZ ZATVORA . . .	5
Antonio Gramsci (<i>Eros Sequi</i>)	315

Korektori *Maty Hanžeković* i *Uladimir Kovačić*

Izdavač ZORA
Državno izdavačko poduzeće Hrvatske
Za izdavača *Ivan Dončević*
Rkp. br. 681 — 20¼ tiskanih araka
Naklada 5.000 primjeraka
Tiskanje dovršeno 15. VII. 1951.
u tiskari Nakladnog zavoda Hrvatske
Zagreb, Frankopanska 26

Cijena knjizi Din 230.—

52345

